

**Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
Філологічний факультет
Кафедра української мови**

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Матеріали до лекцій

для магістрантів напрямку 014 «Середня освіта»

ОП «Українська мова та література»

Ужгород 2023

Історія українського мовознавства: матеріали до лекцій для магістрантів
1-го року навчання напряму 014 «Середня освіта»
ОП «Українська мова та література». Укладачі Н.Ф. Венжинович,
Г.І.Вовченко. Ужгород. 2023. 140 с.

Рецензенти:

О.Ф.Пискач, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

В.Ф. Баньої, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

*Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
філологічного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(протокол №12 від 26 червня 2023 р.)*

Матеріали для майбутніх філологів–україністів містять відомості про основні періоди розвитку українського мовознавства від найдавніших часів до сьогодення, а також основні наукові українські мовознавчі школи. Висвітлено життєву й наукову біографію визначних українських мовознавців ХХ – початку ХХІ століття, у т.ч. наукові досягнення провідних лінгвістів філологічного факультету Ужгородського національного університету.

Для студентів, аспірантів, а також для всіх, хто цікавиться історією українського мовознавства.

ЗМІСТ

Вступ	4
Література до курсу	4
Предмет, мета і завдання курсу	6
Основні періоди в історії розвитку українського мовознавства XX – початку XXI ст.	8
Найважливіші наукові школи українського мовознавства XX – початку XXI ст.	8
Павло Житецький.....	9
Олександр Потебня.....	12
Агатангел Кримський.....	17
Іван Огієнко.....	21
Юрій Шевельов.....	24
Олена Курило.....	32
Степан Смаль-Стоцький.....	34
Євген Тимченко.....	37
Леонід Булаховський.....	47
Степан Бевзенко.....	45
Василь Німчук.....	49
Іван Вихованець.....	54
Арнольд Грищенко.....	62
Олександр Мельничук.....	65
Йосип Дзендзелівський.....	71
Павло Чучка.....	74
Василь Добош.....	76
Микола Грицак.....	84
Михайло Сюсько.....	87
Василь Лавер.....	90
Валентина Статєєва.....	97
Любомир Белей.....	100
Перелік питань із курсу.....	103

Вступ

Сучасний український філолог повинен володіти знаннями з курсу історії українського мовознавства. Майбутні магістри української філології напряму «Середня освіта» на завершальному етапі навчання мають засвоїти інформацію про основні періоди розвитку українського мовознавства, найважливіші наукові школи, які функціонували здавна і нині функціонують в Україні. Важливо також, щоб здобувачі магістерського ступеня орієнтувалися у найбільш вагомих наукових досягненнях визначних українських мовознавців, у тому числі знали й науковий доробок відомих учених закарпатської лінгвістичної школи.

У матеріалах до лекцій міститься список наукової літератури, який допоможе студентам зорієнтуватися в процесі підготовки до практичних занять, написанні модульних контрольних робіт, а також при складанні заліку. Список контрольних запитань подаємо у кінці збірки.

У матеріалах використано інформацію із зазначених у списку літератури наукових джерел — це праці С.П. Бевзенка, М.А. Жовтобрюха, А.П. Загнітка, І.І. Ковалика, В.В. Німчука та ін. При укладанні матеріалів використовувалась інформація з Енциклопедії «Українська мова» (2004), посібника Л. Довбні, Т. Товкайло «Історія українського мовознавства в іменах» (2018), «Історія українського мовознавства: методичні рекомендації до практичних робіт для студентів-філологів» / уклад. І. С. Гонца (2017) та ін.

Література до курсу

1. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. Київ: Вища школа, 1991. 231 с.
2. Довбня Л., Т. Товкайло. Історія українського мовознавства в іменах: навч. посіб. Переяслав-Хмельницький, 2018. 171 с.
3. Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 309 с.
4. Жовтобрюх М.А. Мовознавство на кафедрах вищих шкіл республіки (1967 – 1977). *Мовознавство*. 1977. № 5.
5. Жовтобрюх М.А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). Київ, 1991. 346 с.
6. Загнітко А. П. Історія українського мовознавства в особах: [наук.-навч. посіб.]. Донецьк: ДонНУ, 2006. Ч. 1. 184 с.
7. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: матеріали до історії. Київ: Довіра, 2005. 565 с.
8. Інститутові української мови – 10 років. *Українська мова*. 2001. № 4. С. 4–10.
9. Історія українського мовознавства. Одеса, 1980. 35 с.
10. Історія українського мовознавства: методичні рекомендації до практичних робіт для студентів-філологів / уклад. І. С. Гонца. Умань: ВПЦ “Візаві”, 2017. 87 с.
11. Ковалик І.І. та ін. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки. Київ: Вища школа, 1985. 216 с.

12. Кравчук Р.В. З історії слов'янського мовознавства (видатні славісти-мовознавці). Київ: Радянська школа, 1961. 140 с.
13. Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. Київ: Наукова думка, 1967. 454 с.
14. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985. 223 с.
15. Німчук В.В. Історія українського правопису: XVI–XX століття. Хрестоматія. Київ: Наукова думка, 2004. 584 с.
16. Павлюк М. В. Історія українського мовознавства XIV – XVIII ст.: конспект лекцій. Одеса, 1970. 36 с.
17. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. Київ, 1978. 122 с.
18. Розвиток мовознавства в УРСР 1967 – 1977. Київ: Наукова думка, 1980. 247 с.
19. Постаті та ідеї: З історії мовознавства в Україні. Київ, 1995. 234 с.
20. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія Полтава: Довкілля, 2010. 769 с.
21. Розвиток мовознавства в УРСР. 1967–1977. Відп. ред. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1980. 248 с.
22. Русанівський В.М. Україністика. Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2000. С. 648–652.
23. Українська мова: Енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с.
24. Шевельов Ю.В. Портрети українських мовознавців. Київ, 2002. 265 с.
25. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: енциклопедичний словник. Київ, 1998.

Інформаційні ресурси

1. Василь Німчук. Мовознавство. Історія української культури. Т.1. Орега - [Історія української культури. Головна сторінка.]
2. Інтегрована лексикографічна система “Словники України”.
3. Матеріали, розміщені на вебсторінках: 1) www.education.gov.ua – веб-сторінка Міністерства освіти і науки України. 2) www.nduv.gov.ua – веб-сторінка бібліотеки ім. Вернадського.
4. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985. 220 с. <http://litopys.org.ua/nimchuk/nim.htm>
5. Нормативна база (Закони, Положення, Укази Президента України, Листи МОНУ, Постанови Кабінету Міністрів).
6. Юрій Шевчук. Мовна шизофренія – нова, потужна форма русифікації Читайте більше тут:
http://zik.ua/news/2015/07/08/yuriy_shevchuk_movna_shyzofreniya__nova_potuzhna_forma_rusyfikatsii_605587
7. <http://www.classes.ru/grammar/135.Zvegintsev/worddocuments/i.htm>
8. <http://www.philology.ru/linguistics1/bondarko-01.htm>
9. <http://lib.vvsu.ru/books/semiotika1/default.asp>
10. <http://www.ec-dejavu.net/c/Concept.html>
11. <http://www.huminst.ru/lib/Лингвистика/Золотова>
12. <http://danefae.org/pprs/gorwkova/zoloto.htm>
13. http://www.classes.ru/grammar/168.Arutyunova/source/worddocuments/_37.htm

Предмет, мета і завдання вибіркового курсу

Вибірковий курс «Історія українського мовознавства» є продовженням та логічним підсумком у циклі навчальних дисциплін: вступ до мовознавства, історія української мови, історична граматики української мови, сучасна українська літературна мова, які бакалаври вивчали протягом чотирьох років.

Мета курсу – забезпечити наукове розуміння загальних закономірностей і тенденцій розвитку вітчизняної лінгвістики ХХ–початку ХХІ століття, з'ясувати сучасний стан і проблеми мовознавства в Україні.

Завдання курсу:

- ознайомитися з основними етапами лінгвістичного процесу ХХ–ХХІ ст., з'ясувати його місце в історії українського мовознавства, що сприятиме формуванню цілісного та об'єктивного уявлення про закономірності становлення і розвитку лінгвістичної думки загалом;
- зосередити увагу на мовній політиці держави, діяльності українських наукових інституцій, напрямах роботи вчених-теоретиків сучасності, докладно розглянути їхній науковий доробок та найважливіші конкретні досягнення;
- охарактеризувати погляди сучасних мовознавців на різні лінгвістичні явища;
- проаналізувати праці з лінгвоукраїністики, написані поза межами України.

Магістранти повинні знати:

- основні етапи розвитку лінгвістики ХХ – ХХІ ст.;
- найважливіші напрями роботи вітчизняних дослідників зазначеного періоду;
- конкретні досягнення конкретних мовознавців сучасності;
- вміти аналізувати праці, робити власні висновки.

Періодизація історії українського мовознавства зумовлена внутрішньою логікою еволюції вітчизняних лінгвістичних учень, яка, однак, не може ігнорувати періодизацію історії української мови. У зв'язку із цим в історії науки про українську мову можна виділити такі періоди:

* **XI–XVIII ст.** – староукраїнське мовознавство (наявність азбуковників (гласаріїв), поширених у Київській Русі, поява перших лексикографічних і граматичних праць, серед яких, зокрема «Буквар» І. Федорова (Львів, 1574 р.) 6 представленим граматичними описом старослов'янської мови, «Граматики словенска совершеннаго искусства осми частій слова» Л. Зизанія (Тустановського) – перша оригінальна граматики, створена на східнослов'янських землях; «Граматики славенскія правильное синтагма» М. Смотрицького; «Лексиконъ славеноросскій и именъ тлькованіе» П. Беринди. У середині XVII ст. з'являються перші мовознавчі праці, присвячені опису української літературної мови: «Граматики словенська» І. Ужевича, «Лексикон словенно-латинській» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського; унікальний словник корелятив української народної й церковнослов'янської мови «Розмова» тощо); XIX –

початок ХХ ст. (посилення інтересу до української народної мови, засвідчене працею «Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями» О. Павловського; появою словника до збірки пісень М. Максимовича; «Собрания слов малороссийского наречия» І. Войцеховича; «Словаря малороссийского, или юго-восточнорусского языка...» П. Білецького-Носенка, у якому було зібрано понад 20 000 слів тощо; поява порівняльно-історичного й зіставного мовознавства, засвідчена працями М. Максимовича «Критико-историческое исследование о русском языке», «История древней русской словесности», «Начатки русской филологии, кн.1. Об отношении русской речи к западославянской», Я. Головацького «Росправа о языці южнорускім і его наречіях»; розвиток учення про історію мови та українську діалектологію засвідчений дослідженнями О. Потебні «О звуковых особенностях русских наречий», «Заметки о малорусском наречии», «К истории звуков русского языка», «Из записок по русской грамматике»; розвідками К. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины», П. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия», «Очерк литературной истории малорусского наречия» тощо);

*** 20 – 30-і – 90-і рр. ХХ ст.** (створення Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, який координував усю лінгвістично-дослідницьку діяльність у республіці; доволі продуктивний період у розвитку всіх напрямів українського мовознавства, котрий, однак, позначився не лише значною русифікацією української мови, а іноді й спотвореними концептуальними підходами до дослідження й висвітлення лінгвістичного матеріалу; значна увага до розкриття основних тенденцій розвитку мовознавства в цей період нами не приділяється, оскільки багато питань, розроблених у цей період, вивчаються студентами-філологами в курсі сучасної української літературної мови);

***90-і рр. ХХ ст. – початок 20-х рр. ХХІ ст.**

Зрозуміло, що для комплексного аналізу матеріалу з історії українських лінгвістичних учень необхідне не лише системне засвоєння й усвідомлення студентами-філологами інформації, а й створення такої інтелектуальної бази, яка б давала їм змогу наскрізно розуміти сучасну мовну матерію, її форми, а також ті концептуальні підходи, які лежать в основі її наукового опрацювання. Таке знання й розуміння мовних процесів та аспектів їх опису сприятиме формуванню нових дослідницьких зацікавлень і прагненню до їх наукової реалізації майбутніми вчителямиукраїністами. З огляду на це пропонується навчальний посібник покликаний спонукати студентів-філологів до зрілих фахових міркувань в аспекті ролі українських учених в історії становлення українського і світового мовознавства. Він сприятиме покращенню якості підготовки фахівців указанного профілю, підвищенню їхньої лінгвістичної ерудиції, дасть змогу розібратися в діалектиці мовних процесів у динаміці, створить міцне підґрунтя для усвідомлення різних розділів сучасної літературної мови, її історії, діалектології, ключових питань загального мовознавства, історії української мови тощо. Окрім того, вивчення історії українського мовознавства сприятиме формуванню нового типу науковця, спроможного наскрізно бачити мовні процеси, а також концептуальні підходи до їх аналізу. Історія українського мовознавства є показовою і в аспекті виховання почуття патріотизму шляхом усвідомлення тих ґрунтовних надбань, які вона дає сьогодні на озброєння студенту-філологу в аспекті як української мови, так і загального мовознавства, оскільки вітчизняні дослідники зробили значний внесок у світову лінгвістичну скарбницю.

Основні періоди в історії розвитку українського мовознавства XX – початку XXI ст.

I. 1917 – 1934 рр.

- Формування українського мовознавства як багатогалузевої науки про мову в XX ст.
- Робота над унормуванням української термінології.
- Найголовніші правила українського правопису від 1921 р.
- Історія укладання та видання українського правопису 1928 р.
- Основні зміни в правописі 1933 р.

II. 1935 – 1990 рр.

- Головні тенденції розвитку мовознавства 1935-1990 років на тлі політичної ситуації в Україні.
- Українські лінгвісти про походження та основні етапи розвитку української мови.
- Погляди українських мовознавців на статус давньої руської мови.
- Основні напрями розвитку термінологічної системи в 30-40-х рр. 20 ст.
- Історія укладання та видання правописів 1946-1960 рр.
- Лінгвістичні дискусії щодо літери «ч».
- Лексикографічні роботи у 70-80-х рр. 20 ст.

III. 1990 – початок XXI ст.

- Лексичні та граматичні зміни в українській мові XX – поч. XXI ст.
- Пожвавлення роботи з питань культури української мови.
- Наукові досягнення вчених незалежної України в галузі історії української мови та історії українського мовознавства.
- Роль В.В. Німчука в історії української лінгвістики.
- Мовознавча діяльність І.Р. Вихованця і К. Городенської.
- Головні зміни в українському правописі від 1990 р.
- Проєкт 1999 р. за ред. В.В. Німчука.
- Основні зміни у правописі від 2019 р.

Найважливіші наукові школи українського мовознавства XX – початку XXI ст.

Школою традиційно називають коло науковців, які працюють в одному, географічно визначеному дослідницькому центрі або центрах — звідси назви **Київська історико-філологічна школа, Харківська історико-філологічна школа, Львівська історико-філологічна школа** та ін.

Харківська філологічна школа (ХФШ) своїми витокami сягає 30–40 рр. XIX ст. Однак, як зауважують мовознавці, підвалини її було закладено значно раніше – в перші роки існування Харківського університету. Перше покоління харківських професорів-філологів було представлене широко освіченими вченими, які стояли на рівні європейської науки. Академік Іван Рижський, професори Іван Срезневський, Іван Кронеберг, Василь Маслович, Євграф Філомафитський, Олександр Склабовський були філологами з глибокими і різнобічними знаннями: вони знали класичні і сучасні мови, історію, філософію, теорію мистецтва, риторику і інші науки.

ХФШ – перша наукова лінгвістична школа в Російській імперії, що впродовж XIX ст. пройшла кілька найважливіших етапів розвитку: 10–20 рр. (започаткування студій класичної філології й риторики, напрацювання традицій викладання словесності, заснування науково-публіцистичних видань); 30–40 рр. (перші діалектологічні розвідки, вивчення фонетичних, лексичних, граматичних особливостей слов'янських мов, зокрема й у зіставному аспекті, нагромадження етнографічного матеріалу); 50–90 рр. (становлення східнослов'янської лінгвософії, психолінгвістики, семасіології, розвиток словесності у працях О. Потебні). Передумовами формування ХФШ були активізація

діяльності в різних галузях науки, усвідомлення необхідності національного самовизначення в процесі опрацювання історичних джерел української культури (фольклору, етнографічних матеріалів, історичних пам'яток, фактів із діалектології), актуалізація питань походження українського народу та його мови, здійснення порівняльно-історичних славістичних досліджень; опублікування літературних творів українською мовою. Створений у Харківському університеті гурток учених-славістів, названий «харківською трійцею», який поставив за мету працювати на ниві науки й літератури задля відродження української народності, заклав підґрунтя українознавчих досліджень ХФШ. Науково-дослідницька, викладацька і просвітницька діяльність О. Потебні мала виразно національне спрямування. Вчений згуртував навколо себе мовознавців, окресливши коло наукових пошуків: системний підхід до мови, порівняльно-історичний метод дослідження мов, філософія і психологія мови, естетика мови художнього твору та внутрішня форма слова. Потебнянські національно-мовні напрями наукових пошуків продовжили його учні й послідовники, вийшовши за коло власне лінгвістичних проблем. Єдині у своїх прагненнях, підтримуючи традиції ХФШ, ці видатні особистості витворили перспективи української філології.

Численною і впливовою була **етнографічна школа**, основана на народній традиції. Її яскравими представниками були Є. Тимченко та О. Смеречинський (у синтаксі), А. Кримський (у словництві), О. Курило в «Увагах до сучасної української літературної мови» (до 1925 р.). І Огієнко (за кордоном). Погляди цієї школи були активно сприйняті, оскільки йшлося про чистоту мови як вияву душі нації, а її праця була як корисною, «оскільки виявляла національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене коріння й ґрунту», так і небезпечною, «коли те, що здавалося національно питомим, безоглядно накидалося літературній мові» без огляду на те, наскільки воно життєздатне і забезпечить жанрово-стилістичне розмаїття модерної української літератури.

Таким чином, висловлені думки вияскравлюють складний і суперечливий шлях розвитку української літературної мови в окреслений період, що однак за інших історичних умов міг би претендувати на безсумнівний успіх, оскільки мав під собою ґрунтовну аналітичну основу в усіх сферах мови. Таку основу було закладено багатогранною діяльністю двох напрямів, підходів і, зрештою, шкіл, народжених у наукових дискусіях, покликаних до життя нагальною потребою реалізувати завдання, не до кінця виконане попередніми поколіннями мовознавців. Це завдання полягало у створенні стандарту української мови. Важливим є й те, що в процесі нормування української літературної мови переважила ініціатива Харківської школи, орієнтованої на європейську перспективу.

Павло Житецький

Громадянська позиція й потужна наукова діяльність великого мовознавця й педагога П.Г. Житецького, який став фундатором окремих аспектів лінгвістики: історії української літературної мови, теорії і практики українського перекладу тощо, – викликає неабиякий інтерес не лише в Україні, а й далеко за її межами. Невипадково його називають гросмейстером філології. Благодатна полтавська земля 4 січня 1837 р. дала світові непересічну постать – доктора словесності (1908), члена-кореспондента Петербурзької АН (1898), дійсного члена Історичного товариства Нестора-літописця (1879) та Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка (1903). П.Г. Житецький у 1851 р. був зарахований до Переяславської духовної семінарії, у 1857–1860 рр. навчався в Київській духовній академії, звільнившись із якої за власним бажанням, у 1860 р. вступає на історико-філологічний факультет Київського університету. У 1864–1868 рр., після його закінчення, працює вчителем словесності в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії, а з 1868 р. – у кількох гімназіях Києва. У 1874–1893 рр. веде активну діяльність

щодо створення й функціонування елітного навчального закладу для представників дворянства – Колегії П. Галагана, де закладає «перші ростки свідомого ставлення до науки і життя».

Активна громадянська позиція і власне бачення політичної ситуації, що суперечили поглядам представників владних структур, змусили вченого залишити Київ. П.Г. Житецький брав активну участь у політичному русі країни, був членом київської «Громади», співробітником «Кіевской Старини»; обстоював ідею української державності Київської Русі, яку засвідчують пам'ятки письма XII–XIII ст. Упродовж наступних двох років П.Г. Житецький вів викладацьку діяльність у середніх військових навчальних закладах Петербурга, в Академії генерального штабу та в Петербурзькому університеті. У 1882–1893 рр., після повернення в Україну, викладав російську словесність у Київському Володимирському кадетському корпусі.

Науково обґрунтованою є думка П.Г. Житецького щодо автохтонності українців та їхньої мови на теренах Наддніпрянщини, яку він обстоював у полеміці із О.І. Соболевським, котрий услід за М.П. Погодіним вважав українців «прийшлим» із Карпат населенням зазначеної території. Хибність цієї гіпотези П.Г. Житецький аргументував на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця 20 листопада 1883 р. в доповіді «По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV веках», у якій унаслідок ретельного наукового аналізу довів, що в давніх пам'ятках київської писемності засвідчені спільні мовні риси Наддніпрянщини й Галичини.

Особливої уваги заслуговує засноване на фактах живого мовлення та інтерпретації матеріалу давніх пам'яток українського письма твердження вченого про самобутність української мови та її діалектних проявів. Результатом лінгвістичного аналізу Ізборника Святослава 1073 р. та Галицького євангелія 1144 р. є висновок лінгвіста про спільні фонетичні та морфологічні явища обох пам'яток, які притаманні й сучасній українській мові, зокрема чергування звуків у – в, уживання буде замість будеть, є натомість есть тощо. З огляду на зазначені факти лінгвіст констатував: «...до другої половини XII ст. київське наріччя не відрізнялося суттєво від того наріччя, яким розмовляли в Галичі, тобто до цього часу в Києві жило те саме плем'я, що жило і в Галичі». П.Г. Житецький є автором близько 30 знакових праць у царині філології, у яких здійснено глибокий лінгвістичний аналіз фольклорних і літературних текстів, висвітлено діалектні риси східнослов'янських мов, подано ідеї щодо українського правопису та лексикографії.

Певні аспекти його наукової творчості, що стосуються основних етапів еволюції української літературної мови, розуміння принципів українського правопису й засад лексикографії, не втратили свої вагомості й до сьогодні. На особливу увагу заслуговують такі наукові праці П.Г. Житецького: «Нарис звукової історії малоруського наріччя» (1876), «Описание Пересопницкой рукописи 16 в.» (1876), «Нарис літературної історії малоруського наріччя в XVII ст.» (1889), «Очерк звуковой истории малорусского наречия в 17 и 18 вв.» (1889), «Литературная деятельность И.Вишенского» (1890), «Мысли о малорусских народных думах» (1893), «Теорія твору з хрестоматією» (1895), «Теорія поезії» (1898), «Нариси з історії поезії» (1898), «Енеїда» Котляревського і найдавніший список її у зв'язку з оглядом малоруської літератури XVIII ст.» (1900), «До історії літературної російської мови в XVIII ст.» (1903), «О переводах евангелия на малорусский язык» (1905), «Нарис історії української мови в 17 в.» (1914) та ін. Серед них заслуговує на особливу увагу лінгвістичне дослідження «Очерк звуковой истории малорусского наречия», що становить собою першу потужну працю з історії становлення української фонетики. На це звернув увагу С.П. Бевзенко в навчальному посібнику «Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови», зазначаючи, що його друга частина, де описано процеси становлення системи голосних української мови, і третя частина, присвячена аналізу еволюції приголосних, презентують вдалий системний опис української історичної фонетики [1, с. 170].

М.А. Жовтобрюх високо оцінив зазначену вище розвідку, зазначивши, що фрагментарно описані фонетичні явища П.Г. Житецький об'єднав у цілісну систему й подав у діахронічній послідовності, акцентуючи увагу на звукових особливостях, притаманних тільки українській мові: шляхах походження голосного *i* з етимологічного *ĭ*; долі зредукованих *ъ*, *ь* та явищах, пов'язаних із їх занепадом-вокалізацією; депалаталізації приголосних та ін. [6]. На думку В.А. Глушченка, цінність аналізованої праці зумовлена поєднанням еволюційних процесів у системах голосних і приголосних, що полягає в залежності змін однієї системи від трансформацій іншої [2, с. 91]. Зокрема, учений вважав, що у процесі історичного розвитку звуків зміни в системі голосних спричинили подальші трансформації як у сфері голосних, так і у сфері приголосних. На його думку, провідна роль у фонетико-еволюційних трансформаціях належить саме процесу занепаду-вокалізації зредукованих голосних *ъ*, *ь*: «Рух звуків у малоруському наріччі, як і в усіх слов'янських наріччях, почався, на нашу думку, з втрати глухих звуків *ъ* та *ь*» [5, с. 67].

Слушною для слов'янського мовознавства загалом і українського зокрема є думка П.Г. Житецького щодо тенденцій рівноваги голосних і приголосних, яка надала змогу послідовникам ученого встановити вокалічний і консонантний типи слов'янських мов. На думку вченого, у системі голосних «...індивідуалізм слов'янських наріччів різкіше впадає в очі; але аналіз малоруського консонантизму покаже нам, що й тут панують глибоко типові звукові риси, хоча значною мірою вони зумовлені перетвореннями в галузі голосних звуків... Та інакше й бути не могло: своєрідна система голосних повинна викликати своєрідну систему приголосних звуків» [5, с. 145]. У науковій розвідці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» П.Г. Житецький шляхом глибоко лінгвістичного аналізу давніх пам'яток писемства започаткував діахронно обґрунтований підхід до проявів системності в галузі української фонетики. Його наслідком є аналіз історії становлення та визначення статусу української мови. Діахронний аналіз учений фахово поєднав із синхронічним описом живого діалектного мовлення, що сприяло об'єктивному мовознавчому аналізу й баченню шляхів розвитку й особливостей функціонування вокалічної та консонантної систем української мови. Свої міркування вчений проілюстрував додатками, де подав зразки регіональних особливостей сучасного йому українського мовлення.

Бачення П.Г. Житецьким історичних процесів розвитку й функціонування українського звукового складу спричинило диференціацію слов'янських мов на вокалічний і консонантний типи. Дослідження в зазначеній галузі залишаються актуальними й до наших днів. Не залишилася поза увагою вченого робота з унормування українського правопису. Закладені ним орфографічні норми відображені в «Записках ЮгоЗападного отдела Русского географического общества» (1873–1876) та використані під час укладання «Словаря української мови» за ред. Б.Д. Грінченка (1907–1909). Вагомими для лінгвістів є праці П.Г. Житецького, присвячені історії становлення української літературної мови: «Нарис літературної історії малоруського наріччя в XVII ст.» (1889) та «Енеїда» Івана Котляревського і найдавніший список її у зв'язку з оглядом малоруської літератури XVIII ст.» (1900), – у яких учений аналізує два типи мови, зокрема слов'яноукраїнський (книжно-слов'янський) і книжний український (народнолітературний) та їх взаємодію у процесі формування функціональних стилів. Він уперше звернув увагу на вагомість «Енеїди» І. Котляревського в історії української мови. Роль і значення живого народного мовлення у процесі формування літературної мови висвітлені науковцем в «Описі Пересопницького рукопису XVI ст.» (1876).

Кругозір П.Г. Житецького-філолога не обмежувався лише питаннями українського мовознавства. Цікавили вченого окремі аспекти усної народної творчості («Думки про народні малоруські думи» (1893)) та теорії і практики перекладу («Про переклади Євангелія малоруською мовою» (1905)). Окрім того, науковець є автором праць із лінгводидактики («Теорія твору з хрестоматією» (1895), «Теорія поезії» (1898),

«Нариси з історії поезії» (1898)). Мовознавчий доробок ученого потребує подальших детальних наукових розвідок і глибинного аналізу.

Література

1. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: навч. посібник. Київ: Вища школа, 1991. 231 с.
2. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70–ті рр. XIX ст. – 20–ті рр. XX ст.). Донецьк, 1998. 222 с.
3. Довбня Л. Е. Роль П. Г. Житецького в історії становлення та розвитку української мови / Л. Е. Довбня, Т.І. Товкайло, А.В. Товкайло. Філологія, соціологія и культурологія: сучасні тенденції в науці й освіті: зб. наук. статей. – Краків, 30.01.2016. С. 32–35.
4. Їжакевич Г.П., Плачинда В.П. Житецький Павло Гнатович. Українська літературна енциклопедія. Т. 2. Київ, 1990. С. 202–203.
5. Житецкий П.И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. Київ, 1876. IV.376 с.
6. Жовтобрюх М.А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941) / Відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1991. 260 с.
7. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1054 с.

Олександр Потебня

Чільне місце в розвитку слов'янського мовознавства посідає наукова спадщина О. Потебні, яка охоплює не лише різноманітні філологічні аспекти, а й психологічні, філософські, народознавчі тощо [7–15]. Лише перелік назв основних його праць засвідчує всеосяжність наукових інтересів і незабгненний потенціал інтелекту митця й дослідника: «Про деякі символи у слов'янській народній поезії», «Малоросійська народна пісня», «Слово о полку Ігоревім», «Пояснення малоросійських і споріднених народних пісень», «Про міфічне значення деяких обрядів і повір'їв», «Думка і мова», «Про зв'язок деяких уявлень у мові», «До історії звуків російської мови», «Наголос», «Етимологічні замітки», «Про повноголосся», «Із записок з російської граматики», «Значення множини в російській мові», «Із лекцій з теорії словесності», «Із записок з теорії словесності», «Мова і народність» тощо. Дослідженням багатогранної наукової діяльності вченого займалися В. Виноградов, Р. Будагов, В. Харцієв, О. Білодід, І. Кримський, В. Колесов, В. Русанівський, С. Бевзенко, М. Жовтобрюх, В. Франчук, О. Воробйова та інші. Їхні напрацювання є неабияким внеском у розвиток мовознавчої науки, зокрема славістики, проте деякі аспекти потребують не лише констатації та опису, а й детального аналізу та деяких інтерпретацій та уточнень з огляду на сучасність, у чому, власне, і полягає актуальність і наукова новизна дослідження. У працях лінгвіста-теоретика значна увага приділяється питанням фонетики. Так, у його дослідженні «Два исследования о звуках русского языка» [7] зіставляються давньоруські і старослов'янські форми слів, а також їхні кореляти з інших слов'янських та неслов'янських мов. На основі цього вчений робить висновок про особливості розвитку східнослов'янського повноголосся. Він зосереджує увагу на таких південно- та східнослов'янських корелятах, як о // е на початку слова, у // жу позиції перед приголосними та наприкінці слова, ' а // , ж // жд, ч // шт, а також звертає увагу на препозицію голосних неповного творення ь // ь стосовно плавних за умови, якщо ці сполучення стоять між приголосними (търгъ, смърть, пор. із ст.-сл. тръгъ, смръть). У розвідці вчений простежує шляхи диференціації голосних і приголосних української та російської мов. Компаративний підхід засвідчує праця О. Потебні «Заметки о малорусском наречии», де автор аналізує процеси становлення власне українських форм. Не залишилися поза увагою великого вченого вагомі питання слов'янського наголосу. Йому належить перша у східнослов'янському мовознавстві робота з питань акцентології та її наукового опису «Ударение». У ній дослідник висловлює припущення, «що вчення про наголос складатиме окрему галузь лінгвістичної науки [14, с. 162]». Мовознавець

вивчає акцентологічні явища у зв'язку з морфологією, розглядаючи наголос кожної частини мови. Упершій частині праці «Ударение» простежуються взаємні тонічні відношення теперішнього часу й інфінітива, висвітлюється наголос у наказовому способі, аористі, імперфекті, прислівниках і дієприслівниках; друга частина присвячена наголосу іменників і прикметників. Учений користувався тими матеріалами з української акцентології, які відтворені в різних збірниках народної творчості (видані А. Метлинським, М. Костомаровим). Він і сам збирав їх у фольклорних записах. Отже, український фольклор поряд із літературними творами став одним з основних джерел вчення О. Потебні про словесний наголос. Дані з акцентології української мови О. Потебня черпав із граматики О. Востокова, котрий уперше звернув увагу на існування в російській мові слів із рухомим наголосом і виділив науку про наголос у самостійний розділ «Слогоударение», зазначаючи: «Який же саме склад слід вимовляти як наголошений, того навчаємося з ужитку і зі словника, тому що не створено ще для цього певних правил [15, параграф 183]». При дослідженні наголосу О. Потебня використав також три статті Я. Грота. Останній поставив за мету не визначення законів наголосу в українській мові, а лише з'ясування питання, чи є можливість їх визначити. Аналізуючи внесок своїх попередників в акцентологію, О. Потебня зазначав: «Обидва ці вчені (О.Х. Востоков і Я.К. Грот) мають на увазі одну лише російську літературну мову і, вказуючи на факти, не вдаються ні в які історичні пояснення, оскільки наголоси в давній російській мові за пам'ятками поки що невідомі [14, с. 164]». У деяких дослідженнях ученого, зокрема, у статті «О полногласии», окреслено можливість типологічного вивчення наголосу. У ній дослідник розкриває низку фонетичних явищ мови, співвідносячи їх зі словесним наголосом. Кілька сторінок згаданої статті відведено викладу основних відомостей про відповідність східнослов'янського наголосу сербському і про відношення сербського шокавського наголосу до чакавського [7, с. 39]. Якщо в 60-х рр. минулого століття вивчення російського наголосу перебувало в зародковому стані, то роботу над дослідженням наголосу інших східнослов'янських мов (української та білоруської) не було навіть розпочато. Основи наукового дослідження українського й російського наголосу створив О. Потебня. В історію східнослов'янської акцентології вчений увійшов, давши дослідникам української та російської мов і наголосу «чудове видання творів українського письменника Г.Ф. Квітки (Харків, 1887 і 1889) з дотриманням наголосу й тих місцевих особливостей харківських говорів, які були повністю нівельовані в петербурзькому виданні Куліша 1858 року [6, с. 52]». У листі до В. Ягича вчений розповідає про свою роботу: «Тепер редагую Малоросійські повісті Квітки, твори якого, що стали рідкістю, помоему, мають першорядне значення для вивчення малоросійської мови й колишнього побуту. Особливість і для редактора складність цього видання, крім відновлення початкового тексту, зіпсованого П.А. Кулішем, полягає в тому, що я ставлю два наголоси: ´ (по-старовинному оксію) на синтаксично головних членах мовлення і ` варію на членах підлеглих... Зрозуміло, що малоруська мова в згаданому відношенні багато в чому не відрізняється від інших, але де в чому вона відмінна [14, с. 89]». О. Потебня не уявляв собі вивчення російської мови без взаємозв'язку з українською: «... літературна російська мова й великоруські говірки не становлять усієї російської мови. І тут, як і при вирішенні інших питань російської граматики, не можна оминати безкарно малоросійського наріччя [14, с. 21]». У працях О. Потебні з морфології було знято протиріччя між акцентуацією¹³ та історичною граматиною, на яке вже у ХХ ст. звернув увагу відомий польський мовознавець Є. Курилович, зазначивши, що «... не можна досліджувати наголос, не враховуючи морфологічної будови слова, але докладний опис граматики, як це вже показала практика, цілком можливий без опису наголосу [14, с. 160]». У четвертому томі – «Із записок із російської граматики» [7] О. Потебня, розглядаючи відмінювання іменників, зазначає, що в російській мові іменники чоловічого роду зберігають старовинне закінчення двоїни -а, яке майже завжди

відрізняється наголосом від збірної форми. «Ті іменники, які в родовому відмінку однини мають наголос на першому складі, зберігають цей наголос у двоїні (два глаза, оба берега) і переносять його на кінцеве *-а* у збірній формі (глаза, берега). Остання в сучасному російській мові приймається за називний відмінок множини. Іменників, що змінюють наголос називного відмінка в родовому відмінку (рукав – рукава) і не відрізняють двоїни від збірної форми, у російській мові небагато [19, с. 18]». О. Потебня вперше у слов'янському мовознавстві запропонував і розвинув ідею порівняльно-історичного вивчення наголосу, зібрав і обробив акцентологічний матеріал східнослов'янських і південнослов'янських мов. Заслугою вченого слід вважати використання морфологічного критерію в акцентології – критерію, який згодом став «наріжним каменем акцентологічної теорії Є. Куриловича [14, с. 159]». У наголосі О. Потебня вбачав прояв системності мови, проте він вивчав наголос не як окремо існуючу систему, а в його зв'язках із морфологією і словотвором. Проведений нами аналіз дає підстави констатувати, що О. Потебня вперше в історії славистики сформулював і реалізував ідею порівняльно-історичного вивчення слов'янського наголосу, дослідив акцентологічний матеріал східнослов'янських мов. У працях О. Потебні значна увага приділяється питанням внутрішньої форми слова, поняття про яку становить неабиякий інтерес для сучасних дослідників мови і тлумачиться ними неоднозначно. Домінантною є думка про те, що внутрішня форма становить собою один із способів мотивації лексичного значення слова і характеризує семантичну і структурну співвіднесеність морфем у його складі. Внутрішня форма мотивує звукову оболонку слова. Ознака, покладена в основу номінації, у різних мовах може не збігатися: скажімо, укр. швець (< рука). «Внутрішня форма слова може входити до конотації слова, впливати на його семантичну і стилістичну характеристики. Напр., з пари синонімів лелека і чорногуз тільки перший може вживатися з пестливим значенням щодо людини («Синочку мій, моя лелеко...» – В. Сосюра). Внутрішня форма фразеологізмів з тим самим поняттєвим значенням (напр., «дуже», «повністю, цілком», «багато») нерідко заважає їх повній синонімізації» [17, с. 80]. О.О. Селіванова зазначає, що існують різні інтерпретації внутрішньої форми слова: енергетична (В. фон Гумбольдт), етнопсихологічна (Г. Штейнталь, В. Вундт), етимологічнопсихологічна (О. Потебня), логіко-філософська (А. Марті, Г. Шпет), індивідуально-естетична (У. Фосслер), гносеологічна (Л. Вейсгербер) та ін. [16, с. 72]. У низці ранніх праць («О некоторых символах в славянской народной поэзии», «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий», «О связи некоторых представлений в языке», «О купальских огнях и сродных с ними представлениях», «О доле и сродных с нею существах») учений вправно застосовує порівняльно-історичний метод, послуговуючись при цьому не лише лінгвістичним, а й етнокультурним матеріалом. О. Потебня «висловив думку про необхідність з'ясування законів і правил внутрішніх зчеплень і об'єднань значень у цілих групах слів, про необхідність дослідження семантичних рядів слів у зв'язку з розвитком мови і мислення, у зв'язку з історією народу. ...Сама думка про глибокий внутрішній зв'язок між різними семантичними рядами слів у мові, про необхідність вивчати системи чи ланцюги значень слів, що належать до однієї чи кількох суміжних лексикосемантичних сфер або групуються навколо однієї семантичної категорії, одного семантичного ядра, ...мала для тієї епохи глибоко прогресивний характер» [2, с. 182–183]. У названих вище працях звертається увага на ¹⁴вивчення законів змін лексичних значень слів. Навіть у дослідженнях фонетичного та граматичного аналізу учений подає семантичну історію слів на позначення місць проживання людей. Таке явище зафіксоване в нарисах «К истории звуков русского языка». У праці «Об изменении значения и заменах существительного», що є частиною відомої розвідки «Из записок по русской грамматике» [9], зосереджується увага автора на питаннях історичної семантики. Тут учений констатує, що особливої уваги заслуговує дослідження не звучання слів, яке при всій своїй важливості має лише службове значення, а їх значення.

Автор вбачає основу історії мови саме в історичній семасіології. Однак він не лише звертає увагу на семантику конкретного слова в певній мові, а й прагне до створення лексично-семантичних універсалій, які повинні відкритися при порівняльноісторичному дослідженні. О. Потебня вперше у славістиці створив вагоме підґрунтя для подальшого розвитку історичної семасіології української та російської мов. До сьогодні є не до кінця з'ясованим питання про розуміння вченим полісемії. У праці «Из записок по русской грамматике» [8] О. Потебня зазначає, що кожна контекстна реалізація значення уже є новим словом, проте це твердження згодом зазнало серйозної критики. З цього приводу Р. Будагов писав: «Потебні здавалося, що він розв'язав проблему полісемії, оголосивши кожне із значень багатозначного слова особливим, самостійним словом. Однак тут виникла лише видимість розв'язання питання. Насправді ж подібне розв'язання стало суперечити іншим ідеям Потебні, за якими слова у процесі розвитку мови прямують до дедалі більших узагальнень, одночасно зберігаючи свою здатність позначати найконкретніші предмети і явища... Чим пояснити суперечності позиції Потебні в тлумаченні полісемії? На мій погляд, ці суперечності можна пояснити так. З одного боку, дослідник вважав, що в кожному контексті слово неповторне, воно виступає як «акт творчості», а з іншого, – він же вбачав безперервний розвиток мови у всіх її сферах. Перше положення... приводило Потебню до заперечення полісемії, а друге... неначе переконувало вченого у протилежному: розвиваючись, слова «обрастають» дедалі новими й новими значеннями й відтінками значень, тим самим вони стають полісемантичними» [1, с. 98–99]. Аналізуючи погляди О. Потебні на багатозначність, Л. Довбня зазначає: повертаючись до згаданої суперечності з погляду сучасності, необхідно пам'ятати, що в часи діяльності О.О. Потебні ще не набуло належного підґрунтя питання дихотомії мови і мовлення. «А тому, говорячи про те, що кожне слово має одне-єдине значення, а інше його значення – то вже нове слово, О.О. Потебня, можливо, мав на увазі певну контекстову реалізацію одного з потенційних значень слова (рівень мовлення). Ведучи ж мову про процеси «обростання» слова новими лексично-семантичними відтінками, лінгвіст виходив на рівень мови. Він вважав, що слово складається з трьох елементів: комплексу звуків, знака (так званої внутрішньої форми) і значення. Знак базується на значенні попереднього слова. У зв'язку з асоціативним мисленням людини значення може змінюватися, унаслідок чого виникають образні семми. Ця думка пояснює процес метафоризації, а також підводить до застосування елементів методу компонентного аналізу в сучасних лексикосемантичних дослідженнях [7, с. 305]». О. Потебня не оминув дослідницькою увагою і питання граматики. У монографії «Из записок по русской грамматике» [8; 9; 10] учений подає найважливіші постулати мови, до яких, зокрема, відносить поняття граматичної форми, взаємозв'язки граматики й логіки, звертає увагу на значення відмінків, засоби вираження членів речення тощо. Аналізуючи лексико-граматичні розряди слів, О. Потебня зосереджує увагу на протиставленні імені й дієслова. Він зазначає, що останнє має найбільшу кількість граматичних категорій: особи, часу, способу, виду, стану й числа, а в минулому часі – і роду. «Звертаючись до імен, дослідник вказує на спільність походження іменника і прикметника, які в доісторичний період розвитку людства не диференціювалися. Вони розмежовувалися тоді, коли у свідомості носіїв мови чітко відділилася ознака предмета від самого предмета, тобто прикметники виникли внаслідок підсилення атрибутивності й ослаблення субстанціальності. Близькими до іменників та прикметників¹⁵, на думку О.О. Потебні, є займенники й числівники. Однак іменники завдяки втраті ранньої атрибутивності в сучасних слов'янських мовах менше протиставлені займеннику, ніж у період, коли іменник та займенник чітко не диференціювалися між собою. О.О. Потебня виділяє також лексикограматичний розряд прислівників. Інфінітив він відносить до проміжних форм і вказує на набуття іменною з походження формою (якою є інфінітив) дієслівних ознак, ще раз підкреслюючи своє теоретичне положення про те, що мовна система прямує до так званої «дієслівності» [5, с. 306]». Справою всього життя вченого

стало проаналізоване нами його багатотомне видання з порівняльної граматики східнослов'янських мов «Из записок по русской грамматике», де він «... використовує багатий фактичний матеріал народних говорів, пам'яток давньоруської писемності, літературних творів, залучає дані інших слов'янських мов, литовської, давньогрецької, латині, санскриту. Завдяки широті узагальнень, точності авторських спостережень, переконливості й документальності доказів, послідовному залученню до аналізу мовних фактів порівняльно-історичного методу ця праця стала класичним зразком висвітлення історії та сучасного стану східнослов'янських мов [18, с. 86]». Значну увагу О. Потебня приділяв синтаксису, тому що всі категорії мови реалізуються лише в реченні, яке вчений теж вважав історичною, тобто змінною категорією. Дослідник виділяв дві стадії в розвитку речення: давню й сучасну. У давнину, як вважає вчений, домінував іменний тип, який із часом став замінюватися дієслівним. Розглядаючи проблему історичних змін речення, О. Потебня пов'язував її з розвитком людського мислення. Отже, слід констатувати, що ця непересічна геніальна постать, яку можна віднести до плеяди Великих Українців, є не випадковою в історії суспільства. О. Потебня зайняв свою, ніким не зайняту нішу в розвитку лінгвістичної думки; його наукова спадщина до сьогодні викликає неабиякий дослідницький інтерес і потребує подальших наукових трактувань та фахових інтерпретацій. Дослідник східнослов'янських мов уперше в історії мовознавства розглянув питання про зв'язок мови і мислення, запропонував власне бачення історико-фонетичних законів, уперше в історії славистики сформулював і реалізував ідею порівняльно-історичного вивчення слов'янського наголосу, дослідив акцентологічний матеріал східнослов'янських мов; розробив учення про внутрішню форму слова; дослідив закономірності змін лексичних значень слів; розглянув найважливіші граматичні явища (граматичну форму, значення відмінків, засоби вираження членів речення тощо). Проте в науковій спадщині вченого залишається чимало нез'ясованих питань, які ще чекають на свого дослідника в порівняльно-історичному мовознавстві та історії становлення східнослов'янських лінгвістичних учень.

Література

1. Будагов Р.А. Портреты языковедов XIX–XX вв. Из истории лингвистических учений. Москва: Наука, 1988. 320 с.
2. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений: [учеб.пособие для лингвистических специальностей ун-тов]. Москва: Высшая школа, 1978. 367 с.
3. Довбня Л.Э. Исследования А.А. Потебни в области славянской компаративистики / Л.Э. Довбня, Т.И. Товкайло. *Развитие многоязычия Казахстане и процессы формирования поликультурной личности: сб. материалов международной научной конференции, посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию ЕНУ им. Л. Н. Гумилева*. Астана, 2016. С. 16–22.
4. Довбня Л. Е. Науковий доробок О.О. Потебні у процесі становлення і розвитку східнослов'янського мовознавства / Л.Е. Довбня, Т.І. Товкайло. *Теоретична і дидактична філологія: зб. наук. праць*. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 17. С. 259–272.
5. Довбня Л. Е. Постать О. О. Потебні в історії українського та російського мовознавства. *Наукові записки з української історії: зб. наук. статей*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 303–307.
6. Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження / гол. ред. К.К. Цілуйко. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1962. 110 с.
7. Потебня А.А. Два исследования о звуках русского языка (О полногласии). Воронеж, 1866. С. 38–46.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Москва: Учпедгиз, 1958. Т. 1–2. 1958. 536 с.

9. Потебня. А.А. Из записок по русской грамматике. Москва: Просвещение, 1985. Т. 4. Вып. 1: Существительное. Прилагательное. Числительное. Местоимение. Член. Союз. Предлог. 1985. 287 с.
10. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. Москва: Просвещение, 1977. Т. 4. Вып. 2: Глагол. 1977. 406 с.
11. Потебня. А.А. Мысль и язык. Київ: Синто, 1993. 191 с.
12. Потебня. А.А. Слово и миф. Москва: Правда, 1989. 282 с.
13. Потебня. А.А. Собрание трудов. Символ и миф в народной культуре Москва: Лабиринт, 2000. 479 с.
14. Потебня А.А. Ударение. Київ: Наукова думка, 1973. 173 с.
15. Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. СПб., 1831.
16. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. 844 с.
17. Тараненко О.О. Українська мова: енциклопедія / за заг. ред. В.М. Русанівського. Київ: Українська енциклопедія імені М.П. Бажана, 2000. 752 с. – С. 8.
18. Франчук В. Академік Олександр Потебня. *Світосгляд*. 2008. №5. С. 83–87. С. 86.
19. Франчук В.Ю. Вопросы акцентологии в трудах А.А. Потебни // А.А. Потебня. Ударение. Київ: Наукова думка, 1973. 173 с. С. 3–20.

Агатангел Кримський

Агатангел Юхимович Кримський український історик, письменник і перекладач, один з організаторів Академії наук України (1918). Науковець мав кримськотатарське коріння та вважав себе кримським татариним. Жертва сталінського терору.

Народився в місті Володимирі-Волинському, нині Волинська область, Україна (тоді Волинська губернія, Російська імперія) у родині вчителя історії та географії Юхима Степановича Кримського. Походив із кримськотатарського роду: дід Агатангела Кримського, кримський татарин, перейшов у православ'я. У дитячі роки його батьки переїхали до Звенигородки (нині Черкащина).

У трирічному віці навчився читати, а через два роки батько віддав його до місцевого училища, де Агатангел провчився п'ять років (1876—1881). Після навчання в протогімназії в Острозі (1881—1884) та Другій київській гімназії (1884—1885) вступив за конкурсом і навчався в Колегії Павла Галагана (1885—1889). Опановує іноземні мови: польську, французьку, англійську, німецьку, грецьку, італійську, турецьку та латинську. Усього він знав шістдесят мов. У колегії навчався в Павла Житецького, який пробудив у ньому любов до української мови, літератури, історії, завдяки чому він, присвятив своє життя українській науці та культурі.

У 1889–1892 роках навчався в Лазаревському інституті східних мов у Москві. Основними дисциплінами науковця були: арабська філологія, іслам та арабська література, перська і турецька мова та література. У 1892–1896 роках пройшов повний курс славістичних студій на історико-філологічному факультеті Московського університету під керівництвом мовознавця Всеволода Міллера, славіста Романа Брандта, знавця індоєвропейських мов Пилипа Фортунатова. 1896 року молодий науковець склав магістерські іспити з арабістики в Санкт-Петербурзькому університеті та зі слов'янської філології в Московському університеті. Крім того, він слухав у Московському університеті лекції з всесвітньої історії в професора Володимира Гер'є.

Після закінчення Московського університету Кримський одержав від Лазаревського інституту дворічну стипендію для поїздки до Сирії та Лівану. Після повернення, з 1898 року Кримський працює в Лазаревському інституті, викладає курси семітських мов, веде курс перекладу з російської мови арабською і навпаки, вивчення

Корану, читає лекції з історії арабської літератури. З 1901 року очолює кафедру арабської лінгвістики, стає професором арабської літератури та історії мусульманського Сходу.

За час викладання в Лазаревському інституті східних мов написав і видав цілу бібліотеку академічних підручників з філології та історії Близького Сходу, про Коран, мусульманство, курси історії і літератури арабів, персів і турків.

1918 року переїхав до Києва, де обійняв посаду неодмінного секретаря заснованої гетьманом Павлом Скоропадським Української академії наук. У Києві Кримський був творцем українського сходознавства. В Академії наук він також очолював історико-філологічний відділ, кабінет арабо-іранської філології, комісію словника живої мови, комісію історії української мови, діалектологічну та правописну комісії.

З 1921 року він також був директором Інституту української наукової мови. У жовтні 1921 року брав участь у Першому Всеукраїнському Церковному Соборі, який підтвердив автокефалію Української автокефальної православної церкви.

У 1918-1921 роках працював професором всесвітньої історії в Київському університеті. Водночас був редактором «Записок Історично-філологічного відділу Української Академії наук», з 8 серпня 1925 року – головою Київського філіалу Всесоюзної асоціації сходознавства, створеного при ВУАН. У Києві Агатангел Кримський плідно працював лише у 1918 – 1928 роках. 12 вересня 1921 року в знак визнання його заслуг Рада Народних Комісарів Української СРР прийняла постанову «Про соціальне забезпечення заслужених працівників науки», серед інших достойників, Кримському дозволено видання за державний кошт наукових праць; його звільнено від сплати державних податків; заборонено реквізиції та ущільнення помешкання, яке він займав; матеріально забезпечено, а у випадку смерті — членів родини поза категоріальною довічною ставкою заробітку.

З 1929 року Кримського почали переслідувати, позбавляти посад. У 1930-х роках Кримський був практично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України. 20 липня 1941 року Кримського заарештовано співробітниками НКВС, звинувачено в антирадянській націоналістичній діяльності й ув'язнено в одній із тюрем НКВС у Кустанай, тоді Казахська РСР, СРСР (нині — Костанай, Казахстан). 25 січня 1942 року Агатангел Кримський помер у лазареті Кустанайської загальної тюрми № 7. Реабілітований у 1957 році. Агатангел Кримський брав активну участь в українському національному житті кінця XIX століття, листувався з відомими діячами української культури - Омеляном Огоновським, Борисом Грінченком, Іваном Франком, Лесею Українкою, Михайлом Павликом та ін. У цей період своєї діяльності Кримський вів наукову полеміку з Олексієм Соболевським, який пропагував гіпотезу Михайла Погодіна про те, що давні кияни були росіянами, які тільки в період монгольської навали відійшли на північ. Помер 25 січня 1942 (71 рік) Кустанай, нині Костанай, Казахстан. Кримський не мав щастя в особистому житті, протягом життя таємно й безнадійно кохаючи Лесю Українку. На його шістдесятиріччі в приміщенні теперішньої президії Академії наук України Павло Тичина прочитав присвячений Кримському вірш, де згадувалася «вічно мрійна Леся Українка», що розкрило цю таємницю.

Особисте життя Кримського було заповнено клопотами про брата і сестру, а пізніше одруження не принесло щастя й родині. Напівсліпий, немічний самотній вчений потребував допомоги секретаря, читця або коректора. Таким помічником¹⁸ був для нього Микола Левченко, якого він усиновив і який згодом став дослідником, завідував академічною друкарнею. 1929 року, коли почалися арешти, які завершилися інспірованим НКВС процесом над «Спілкою визволення України», Левченка разом з багатьма іншими співробітниками академії репресували. Перед цим він своїм свідченням врятував Кримського від арешту. Після заслання Левченка залишилася його вагітна дружина і, щоб дати дитині ім'я, Кримський усиновив новонародженого хлопчика.

Агатангел Кримський – автор численних праць з історії та культури арабських

країн, Ірану, Туреччини та ін., семітології, історії, ісламу: «Історія мусульманства», 1904—1912; «Історія арабів і арабської літератури», 1911—1912; «Історія Персії та її письменства», 1923; «Історія Туреччини та її письменства», 4 тт., 1924—1927); «Перський театр, звідки він узявся та як розвивався», 1925). Окремі історико-літературні монографії Кримського присвячені «Хамасі» Абу Таммана, Абану Ліхікі, Гафізу, Павлові Алеппському.

У 2007 – 2010 роках Інститутом сходознавства ім. А.Ю. Кримського здійснено перевидання рідкісних сходознавчих праць А.Ю. Кримського «Вибрані сходознавчі праці в п'яти томах»: Т. I. Арабістика (2007); Т. II. Тюркологія (2007); Т. III. Тюркологія (2010); Т. IV. Іраністика (2008); Т. V. Іраністика (2010).

Велику увагу приділяв дослідженню історії української мови і літератури, фольклору, етнографії. Кримський – автор праць: «Українська грамати́ка» (у 2-х т., 1907 – 1908), «Нариси з історії української мови» (1922, у співавторстві з О. Шахматовим); «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного»; Редактор першого тому «Академічного словника» (1924). Агатангел Кримський вважається одним з найвидатніших орієнталістів в історії світової філологічної науки.

З ім'ям А. Кримського тісно пов'язане становлення Всенародної бібліотеки України (нині – Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). У 1918 р. гетьманський уряд на чолі з П. Скоропадським затвердив «Закон про утворення Фонду Національної бібліотеки Української Держави», яким було утворено Тимчасовий комітет для заснування Бібліотеки. Акад. В. Вернадський (голова) запропонував увійти до складу цього комітету акад. А. Кримському, акад. С. Єфремову, Г. Житецькому, акад. Д. Багалію, В. Кордту. До часу створення Ради бібліотекарів (науково-методичного органу) Тимчасовий комітет фактично вирішував внутрішні питання організації Бібліотеки. Важливою була роль А. Кримського і всіх членів Тимчасового комітету в комплектуванні бібліотечного фонду. Вони провадили свідому політику збирання її фонду з найцінніших для української історії та культури раритетів, архівних і книжкових зібрань учених. Для оцінки архівної і книжкової спадщини вчених були створені компетентні комісії з представників УАН та професорів університетів. Відомо, що акад. Кримський відповідав за перегляд книжок з гуманітарних наук. Завдяки цій роботі до ВБУ у перші роки її існування надійшли книжкові колекції та архіви історика С. Голубева, мовознавця П. Житецького, економіста М. Яснопольського, ентомолога Ю. Вагнера, а також бібліотека Київської духовної академії, яку А. Кримський фактично врятував від перевезення до Москви.

Архів та колекція А. Кримського зберігаються в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського.

Ім'я Кримського міститься в затвердженому XVI сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО переліку видатних діячів світу. Інститут сходознавства НАН України носить ім'я Агатангела Кримського.

Література

1. Агатангел Кримський – учений, письменник, українець. Збірник наукових праць. Луцьк: Волинська книга, 2007. 116 с.
2. Бурій В. Агатангел Кримський. *Катеринопільський вісник*. («Незабутні імена»). 2001. 14 лютого. С. 2.
3. Бурій В. Агатангел Кримський. *Місто робітниче (Ватутіне)*. («Постаті»). 2001. 27 січня. С. 4.

Іван Огієнко

Серед відомих українських церковних і громадських діячів, істориків церкви і освітян вирізняється постать Івана Івановича Огієнка (митрополит Іларіон).

Народився майбутній діяч 14 січня 1882 року в містечку Брусиліві Радомишльського повіту Київської губернії (нині Житомирська область). У 1896 році закінчив початкову школу і вступив до чотирирічної військової фельдшерської школи в Києві. Після закінчення школи розпочав шестирічну обов'язкову службу в лікарні з обов'язком вступити на медичний факультет Університету Св. Володимира в Києві, а згодом І.І.Огієнко переходить на історико-філологічний факультет. З 1905 року починається його активна наукова та громадська робота, зокрема співробітництво в київських виданнях («Громадська думка», «Рада»), участь у діяльності «Просвіти» та в Науковому товаристві імені Шевченка в Києві. В 1909 році І.І.Огієнко з відзнакою закінчує повний курс навчання в університеті, а вже в 1911 році його затверджують на кафедрі російської мови та літератури професорським стипендіатом. У 1915 році після складання магістерських іспитів Огієнку присвоюють звання приват-доцента цієї кафедри. А у квітні 1917 року І.І.Огієнко, один з перших викладачів Київського університету, переходить на викладання українською мовою і практично розпочинає читати новий курс «Історія української мови».

З утворенням Центральної Ради в Києві його обирають членом ради новоутвореного Міністерства освіти. Він виступає з ініціативою про заснування Українського народного університету, який був відкритий у жовтні 1917 року, а у серпні 1918 року перетворений на Український державний університет.

З 1918 – 1920 рр. І.І. Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського університету. У 1920 році виїхав у Західну Україну і поселився біля Львова. У 1924–1926 рр. викладав українську мову і літературу в учительській семінарії у Львові, а в 1926 р. він був запрошений до Православного Богословського Відділу при Варшавському Університеті. Заснував і редагував у Варшаві журнали «Рідна мова» (1933–39) і «Наша культура» (1935–37), які сприяли популяризації української культури, виступали проти русифікаторської політики тогочасного керівництва Радянської України.

Видання цього періоду діяльності І.І. Огієнка: «Українська граматики»; «Українська культура», «Український правопис з словничком»; «Зразки кириличного письма. Х–XVII ст.»; «Євангелія від Св. Матвія». Переклад проф. І. Огієнка; «Рідна мова. Початкова граматики».

У жовтні 1940 року на соборі українських православних єпископів І.І.Огієнко висвячений (під ім'ям Іларіон) архієпископом Холмським і Підляським.

Влітку 1944 року Огієнко змушений емігрувати до Швейцарії, а у вересні 1947 року – до Канади. З переїздом до Канади почався новий етап видавничої діяльності І.І.Огієнка, який тривав практично до початку 70-х років ХХ століття.

І.І.Огієнко здійснив перший автентичний переклад Святого Письма українською мовою, чим забезпечив право українського народу на звернення до Бога рідною мовою, заклав підвалини організаційного оформлення української православної автокефалії та національно-мовної єдності українців України і діаспори.

Праці, видані в еміграції: «Обоженія людини. Богословська студія»; «Іконоборство. Історично-догматична монографія»; «Українська церква за час Руїни»; «Православна віра»; «Преподобний Іов Почаївський»; Святий Дмитрій Туптало²⁰; «Канонізація святих в українській церкві».

Помер професор І.І. Огієнко 29 березня 1972 року. Тіло його поховано на православній секції цвинтаря Св. Воскресення – на кладовищі Глен Іден у Вінніпезі. Після смерті Митрополита Іларіона за кордоном було опубліковано багато його книг: «Українська церква»; «Етимологічно-семантичний словник української мови», т. 1-2.; «Українська церква і наша культура».

У незалежній Україні також було перевидано ряд праць професора І.Огієнка: «Хвалімо Бога українською мовою»; «Князь Костянтин Острозький»; «Дохристиянські вірування українського народу».

«Я робив, що міг, решту дороблять наступники», – писав Іларіон, завершуючи свою «ціложиттєву працю».

Величезна творча спадщина Івана Огієнка (Митрополита Іларіона), яка довгий час була забороненою, а тому невідомою українцям, стає предметом все ширших зацікавлень науковців. Поступово повертається до читацького загалу наукова та просвітительська спадщина вченого. Дослідники виділяють кілька етапів творчого життя І. Огієнка. Перший припадає на дожовтневий період (1882 – 1917 рр.), другий – на період жовтневої революції (1917 – 1920 рр.) і останній – це період емігрантського життя.

Аналіз багатогранної творчої спадщини І. Огієнка засвідчує, що серед напрямів діяльності професора можна виділити основні – науково-пошукову, перекладацьку і видавничу роботу. Як дослідник, він цікавився різними видами пам'яток: літописами, грамотами, богослужбовими книгами.

Чільне місце він відводив благотворному впливу української культури на російську церкву, мову, книгодрукування, школу, освіту, науку, театр. Про це свідчать видані ще за життя автора книги «Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу» (1918), «Українська церква за часів Богдана Хмельницького» (1956), «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (1958), «Історія українського друкарства» (1924) та інші. І. Огієнко доводив, що рівень культури, науки та освіти в Україні був вищий, ніж у Росії.

Найвагоміше місце в доробку вченого посідають наукові студії з мовознавства. Практично немає такої галузі мовознавства, де б учений не залишив свого сліду: проблеми кирилівської палеографії і церковнослов'янської мови, граматики (історична й сучасна), етимологія і семасіологія, фразеологічний світ мови, багатогранність лексики, стилістика та ін.

Українська літературна мова в її історичному розвитку була предметом особливої уваги мовознавця. Питанням історії української мови присвячена низка праць вченого, зокрема «Історія української літературної мови», «Кирило і Мефодій», «Пам'ятки старослов'янської мови X – XI віків», «Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян». Серед названих досліджень на особливу увагу заслуговує дванадцятитомна «Історія церковнослов'янської мови».

Чільне місце в українському мовознавстві займає фундаментальне дослідження вченого – «Історія українського друкарства» (1925).

Перекладацька діяльність займала вагоме місце в мовознавчій діяльності вченого. Перекладав він, в основному, богослужбні книги (всього 44 позиції). Найвизначнішим доробком вченого в цій галузі є його переклад Біблії українською мовою (1936 р.). 1937 року у Львові було видано 4 Євангелії: від Матвія, Марка, Луки та Івана, а в 1939 – увесь Новий Заповіт у Варшаві.

Ще з 1905 року І. Огієнко почав широку діяльність як видавець. Він вважав, що друковане слово здатне здійснювати зв'язок між народом та інтелігенцією, сприяти духовному відродженню нації. Тому вчений видавав підручники, посібники для шкіл та для самоосвіти («Рідне писання» 1918, 109 «Українська граMATика» 1918). Видавничу працю зайняла чільне місце в просвітницькій діяльності автора.²¹

1947 року під керівництвом вченого було засноване видавництво «Наша культура», яке поновило працю пізніше, у Вінніпезі (Канада) і продовжувало поширювати журнал під аналогічною назвою. Сотні його примірників Огієнко розсилав українцям у різні куточки світу безплатно. У видавництві вийшли такі твори вченого: історична розвідка «Політична праця Богдана Хмельницького», філософська містерія на 5 дій «Народження людини», опис, дослідження і віршований переспів «Слова про Ігорів похід», мовознавча монографія «Український літературний наголос».

Того ж таки 1947 року Іван Огієнко заснував журнал «Слово істини», який виходив по жовтень 1951 року. На його сторінках обговорювалися наукові проблеми, публікувалася правдива інформація про Україну, рідний народ та його досягнення. Статті цього щомісячника за тематикою були педагогічні, філософські, мовознавчі, історичні. Тут з'явилися поетичні твори І. Огієнка, велася цікава всевітня церковна хроніка. Рідкісні наукові розвідки з історії церковного життя, етнографії, права, археології, архітектури, педагогіки містились у іншому журналі, заснованому Огієнком, – «Віра й культура».

Серед десятків фундаментальних досліджень Івана Огієнка, присвячених тим чи іншим аспектам функціонування, унормування чи походження української мови, особливе місце посідає «Історія української літературної мови». У цій Іван Огієнко утверджує погляд, який заперечує обґрунтованість теорій щодо споконвічної єдності руських наріч і доводить безпідставність пошуків «спільної колиски» української, білоруської та російської мов.

Це одна з етапних праць ученого, яка за радянських часів вважалася особливо крамольною. В історичному розрізі, доступно і переконливо автор показав той воістину тернистий шлях, яким пройшла українська мова в умовах століть заборон, утисків, і обмежень, дослідив феномен незнищенності її як "душі нації", "найціннішого скарбу" народу. Водночас переконливо з'ясовується, яких негативних наслідків завдали процесові творення літературної мови репресії цензурних відомств царської Росії та політика партійно-більшовицького терору проти українського відродження в 20-30-х роках ХХ століття. Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, учителів, старшокласників, усіх, кому небайдужий процес ствердження української мови як державної.

Розглянуто виникнення літературної мови з мови народної, а також проблему їхнього взаємовпливу. Зроблено історичний огляд розвитку літературної мови від ІХ–ХІV віків аж до радянської доби. Окремі розділи присвячено історії українського правопису (від доісторичного «руського письма» та церковнослов'янського – до академічного правопису 1945 року й того, яким користувалися українці в еміграції), становленню українського словництва, зокрема термінологічним словникам, а також конкретним порадам щодо мовної практики.

Дослідженню історії розвитку української мови Іван Огієнко присвятив усе своє наукове життя. Починаючи з 1905 року, він написав багато різних праць, які згодом склали зміст «Історії української літературної мови» – популярного і надзвичайно цінного видання. У вступі до книжки автор подає «широкому громадянству все потрібне для пізнання й ґрунтовної оборони своєї мови, як основи народу – нації, що прагне до свого незалежного державного життя».

Книгу розпочинає «Переднє слово», де Огієнко називає мову скарбом нації. Після «Вступу» вміщено 3 великі частини:

- 1) «Українська мова»;
- 2) «Розвій української літературної мови»;
- 3) «Стан української літературної мови».

Дотримуючись у викладі правил, теоретичних відомостей про мову, принципів науковості, систематичності, доступності, наочності професор-мовознавець І. Огієнко дає відповідь, що найміцнішою основою літературної мови є сама народна мова. Кожна літературна мова органічно виростає з мови живої, яка надзвичайно багата на різні форми. Літературна мова прагне обмежити їх число, встановити окреслені норми. Так, багато архаїчних форм уже вийшли з літературної мови (наприклад: наколи, сей, ся, шестий, богатий). Словотворення літературної мови наслідують словотворення народне. Наприклад, живе народне закінчення *-исько* в мові літературній частіше замінюється на *-ище*, бо ніби *-исько* – то полонізм. Як бачимо, народна мова в своїй цілості –

неоціненний скарб для збагачення мови літературної. Треба тільки вміти доцільно використати його, відшукати найкращі об'єкти для мовних дослідів.

Іван Огієнко залишив нащадкам не лише велику наукову, а й художню спадщину, чим сприяв унормуванню української літературної мови, адже у всіх своїх художніх творах він намагався дотримуватися тих засад, які проголошував у мовознавчих працях. Серед художнього доробку Митрополита Іларіона твори різних жанрів – драми, поеми, легенди, релігійна лірика.

Вивчення багатогранної творчої спадщини Івана Огієнка дає підстави вважати його видатним українським просвітником, громадським діячем, одним із найвизначніших українських мовознавців ХХ ст. Провідною ідеєю його світогляду була національна ідея, яка визначила спрямованість, сенс і зміст усього його життя й наукової діяльності.

Література

1. Задорожний В.Б. Огієнко Іван Іван Іванович. Українська мова: енциклопедія. НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В.М. Русанівський [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. С.424.
2. Заїкін В. Професор Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений. Варшава, 1925.
3. Ляхощкий В. Тільки книжка принесе волю українському народові. Київ, 2000.
4. Тимошик М. Лишуть навіки з чужиною. Київ – Вінніпег, 2000.

Юрій Шевельов

«Україна ще відкриє для себе Шевельова». Так Оксана Забужко назвала публікацію фрагментів зі свого листування з Юрієм Шевельовим, надруковану в «Сучасності» у 2008 році. Ці слова мають таке продовження: «Може, й настане час того щасливого відкриття. Але то вже буде інша Україна, ніж та, яку маємо сьогодні. І яка, за великим рахунком, забула відзначити 100-річчя Великого Українця» [1, 62].

Юрій Володимирович Шевельов (1908–2002) – видатний сучасний учений-гуманітарій, українець німецького походження. Активний учасник наукового та культурного життя української еміграції, професор Гарвардського і Колумбійського університетів, іноземний член української Академії наук, лауреат Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка (2000), почесний доктор університету Альберти (Канада, 1983), Лундського університету (Швеція, 1984), почесний професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» (1992), Харківського Національного університету ім. В. Каразіна (1999).

Юрій Шевельов – один з найвизначніших представників української інтелектуальної еліти в еміграційному середовищі ХХ століття, що надав нових вимірів українознавству як культурологічному дискурсу. Його постать і внесок у розбудову української науки актуалізована нині у зв'язку з відзначенням 100-річчя Академії наук.

Знавець багатьох мов, Шевельов писав свої дослідження українською, англійською, німецькою, російською, польською, французькою мовами. Працював у різних галузях – історії слов'янських мов, дослідженнях писемних пам'яток, соціолінгвістики, літературознавства, культурології та ін

Основну частину життя Ю. Шевельов прожив у Європі та Америці²³. В Україні до 1990-го року його ім'я було заборонене, адже офіційна радянська ідеологія звинувачувала його в колабораціонізмі (співпраці з німцями під час Другої світової війни) і в буржуазному націоналізмі. Тому його праці та інтелектуальна спадщина почали входити в науковий обіг в Україні з початком незалежності.

Юрій Володимирович Шевельов – знаний у світі славіст, мовознавець і літературознавець (остання найповніша бібліографія його праць охоплює 872 назви), лауреат Національної Шевченківської премії, академік Національної академії наук

України, почесний президент Української Вільної Академії Наук у США, професор Юрій Шевельов відійшов у вічність. Однорідний ряд його заслуг, титулів, звань можна продовжувати й продовжувати. А можна написати лише два слова – Юрій Шевельов. Тому що його ім'я є величиною самодостатньою і в суто українському, і в світовому інтелектуальному контексті, його ім'я є знаковим для української культури.

Юрій Володимирович Шевельов народився 17 грудня 1908 року, за офіційними даними в м. Ломжі (сучасна Польща). Дитинство і юність провів у Харкові. Тут здобув середню і вищу освіту.

По закінченні Харківського університету навчався в аспірантурі у видатного мовознавця Леоніда Булаховського. Згодом став викладачем університетської кафедри української мови, а в перші роки війни – її завідувачем. З кінця 1943 р. певний час працює під керівництвом відомого українського лінгвіста Василя Сімовича у Львові.

Протягом 1944–1951 років викладає українську та інші слов'янські мови в різних навчальних закладах Європи (Мюнхен, Люнд), бере активну участь у громадсько-культурній діяльності української діаспори. У 1951 році переїздить до США, де працює в Гарвардському та Колумбійському університетах. Юрій Шевельов є одним із засновників УВАН (Української Вільної Академії наук), президентом якої обирався двічі, а Почесним залишається і донині.

У січні 2000 року вчена рада Харківського національного університету імені Василя Каразіна за клопотанням ради філологічного факультету надала Юрієві Шевельову звання Почесного Доктора університету. Тим самим було пошановано великого подвижника науки на його 90-ліття та відзначено заслуги вченого як гідного продовжувача традицій Харківської лінгвістичної школи, фундатором якої був Олександр Потебня.

Саме ювілейна Потебнянська наукова конференція, що проходила восени 1991 року в Харкові, привела Юрія Володимировича до *alma mater* після багатьох десятиріч розлуки. Виголошена ним тоді доповідь була покладена в основу великої статті “Олександр Потебня: спроба реконструкції цілісного образу”, яку опубліковано в збірнику “Українська мова: Історія і стилі” (Харків: Основа, 1992. С. 5–44). Автор з притаманною йому високою ерудицією на підставі аналізу низки праць Потебні розкрив перед сучасним читачем образ геніального українського вченого, що більшу частину свого життя був змушений перебувати у внутрішній еміграції щодо наукових і громадських реальностей тогочасної Росії.

З рідним університетом Юрій Шевельов зустрічався і під час роботи III Міжнародного Конгресу українців, що проходив улітку 1996 року в Харкові. На той час було видано наукові виклади університетських філологів на честь його 85-ліття (Видатний філолог сучасності. – Харків: Око, 1996). Велику зацікавлену аудиторію збрала наукова конференція до (1996). Велику зацікавлену аудиторію збрала наукова конференція до 90-річчя вченого. Її матеріали ввійшли до спеціального випуску “Вісника Харківського університету” (№ 426. – Харків: 1999) під назвою: “Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки”. Таким чином цінні дослідження вченого-філолога, від яких тривалий час були відсторонені науковці України, стають надбанням вітчизняної науки, української духовності.

Професор Юрій Шевельов виявляв постійний інтерес до вітчизняної науково-дослідної діяльності, до питань освіти й культури в Україні, зокрема в²⁴ Харкові. За його активної участі товариство “Друзі Харкова” з Нью-Йорка фінансово підтримує видання наукових праць філологів (“Слово про Шевченка”, збірник матеріалів наукової конференції до 100-річчя Миколи Наконечного та ін.), часопису “Березіль”, “Збірника Харківського історико-філологічного товариства”. Як лауреат Шевченківської премії 2000 року, він виявив бажання передати грошову частину нагороди одній із шкіл Харкова. На пропозицію регіонального відділення Товариства “Україна–Світ” відповідні кошти Лауреат передав шостій міській гімназії.

Філологи Харківського національного університету імені Василя Каразіна пишаються з того, що серед Почесних членів університетської сім'ї поряд з іменами славетних Гете та Івана Франка вписано також ім'я нашого видатного сучасника Юрія Шевельова.

Ю.Шевельов – мовознавець багатoproфільного плану. Його перша ґрунтовна праця «Граматика української мови» (ч. 1–2, 1934, у співавт.) двічі (1935, 1936) перевидавалася. Він розвинув поняттєві та історіографічні основи українського мовознавства.

У своїх працях синтезував діахронічний і синхронічний підходи до вивчення укр. мови, глибоко досліджував синтаксис простого речення (монографія «Синтаксис сучасної української літературної мови. Просте речення», 1951; англ. Мовою – 1963). В англ. монографіях «Передісторія слов'янської мови. Історична фонологія загальнослов'янської мови» (1964) та «Історична фонологія української мови» (1979) Ю. Шевельов, показавши розвиток фонол. системи укр. мови від праслов'ян. основи аж донині на широкому істор., діал., міжмов. і текстуальному ґрунті, з установленням глибинних системно-причинових зв'язків між окр. фонет. змінами, дав панорамну картину розвитку укр. мови в її істор. розрізі, обґрунтував її початки бл. 7 ст., а завершення формування – прибл. в 16 ст.

Заперечивши концепції східно-слов'ян. прамови та трьох східнослов'янських мов у доісторичні часи, вчений розвинув концепцію конфігурації і перегруповання діалектних груп (київсько-поліського, галицько-подільського, полоцько-смоленського, новгородсько-тверського, муромо-рязанського діалектів), що з них розвинулися українська, російська та білоруська мови.

Низка праць – із проблем української літературної мови («Нарис сучасної української літературної мови», 1951), її взаємодії з діалектами, передусім Чернігівщини і Галичини (німецькомовна монографія «Українська письмова мова, 1798–1965. Її розвиток під впливом діалектів», 1966), розмежування української і польської мов (ст. «Проблема українсько-польських лінгвістичних мов (ст. «Проблема українсько-польських лінгвістичних відносин від 10-го до 14-го ст.», 1952, англ. мовою), української і білоруської мов (розвідка «Щодо проблеми утворення білоруської мови», 1953, англійською мовою) та ін., соціолінгвістики (англ. монографія «Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя, 1900–1941», 1989; укр. перекл. О. Соловей, 1987).

Досліджував окремі мовні пам'ятки (Ізборник Святослава 1076, «Кодекс Ганкенштейна» та ін.).

Автор статей з істор. морфології, лексикології, лінгвостилістики, антропонімії укр. мови, питань укр. правопису. Ю.Шевельову належать праці про укр. мовознавців О. Павловського, В. Ганцова, О. Курило, К. Михальчука та ін. Чимало досліджень присвятив іншим слов'ян. мовам. Редактор багатьох лінг. та літературозн. журналів, зокрема журн. «Сучасність» (1978–81), серії істор. фонологій слов'ян. мов (Гейдельберг, 1973–83), збірок праць В. Сімовича (1981, 1984) та О. Потебні (1992).

З 1992 – чл. редколегії журн. «Мовознавство» (Київ). Лауреат Нац. Премії України імені Тараса Шевченка (2000).

Фундаментальна монографія Юрія Шевельова «Історична фонологія української мови» вийшла друком англійською мовою ще 1979 року в Гайдельберзі, а в 2002 році з'явилася в українському перекладі Сергія Вакулєнка та Андрія Данилєйка.

Сам Юрій Шевельов не раз говорив, що «Історична фонологія української мови» є найголовнішою працею його життя (завважмо принагідно, що перу Шевельова належить близько 900 розвідок).

Жодна слов'янська мова досі не має такого ґрунтового висвітлення власної фонологічної системи. Книга Юрія Шевельова відрізняється від аналогічних наукових робіт широким поглядом на досліджувані мовні явища й багатством історичного матеріалу. Прикметним є також напрочуд зрозумілий та прозорий стиль монографії. Як

слушно зазначає в упровідному слові до книжки професор Януш Рігер: “Поява «Історичної фонології української мови» Юрія Шевельова – то велике свято мовознавства на Україні”.

Юрій Шевельов був ученим широкого гуманітарного профілю, але найвагомішим є його внесок у мовознавство. Сам Юрій Володимирович уважав себе передусім мовознавцем, трактуючи свої літературознавчі зацікавлення як хобі. Проте непроминальну наукову й естетичну вартість має все, що вийшло з-під його пера: і статті з історії української літератури, і літературна та театральна критика, і розвідки з культурології, і мемуари та листування. Цінність не лише наукової, а й епістолярної спадщини Шевельова, як, зрештою, кожної видатної особистості, засвідчує опубліковане Оксаною Забужко у 2011 р. її листування з Юрієм Володимировичем [2], що стало однією з найяскравіших, подій у культурному житті України.

У науковій, публіцистичній та організаційній діяльності Шевельов завжди дбав про гідність і авторитет української науки. Головне призначення зарубіжної україністики вчений убачав у збереженні неперервності історичного розвитку української науки, у сприянні дальшому її поступові.

Найповніша бібліографія праць Шевельова, укладена у 1998 р., містить 872 позиції; серед них-кілька фундаментальних монографічних досліджень. Коло його наукових інтересів було широким - історія слов'янських мов, дослідження писемних пам'яток, діалектологія, етимологія, проблеми сучасної української літературної мови та інших слов'янських мов, соціолінгвістика. Розвідки Юрія Володимировича присвячені різним слов'янським мовам, але в центрі його лінгвістичних досліджень були українська мова, інші східнослов'янські і польська.

Головним об'єктом зацікавлень Шевельова впродовж десятиліть була проблема слов'янського і українського етногенезу, їй присвячені три фундаментальні англійські праці вченого: монографія про історію формування білоруської мови [3], «Історична фонологія праслов'янської мови» та «Історична фонологія української мови» [4].

На величезному за обсягом матеріалі писемних пам'яток і діалектних фактів вчений зробив висновок про походження української мови безпосередньо з праслов'янської, час розпаду якої на окремі слов'янські мови відносив до VI–VII ст. н.е. Теорія походження української мови Шевельова спростовує панівну концепцію російських мовознавців О. Шахматова, Ф. Філіна, Г. Хабургаєва та інших про існування так званої "спільної колиски" трьох народів – українців, росіян і білорусів, тобто спільної східнослов'янської мови (інакше – давньоруської, "общерусской") як попередниці трьох сучасних східнослов'янських мов: української, російської і білоруської. «Історична фонологія української мови» була опублікована англійською мовою в Гайдельберзі в 1979 р. В українському перекладі вона вийшла у 2002 р. в харківському видавництві «Акта».

Нині концепція Шевельова знаходить визнання й підтвердження у працях українських мовознавців, зокрема в монографіях Григорія Півторака «Українці - звідки ми і наша мова?» (Київ, 1993), «Походження українців, росіян та білорусів. Міф і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски"» (Київ, 2001). Щоправда, дивує відсутність у працях Г. Півторака посилань на дослідження Шевельова, що зауважив і австрійський славіст Шевельов переглянув ще одну теорію, яка стосувалась питань діалектної основи української літературної мови. У книзі «Внесок Галичини у формування української літературної мови», написаній під час перебування вченого у Львові в 1943 р., а опублікованій значно пізніше[5], Юрій Володимирович дав ґрунтовну характеристику галицького варіанта літературної мови і показав його роль у становленні норм загальнонаціонального мовного стандарту. Як і в інших своїх працях про формування української літературної мови, Ю. Шевельов обстоював її полідіалектний характер, виступаючи проти обмеження бази літературної мови полтавсько-київським діалектом.

У радянському мовознавстві не лише вивчення, а й сама постановка питання про існування в другій половині ІХ – на початку ХХ ст. західноукраїнського регіонального різновиду літературної мови була заборонена, тож праця Шевельова до недавнього часу була єдиним об'єктивним науковим дослідженням історії формування української літературної мови.

Ці ідеї Шевельова також знайшли продовження і розвиток уже після незалежнення України, зокрема в монографії (утрьох частинах) чернівецької дослідниці Людмили Ткач «Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття» (Чернівці, 2000–2007 рр.).

Шевельова можна вважати й засновником української соціолінгвістики. У монографії «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус» (перше, видання українською мовою у перекладі О. Соловей 1987 р., в англійському оригіналі – 1989 р.12) учений розглянув проблеми розвитку української мови в першій половині ХХ ст., шляхи формування її загальнонаціонального стандарту, унормування правопису й термінології, історію лексикографічної теорії і практики. І все це – на тлі постійної протидії, що її зазнавала українська мова з боку урядів панівних націй у різних частинах України. Це найповніше на сьогодні соціолінгвістичне дослідження мовної політики, яку провадили різні режими на окупованих українських землях у зазначений період.

Багато зробив Шевельов для вивчення діяльності мовознавців 20-х рр. Добу Розстріляного Відродження він уважав вартою спеціальних ґрунтовних досліджень як найбільш плідну за здобутками не лише в літературі, а й у галузі наукового мовознавства. Окремого вивчення заслуговувала, на його думку, нормалізаторська праця мовознавців тих років над узгодженням двох варіантів літературної мови, над виробленням спільного національного мовного стандарту, єдиних правописних, термінологічних, лексикографічних норм. Репресованим мовознавцям 20-х рр. Олені Курило і Всеволоду Ганцову вчений присвятив окремі розвідки [6]. Стислим оглядом неможливо ні охопити всі зацікавлення Шевельова, віддзеркалені в його працях, ані згадати багато які з-поміж його дослідницьких чи літературно-критичних здобутків, ані висвітлити громадську діяльність науковця.

Його доля є типовою для значної частини того покоління української інтелігенції, що сформувався вже за радянської влади: нужденне життя в безнастанному страхі в роки революції та по її закінченні, а перегадом - під час масових сталінських репресій, особливо жорстоких у тридцятих роках. Утім, із початком німецько-радянської війни 1941 р. він уник призову до війська, а коли до Харкова вже верталася Червона Армія, йому пощастило виїхати до Львова. Подальший шлях Шевельова був типовий для всієї повоєнної інтелігентської еміграції: втеча до Німеччини 1944 р., відтак друга втеча на Захід з тієї частини східної зони, яку західні союзники віддали Совітам, існування у важких умовах зруйнованої Німеччини (Шевельов уник таборів ді-пі), потреба берегтися перед енкаведівською “репатріацією”, а на початку п'ятдесятих – виїзд на постійне життя до Америки через Швецію. Щоправда, на відміну від більшості втікачів, Шевельов одразу почав працювати за фахом, оминувши страхіть і принижень, з якими повоєнна українська еміграція осідала в Новому Світі.

Шевельов походив із російської родини, пов'язаної з Харковом; українську тожсамість він обрав у середині двадцятих років, будучи тоді кільканадцятирічним юнаком, можливо, під впливом тогочасних напрочуд інтенсивних культурно-національних процесів і перемін. Його батько, офіцер царської армії (наприкінці першої світової війни вивищений до генерала) Володимир Карлович Шнейдер під час війни з німцями змінив своє прізвище на російське Шевельов, а по-батькові – на Юрійович. З початком революції всі вістки про нього вриваються. Мати, Варвара Володимирівна

Медер, рано осиротівши, виховувалася спочатку в домі тітки, а відтак у пансіоні для сиріт шляхетного роду, де набула доброї освіти.

Юрій Шевельов був насамперед мовознавцем. Оскільки в короткому нарисі важко перелічити всі галузі слов'янського мовознавства, в яких він працював, я зосереджу увагу на найважливішій тематиці.

Ще в “харківський” період він написав, зокрема, кандидатську дисертацію «Із спостережень над мовою сучасної поезії», а також том, присвячений синтаксису простого речення, що його перегадом оприлюднив у т. зв. “академічній” граматиці Л. Булаховський (звісно, без зазначення авторового прізвища); 1963 р. вийшов друком доопрацьований варіант цієї монографії під назвою «The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence». «Нарис сучасної української мови» з'являється 1951 р. в Мюнхені; призначений для широкого кола читачів, а отже й написаний відносно популярним стилем, цей підручник усе ж упроваджує модерніший (структурний, системний) тип граматичного опису. Пізніші праці автора стосуються головно історично-порівняльної проблематики.

Юрій Шевельов зробив великий унесок у наше знання про кшталтування української літературної мови. Ще 1946 р. він уперше віднотував вплив галицького мововжитку на літературну мову, а 1962 р. відзначив чернігівський вплив. Показав він і складні шляхи, що ними йшли “галицькі” впливи, зосібна через мову письменників ХІХ ст., які творили на підросійській Україні, але були пов'язані з Україною Західною. Збірки його студій на цю тему (з деякими доповненнями) були опубліковані під назвами «Галичина в формуванні нової української мови» (1949, 1975), «Внесок Галичини у формування української літературної мови (1996; німецьке видання – 1966), «Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови. До постави питання» (1962, 1996). Ними доведено, що важливу роль у творенні нової мови відіграли не лише київські й полтавські говірки, але й інші діалекти. У розвідці про вплив Чернігівщини, – додаймо, – автор також відзначив, що традиція літературної мови, на якій ґрунтувалися грамика й словник О. Павловського, була чернігівська, а в Котляревського чи Шевченка північноукраїнських елементів теж трапляється чимало. Він підкреслив, що початків нової мови слід шукати в добі, яка передувала Котляревському, і що жодна літературна мова не виникає “на народній основі”, – а це відбігало й від традиції, що набула певного поширення в науці, й від тієї догми, що була обов'язковою на підрадянській Україні.

Ще у Швеції Юрій Шевельов дійшов висновку, що білоруська мова витворилася внаслідок злиття двох різних діалектних груп, чим поставив під сумнів шахматовську концепцію “давньоруської мови” та її розпаду на три східнослов'янські мови, б'ючи в її найслабше місце. То був перший крок у дослідженні проблематики раннього групування східнослов'янських діалектів та генези української мови, яка посіла центральне місце в його подальшій науковій діяльності. Підготований 1952 р. рукопис «Problems in the Formation of Belorussian» вийшов друком наступного року (у зв'язку з його виданням стався конфлікт із Р. Якобсоном).

1964 р. побачила світ велика праця Шевельова про фонологію та фонологічну еволюцію праслов'янської мови: «A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic» (2-ге вид. 1965). У ній підбито підсумок раніших студій, виконаних різними дослідниками, а також і низки власних. Зокрема, значну увагу приділено датуванню явищ на підставі відносної хронології та запозичень зі слов'янських мов до інших і з інших мов до слов'янських. Мабуть, найважливішими тут є міркування про ранні поділи в праслов'янському просторі та про вичленування діалектів під добу розпаду праслов'янської мови. За п'ятнадцять літ з'явилася ще одна фундаментальна праця Ю. Шевельова – «A Historical Phonology of the Ukrainian Language» (1979) – найрозлогіша розвідка з історичної фонології, присвячена окремій слов'янській мові, “біблія” для українців. У ній автор подає детальний розгляд усіх проблем, широко

використовує діалектний матеріал (завдяки чому ця книжка містить у собі ще й історичну діалектологію української мови), пропонує власну періодизацію історії мови, змальовуючи історично-культурне тло мовних змін. Крім опису того чи того явища, він критично оглядає його раніші пояснення, а відтак у більшості випадків пропонує власне. Юрій Шевельов дуже тішився з того, що гурт харківських мовознавців заходився коло перекладу цієї праці українською мовою. На жаль, сам автор уже не дочекався оприлюднення книжки (яка здатна стати поворотним пунктом у розвитку мовознавчої думки в Україні). Нарешті, Ю. Шевельов був ініціатором і редактором серії видань, присвячених фонології слов'янських мов.

У названих працях, а також у низці інших, він дослідив первісне групування східнослов'янських мов та проблему “давньоруської мови”, вочевидив глибоку диференціацію східнослов'янського простору ще за доісторичної доби й по-новому окреслив наявні на той час діалектні групи та їх пізніший розвиток. Наслідком цих розважань стало заперечення устійненого в науці погляду на існування давньоруської мовної спільноти та доведення ранньої окремішності груп, що на їх ґрунті витворилася українська мова (хоча дискусійним залишається датування початку її формування VI ст. після Р. Х.). Популярнішим стилем він виклав свої погляди в брошурі «Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем слов'янської глотогонії: Дві статті про постання української мови» (Київ, 1994; підготовчий варіант опубліковано роком раніше).

На особливу згадку заслуговує монографія, присвячена зовнішній історії української мови у ХХ ст.: «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» (1987, 1998; англійське видання 1989). У ній автор подав детальний і глибокий виклад ситуації перед I-ою світовою війною та революцією, під час визвольних змагань (1917–1920 рр.), “перед добою українізації” та в період її реалізації (1925–1932 рр.), нарешті за секретарювання Постишева та Хрущова (1933–1941), описавши насамкінець ще становище української мови на території Польщі, Румунії та Чехословаччини. Тут здійснено тонкий аналіз усіх чинників, що сприяли розвиткові мови та її функцій, або навпаки, призводили до їх обмежень (за приклад може правити неоднаковість мовної ситуації в різних відділах Української Академії Наук). Зокрема, Ю. Шевельов розкрив велику вагу нетривалого періоду незалежності в 1917–1920 рр. для збагачення словництва української мови, на що раніше не звертали належної уваги. Автор віднотував непослідовність і посутню поверховість “українізації” 1925–1932 рр., виокремив дві мовознавчі школи, які впливали тоді на напрямок розвитку української лексики: київську, що він її називає етнографічною, та харківську – помірковано пуристичну. Показав він і небезпеку для мови, що йде від двомовності. Нарешті, в книжці відзначено позитивні й негативні сторони нормалізації лексики за радянських часів, а також збереження в говірній мові “ліквідованих” режимом слів.

У багатьох працях Ю. Шевельов студіював історію українського мовознавства, опублікував статті й розвідки, присвячені життю та здобуткам таких дослідників, як П. Бузук, В. Ганцов, Б. Грінченко, О. Курило, О. Потебня, В. Сімович, О. Синявський, І. Зілінський та ін., що мало особливо велике значення, коли йшлося про постаті, приречені на небуття в СРСР. Він підготував до друку вибрані праці В. Сімовича (1981–1984) та збірку статей О. Потебні (1992), відтворив збірник на пошану І. Зілінського, що мав вийти друком 1939 р. (1994).

Варто згадати ще дві книжки за його редакцією: видання праць Л. Васильєва з історії російської та української мов з важливою впровідною статтею (1972) і великий українсько-англійський словник К. Андру-сишина та Дж. Клетта (1957).

Польського читача особливо зацікавлять його праці, що стосуються польської мови та польсько-українських мовних контактів, зокрема зав-ваги з приводу праці С.

Грабця про мову письменників “порубіжжя”: «On Slavic Linguistic Interrelations: Ukrainian Influence on the Polish Language in the 16th and 17th centuries» (1953).

Найважливіші вибрані статті й розвідки Юрія Шевельова, що багато які з них присвячені темам, не згаданим вище, з’явилися окремими книжками: «Teasers and Appeasers. Essays and Studies on Themes of Slavic Philology» (1971) та «In and around Kiev» (1991). А втім, важливих студій Ю. Шевельова, які стосуються інших слов’янських мов і насамперед російської, було значно більше.

Не можна поминути увагою численних мовознавчих статей, підготовлених Ю. Шевельовим для десяти томової «Енциклопедії українознавства», що виходила в 1955–1984 рр., та для чотиритомової торонтської «Encyclopedia of Ukraine» (1990–1993).

Юрій Шевельов не мав багатьох “безпосередніх” учнів, але на його працях училося чимало дослідників. Варто сподіватися, що все нові й нові переклади його праць українською мовою, насамперед – «Історичної фонології української мови», відчутно вплинуть на розвій мовознавства в Україні.

Для України Шевельов тривалий час залишався тільки легендою, бо його ім'я було в ній під забороною (хоча й могло згадуватися в московських «Вопросах языкознания»). Зате з 1989 р. дедалі частіше виходять друком його праці: переклади статей, розвідок, книжок, – а нещодавно з’явився й фундаментальний твір Шевельова про фонологічну еволюцію української мови.

Отже, як бачимо, значення спадщини Шевельова важко переоцінити. Непересічне значення спадщини Юрія Шевельова полягає в тому, що він зберіг тяглість розвитку українського мовознавства. Теми, які він опрацьовував і які десятиліттями замовчувались або фальшувались у радянському мовознавстві, нині знаходять вдячний інтелектуальний ґрунт.

Поступова зміна парадигми лінгвістичних досліджень в Україні, формування нових лінгвістичних напрямків відбувається під знаком Шевельова. Під впливом ідей великого філолога нині переглянуто концепцію походження української мови, історію формування її літературної норми, дістають розвитку соціолінгвістичні дослідження, зокрема вивчення мовної політики тоталітарного радянського режиму, а також аналіз сучасної мовної ситуації в Україні, по-новому висвітлюється історія української мовознавчої науки і внесок до неї репресованих свого часу вчених. Мовознавчі дослідження Шевельова ніколи не були вузько фаховими. Мовні явища вчений досліджував у їх нерозривному зв’язку з національною історією, культурою й ідентичністю. Його твори містять проникливі та надзвичайно актуальні сьогодні спостереження про згубний вплив тоталітарної системи на соціальний і психологічний стан суспільства, нівечення людської індивідуальності, поширення цинізму й морального нігілізму.

Література

1. Shevelov Yu. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg, 1979.
2. Масенко Л. Шевельов Ю. – видатний український мовознавець. *Дивослово*. 2003. № 1. С.60–63.
3. Енциклопедія українознавства. Київ, 1994–1996.
4. Забужко О. Україна ще відкриє для себе Шевельова. *Сучасність*. 2008. Ч. 12. С. 61–76.
5. Забужко О., Шевельов Ю. Вибране листування на тлі доби: 1992–2002: з додатками, творами, коментарями, причинками до біографій та іншими документами. Київ, 2011.
6. Іван Дзюба. Юрій Шерех – літературознавець і культуролог // Ю. Шевельов. Вибрані твори. Книга 2. Київ, 2008. С. 5–32.
7. Ковалів П. Здобутки укр. мовознавства на еміграції. ЗНТШ, 1969, т. 185; Збірник на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова.
8. Муромцева О. Про стиль лінгвістичних праць Ю. В. Шевельова. Видатний філолог сучасності. Харків: Око, 1996. С. 37–42.

9. Фізер І.Ю. Шевельов як літературний критик. *Сучасність*. 1969. № 2. С. 50–53.
10. Шевельов Ю. Хрестоматія з літератури рідного краю. Харків, 2001. С. 377.
11. Шевельов Ю. Із спостережень над мовою сучасної поезії. Учені записки Харківського державного університету. 1940. Т. 20. С. 419–429.
12. Шевельов Ю.В. Літературна Харківщина: Довідник / За редакцією М.Ф. Гетьманця. Харків: Майдан, 1995. С. 343–347.
13. Шевельов Ю.В. Матеріали до бібліографії / Упорядник: А. Даниленко, Л. Чабан - Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США НАН України та Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка 1998. 200 с.
14. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег, 1954.
15. Шерех Ю. Галичина в формуванні нової української літературної мови. Мюнхен, 1949.

Олена Курило

У лінгвістичних дослідженнях початку ХХ ст. вагоме місце посідають праці Олени Борисівни Курило, спадщина якої мало відома нашим сучасникам. Забуття цієї талановитої вченої зумовлене драматизмом тих часів, які викреслили з національної культури імена багатьох її творців. Не все збереглося з наукового доробку вченої, мало знаємо про її життєвий шлях.

Олена Борисівна Курило (дівооче прізвище невідоме) народилася у Гродненській губернії в єврейській сім'ї.

1908 – почала навчання на філологічному відділі філософського факультету Кенігсберзького університету [2] (університету «Альбертина»).

1911 – вступила на відділ слов'янознавства історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів при Варшавському університеті, які закінчила 1913 року, склавши іспити на звання учительки з педагогіки, історії педагогіки та методики російської мови. Її вчителями були, очевидно, Ю. Карський, Є. Тимченко, В. Погорелов, О. Яцимирський [3].

Після короткочасного арешту в лютому 1933 р. за безпідставними звинуваченнями у приналежності до «контрреволюційної націоналістичної організації», рятуючись від репресій, що ширилися в Україні, О. Курило змушена виїхати до Москви, де займалася викладацькою роботою. Однак 5 жовтня 1938 р. її заарештовують удруге по так званому «Делу славистів» і засуджують до 8 років таборів. У квітні 1939 р. її вислано в Карагандинський табір (Казахстан). Звільнена О. Курило 5 жовтня 1946 р. Подальша її доля невідома. Реабілітована у 1989 р.

Першим, хто збудив її інтерес до української культури та українського визвольного руху, був український мовознавець Євген Тимченко, представник «народницької» течії в українській лінгвістиці. Другим, хто вплинув на формування активної громадської позиції, був студент Варшавського університету Дмитро Курило, який невдовзі став її чоловіком, а згодом служив старшиною в армії УНР, був співробітником української дипломатичної місії у Варшаві [4].

У роки існування УНР О. Курило вже жила в Києві. Там вона створила підручник української граматики для дітей, що витримав 13 перевидань [5]. У свідомості мільйонів українських школярів він залишив чи не більший слід, ніж усі інші книжки тих років. «Це не була наукова праця, – згадував Ю. Шерех, – це був практичний підручник для дітей, ... але він будив любов до своєї країни й мови і зацплював норми цієї мови» [6].

Наукова спадщина дослідниці свідчить про її зацікавлення в кількох галузях українського мовознавства: її турбують питання нормалізації української мови, особливо у сфері стилістики та термінології; проблеми історії української мови, зокрема історичної фонетики, як і загальної фонетики та фонології взагалі; значну увагу вона приділяє діалектам та збиранню діалектного й етнографічного матеріалу.

Про основні напрями наукових робіт:

Термінологія. У цей же період О. Курило почала працювати над розробкою української термінології. У 1918 р. вийшов складений нею «Російсько-український словничок медичної термінології». Подальша її діяльність у цьому напрямку була пов'язана з роботою термінологічної комісії Українського наукового товариства.

До 1920 р. комісія підготувала до видання 5 томів матеріалів, куди увійшли словники з різних галузей природознавства. Паралельно з нею у складі Української академії наук працювала правописно-термінологічна комісія з 4 секціями: технічною, правничою, правописною та природничою. У 1921–1923 рр. Курило викладає у Київському інституті народної освіти, але її приваблює більше наукова робота [7]. У 1921 р., після приєднання Українського наукового товариства до Академії наук, обидві вказані вище комісії злилися, утворивши Інститут української наукової мови. Попри таку гучну назву, у перший рік існування інститут мав лише одну штатну посаду – старшого наукового співробітника, філолога-консультанта, яку посідала О. Курило [8].

Плідний внесок О. Курило зробила в роботу над словником ботанічної номенклатури: вона переглянула та виправила понад 66 000 карток [4]. До того ж, у 1923 р. вийшов складений нею особисто словник хімічної термінології [5], а в 1925 р. – анатомічний словник за її редакцією .

Діалектологія. Окрім роботи в Інституті української наукової мови, О. Курило була постійною позаштатною співробітницею Фольклорно-етнографічної комісії, членом Комісії краєзнавства та Комісії історичної пісенності ВУАН, дійсним членом Діалектологічної комісії ВУАН. Ця діяльність теж потребувала чималих зусиль. Так, лише протягом 1923 р. за дорученням Етнографічної комісії ВУАН О. Курило зробила дві екскурсії на Чернігівщину та одну на Полтавщину. Вона збрала близько 200 пісень, а також голосіння, шептання, казки, думи, легенди й окремі слова, що загалом становило великий діалектичний матеріал.

Синтаксис і фразеологія. О. Курило чимало попрацювала в галузі синтаксису і фразеології. Одна з найцікавіших у цьому плані робіт – «Уваги до сучасної української літературної мови», яка вийшла в 1920 р. і тричі перевидавалась за її життя. Використаний при написанні «Уваг» багатий етнографічний матеріал дозволив авторці виявити деякі характерні особливості української народної мови, які можуть сприяти її використанню як базової для створення справжньої літературної української мови.

«Народ у своєму розвитку твердим ступає кроком тільки тоді, коли має за підставу ту живу, рідну мову, що її віками викохала собі народня психологія. І що більше українська інтелігенція хоче стати у пригоді народові, визволити його з темряви, підняти його культурний рівень, то більше вона повинна використовувати українську народню мову, вона повинна вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією наукові правди. Такий є єдиний нормальний шлях, що ним може йти розвиток української літературної мови» [3].

Українська народна думка, виражена в народній мові, має багато матеріалу для абстрагування, багато фразеологічних зворотів, які можна було б використати в науковій мові, замість того, щоби вигадувати штучні, неприродні. Олена Курило підсумовувала, що усталеної української наукової мови ми ще не маємо, але маємо всі підстави використати багатий арсенал народної мови, створити таку мову, якою б сам народ заговорив, дійшовши нормальним шляхом відповідного культурного рівня.

Незважаючи на всі застереження, внесок Курило в історію української мови колосальний. Це пояснюється її великою ерудицією, як у знанні фактів української мови, зокрема її діалектів, так і теоретичного мовознавства, а з другого боку, живим чуттям дослідника-відкривача. Це чуття вона посідала в великій мірі: вона ніколи не спинялася перед утертими поглядами, хоч би які вони були поширені, а перевіряла їх усіма приступними фактами. З другого боку, це чуття провадило її від детальних і дрібних фактів до широких узагальнень. І хоч дещо з цих узагальнень сьогодні не можна прийняти, але навіть і в цих небагатьох випадках шукання Курило були вирішальні для

подальшого розвитку української мовознавчої науки. Слушно характеризував Василь Сімович Курило як «одного з найкращих українських лінгвістів новіших часів».

Література

1. Курило Елена Борисовна. Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды: Биобиблиографич. словарь: В 3 т. Т. 2. Минск, 1977. С. 334–335.
2. Вілецька Н. М. Про мовознавчі погляди О.Б. Курило. *Культура слова*. Вип. 44. 1993. С. 35–38.
3. Аншин Ф. Д., Алпатов В. М. Дело славистов: 30-е годы. Москва, 1994. С. 140–148.
4. Глібчук Н. М. Мовознавчі погляди Олени Курило: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 1994. 23 с.
5. Глібчук Н. М. Проблеми мовної норми в науковому доробку Олени Курило. *Вісник Львівського університету. Сер. «Філологічна»*. 2000. Вип. 29. С. 41–45.
6. Даниленко А. «Спроба пояснити процес зміни *o*, *ε* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів: до спадковості ідей в українському мовознавстві». *Збірник Харківського історично-філологічного товариства: Нова серія*. 1995. Т. 5. С. 135–154.
7. Матіяш Д. Внесок Олени Курило в розвиток сучасної української літературної мови. *Молода нація*. Вип. 10. 1999. С. 195–215.
8. Шевельов Ю.В. Портрети українських мовознавців. Київ, 2002. С. 58–92.

Степан Смаль-Стоцький

Ім'я українського мовознавця, педагога, літературознавця, визначного громадсько-політичного і культурного діяча Буковини, противника москвофільства Степана Йосиповича Смаль-Стоцького сьогодні вже добре відоме в українській мовознавчій літературі. Енциклопедична стаття про нього належить С.П.Бевзенку в праці «Українська мова», є матеріали про цю особистість у Вікіпедії. Відзначимо, що деякі дані про вченого дещо відрізняються, тому звертаємось до офіційних джерел.

Народився Степан Йосипович 21 січня 1856 року у с.Немилів, тепер Радехівського району Львівської області, раніше це був Радехівський повіт на Галичині. У селянській родині Йосипа Смаль-Стоцького та Катерини Карпової було 8-еро дітей, мати померла, коли Степану було кілька років. Після навчання у сільській школі вчився у «руській» (українській) гімназії (1869 - 1874 рр.), потім у німецькій гімназії, а після закінчення став студентом філологічного факультету Чернівецького університету. Завершив навчання в університеті 1883 року, а через два роки, у 1885-му, працює вже професором Чернівецького університету. Викладав тут українську та російську мову та літературу до 1918 року. У цей період друкуються його монографії: «Руська правопись» (1891-1893), «Руська граматика» (1893), «Буковинська Русь. Культурно-історичний образок» (1897), «Шкільна граматика» (видання 1893, 1907, 1922 і 1928 рр.), «Характеристика наукової діяльності І.Я.Франка» (1913) «Ідеї Шевченкової творчості» (1914).

Після окупації Північної Буковини Румунією С.Й.Смаль-Стоцький став професором Карлового і Українського вільного (з 1921 р.) університету в Празі. Увійшов до складу викладачів філософського факультету, читав курс про українську мову у сім'ї слов'янських народів, проводив семінар з творчості Тараса Шевченка, став навіть деканом філософського факультету восени 1921 року.

Під час першої світової війни С.Смаль-Стоцький був діячем Союзу визволення України, вів культурну працю в таборі українських полонених у Раштаті. У 1917 році став головою Бойової Управи Січових стрільців. У 1919 році став послом ЗУНР у Празі,

де проживав до смерті у 1938 році, перебував під пильним наглядом радянської агентури.

Смаль-Стоцький був дійсним членом НТШ, починаючи з 1899 року, ВУАН — з 1918 року, Слов'янського інституту в Празі — з 1928 року. Заслугою його є запровадження фонетичного правопису в середніх школах Буковини. Розробляв «Руську граматику» разом з професором Т. Гартнером (1893, останнє, 4-е видання вийшло 1926 року під назвою «Українська граMATика», — усі праці написані німецькою мовою). Доводив, що українська мова постала безпосередньо з праслов'янської, а ідея прасхіднослов'янської мови позбавлена ґрунту.

Учений заклав основи вітчизняного термінотворення, утвердив фонетичні засади українського правопису, відстоював нетрадиційний на той час погляд на походження української мови й періодизацію її історії, упроваджував власне бачення ролі діалектної лексики у процесі становлення й розвитку літературної мови; започаткував новий погляд на специфіку вивчення рідної мови на відміну від особливостей опанування іноземних мов тощо.

С. Смаль-Стоцький є автором багатьох мовознавчих наукових розвідок, зокрема таких: «Про впливи аналогії у відмінюванні в малоруській мові» (1885, 1886 pp.), «Зміст «Кодексу Ганкенштейна»», відомого під назвою «Віленський Октоїх» (1886 р.), «Про план науки руської мови в гімназіях» (у співавторстві з Т. Гартнером, 1891 р.), «Про руську правопись» (1891 р.), «Котляревський і його «Енеїда»» (1898 р.), «Grammatikderruthenischen (ukrainischen) Sprache» (у співавторстві з Т. Гартнером, 1913 р.), «Правописні непорозуміння» (1914 р.), «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення» (1925, 1927 pp.), «Франко і українська літературна мова» (1926 р.), «Правописна справа» (1926 р.), «Ритміка Шевченкової поезії» (1926 р.), «І. Онискевича «Руська бібліотека» (1877-1927)» (1927 р.), «Поліські мішані говори» (1927 р.), «Східні слов'яни» (1928 р.), «Найближчі завдання славістики і україністики» (1928 р.), «Українська літературна мова» (1928 р.), «Обов'язки української науки супроти Шевченка» (1928 р.), «ГраMATика в школі» (1929 р.), «Бодуен де Куртене як язиковознавець і чоловік» (1930 р.), «Українська мова: її початки, розвиток та характеристичні її прикмети» (1933 р.), «Питання про східнослов'янську прамову» (1937 р.) та ін.

У лінгвістичній спадщині С. Смаль-Стоцького чільне місце посідає «Руська граMATика», написана у співавторстві з проф. Т. Гартнером, де з огляду на історичні процеси і зміни аналізуються особливості звукової системи мови. ГраMATика отримала схвальні відгуки авторитетних учених О. Огоновського й О. Партицького і стала шкільним підручником української мови на території Галичини й Буковини.

Учень С. Смаль-Стоцького В. Сімович зазначав, що аналізований підручник «вартий ... того, щоб більше на нього звертати уваги, бо він одинокий граMATичний підручник, який, не тратячи наукового ґрунту, відповідає рівночасно педагогічним вимогам; лиш із нього можна вивчити молодіж граMATики» [7, с. 47].

Авторів «ГраMATики» заслужено вважають творцями української граMATичної термінології. «Вони розробили теорію терміна, в основу якої покладено внутрішню форму слова й наукове визначення, що закріплюється за відповідною назвою; творчо використали термінологію своїх попередників, закріпили традицію вживання власних термінів і запозичених, що узвичаїлися українською мовою, ввели у практику граMATичної термінології десятки термінів, які з відповідними змінами (або й без змін) стали надбанням української граMATичної науки.

До групи термінів, уведених в науковий обіг авторами «ГраMATики», належать: відмінок, прикметник, дієприслівник, дієіменник, оклик, спосіб, уподібнене, звукові зміни, питайник, окличник, прикладка, теперішність, минувшість, будучність, однина, множина» [5]. Окрім зазначених, до групи термінів С. Смаль-Стоцький додав такі лексеми: буква, види дієслів (доконаний і недоконаний), відмінювання, відміна,

закінчення, тверді і м'які звуки, наголос, корінь, милозвучність, назви деяких частин мови, правопис, синоніми, назви деяких розрядів займенників, особа, склад, спосіб, стан дієслів, речення, підмет, присудок, час тощо. Однак слід вказати, що не всі запропоновані дослідником лексеми були сприйняті українською лінгвістичною терміносистемою, у зв'язку із чим не ввійшли до активного обігу. До них, зокрема, у галузі фонетики належать такі: голосівка, шелестівка, звуки голосові й безголосі, двозвук, назвук, визвук та ін. У сфері морфеміки, словотвору та морфології мовознавець послуговувався такими назвами: приставка, наросток, наросткованне й приставкованне, рід мужеський і женський, дієменник (інфінітив), теперішність, будучність, минушість, давноминушість; способи дієслів: прямий, можливий, приказовий; назви сполучників сурядності й підрядності: злучники співпорядкові й підпорядкові; перечка (заперечна частка). У «Граматичі» С. Смалі-Стоцького й Т. Гартнера уживаються такі синтаксичні терміни: складня (синтаксис), твердження, питання, приказ, бажання (типи речень за метою висловлювання), побічні частини речення (другорядні члени речення), павза (тире), розділка (дефіс) і т. д.

Широке застосування граматики спонукало авторів до подальшої співпраці, результатом якої стала «Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache». Визнані мовознавці (В. Ягич, О. Шахматов, Т. Лер-Сплавінський та ін.) високо оцінили теоретичну частину праці, проте не погодилися з поглядами авторів щодо місця української мови в генеалогічній класифікації та її походження із праслов'янських діалектів.

У праці «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов та їх взаємне споріднення» (1925, 1927 рр.) мовознавець висловив ідею, яка не збігалася з поглядами В. Ганцова на процеси походження й розвитку української мови. Суть її полягала в тому, що українська мова сформувалася із двох говіркових груп: північно- й південноукраїнської. У розвідці «... він дав ґрунтовний огляд історії досліджень спорідненості слов'янських мов, розвитку окремих із них, аналізуючи доробок у цій справі Й. Добровського, П. Шафарика,

О. Шахматова, В. Ягіча та інших найновіших публікацій. С. Смалі-Стоцький показав складність і заплутаність цієї проблеми й ще раз наголосив, що ідея О.

Шахматова про праруську мову - це штучна конструкція, кількість аргументів на користь якої з розвитком порівняльної слов'янської філології зменшується» [2, с. 282]. С. Смалі-Стоцький писав: «Ніякої «праруської мови» ніколи не було, а всі живі слов'янські мови, між ними й українська, російська й білоруська, розвинулися прямо й безпосередньо з діалектів праслов'янської мови» [2, с. 282-283].

Беручи участь у полеміці з приводу розробки нового правопису, що відбувалась у 20-х рр. ХХ ст., учений запропонував витворити єдині для всієї України правила орфографії. «Не погоджуючись з думкою, що в галицькій видавничій практиці існує правописна анархія, учений вважав за доцільне вести мову лише про незначну кількість неузгоджених питань. При цьому він акцентував, що деякі з них належать не до орфографії безпосередньо, а до питань фонетики та граматики (наприклад, написання -ови чи -ові в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, написання м'якого знака в прикметникових суфіксах -ськ-, -зьк-, -цьк- та інше).

Загалом С. Смалі-Стоцький обстоював «желехівку» і вважав за доцільне зберегти:

- м'який [л'] у словах іншомовного походження (*лямпa, полєміка*),
- м'який знак після з, ц, с перед пом'якшеними губними (*сьвіт, звівр, цьвіт*)» [1, с. 503].

Окрім того, С. Смалі-Стоцький вніс низку пропозицій щодо правопису іншомовних слів.

Науковий здобуток ученого відіграв важливу роль в історії становлення й розвитку українського мовознавства, зокрема в галузях правопису, фонетики,

термінотворення, морфології, синтаксису, історії та діалектології української мови, однак, незважаючи на існуючі наукові розвідки, присвячені аналізу його потужних філологічних праць, творча спадщина дослідника комплексно ще не охоплена й потребує подальших різноаспектних напрацювань.

Література

1. Гузар О. Правописний стандарт української мови : історія та реалії /О.Гузар // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2004. Вип. 34. Ч. II. С. 501-506.

2. Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький [Електронний ресурс]/ О. Добржанський // ЗУНР 1918-1923. Уряди. Постаті. - Режим доступу : <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/18/310Smal.pdf>

3. Довбня Л.Е. Мовознавча спадщина С. Смаль-Стоцького / Л.Е. Довбня, Т.І. Товкайло // Література, соціологія і культурологія. Актуальні наукові проблеми. - Гданськ, 29.06 - 30.06.2015. - С. 25-28.

4. Панько Т. І. Українське термінознавство : підручник / Т.І. Панько, М. Кочан, Г.П. Мацюк. - Львів : Світ, 1994. - 216 с.

5. Пена Л. Лінгвістичні терміни у «Граматичі української (руської) мови» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера [Електронний ресурс]/ Л. Пена // Філологія : зб. наук. праць. - Режим доступу : <http://www.mfo-library.com.ua/books-text-10663.html>

6. Пена Л. Питання словотвору у «Граматичі української (руської) мови» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера [Електронний ресурс]/ Л. Пена // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. - 2011. - Вип. 23. - Режим доступу : <http://archive.today/F6hv6#selection-63.0-261.90>

7. Сімович В. Декілька слів про науку граматики української мови в наших середніх школах та про підручник професора Стоцького і Гартнера «Руська граMATика» / В. Сімович // Праці в двох томах. Т. 1. Мовознавство. - Чернівці, 2005. - С. 31-53.

8. Смаль-Стоцький С. ГраMATика руської мови [Електронний ресурс]/ С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. - Вид. третє. - Відень : Б. н., 1914. - Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/422769/>

9. Христенюк В.Ф. Критерії періодизації історії української літературної мови / Христенюк В.Ф. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). - С. 172-177.

- Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.Ua/bitstream/123456789/3380/1/Khrystenok.pdf>

ЄВГЕН КОСТЯНТИНОВИЧ ТИМЧЕНКО

Євген Костянтинович Тимченко(27 жовтня 1866 р. - 22 травня 1948р.) — відомий український філолог, який стояв біля витоків української мовознавчої науки, що ознаменували становлення та усвідомлення вагомості українського слова, великий учений, перекладач, педагог, людина енциклопедичних знань, активний громадський діячю Різномасштабна зацікавленість питаннями славістики загалом і українського мовознавства зокрема не зменшує наукової вартості його праць – радше навпаки, засвідчує наскрізне бачення вченим кожної конкретної проблеми, якої він торкався у своїх розвідках.

Народився Є. Тимченко у Полтаві 27 жовтня 1866 року. Здобував освіту в

Петербурзькому університеті як вільний слухач, однак завершив навчання в Київському університеті у 1910 році. Маючи потяг і неабиякі здібності до філології, щосереди відвідував семінари В. Перетца. «Потрапити туди студентам не завжди вдавалось, учасниками могли бути тільки ті, кого професор відбирав з університетського просемінару. Вісім років існував цей семінар, з нього вийшло понад 30 молодих дослідників історії української літератури, серед яких можна назвати В. Розова, С. Маслова, Є. Тимченка, В. Андріанову-Перетц, О. Назаревського, Т. Сушинського, Є. Щоглову, М. Драй-Хмару, П. Филиповича, Б. Якубського, С. Савченка, Л. Білецького, О. Дорошкевича» [16, с. 114].

У 1913 р. учений захистив магістерську дисертацію на тему «Функции генитива в южнорусской языковой области», яку високо відзначив О. Пешковський, назвавши її «своєрідним синтаксичним словником» [10, 313]. З 1914 р. - доцент Варшавського університету, з 1915 р. - професор. У 1918 р. ввійшов до складу правописної комісії при Міністерстві освіти. Брав участь у заснуванні Української академії наук, очолював комісію з укладання історичного словника української мови.

Високо поцінуючи словникарську роботу дослідника, А. Кримський у своїй промові на одному із засідань історико-філологічного відділу УАН зазначив: «Історико-філологічний відділ Української Академії наук повинен нікому інакшому, тільки професору Тимченку, доручити головний провід у тій академічній комісії, яка має своєю метою скласти науковий історичний словник української мови» [9, с. ХСІІІ].

У 1929 р. вчений був обраний членом-кореспондентом АН СРСР, проте його фахова діяльність тривала недовго, оскільки 1930-і рр. стали початком сумного етапу в історії нашого народу. Не уникнув «націоналістичної чистки» і Є. Тимченко, котрий був заарештований і висланий до Красноярського краю. Про свої страждання в цей період мовознавець пише в одному з листів до акад. К. Студинського: «Високошановний Кирило Осиповичу, я вже не в Дзержинську, а в Ачинську. Але все це мене не дуже потішає, бо час іде, і сили падають, і я не можу науково працювати, бо, з одного боку, не маю потрібної наукової літератури, а з другого боку, у мене відібрано, як я вже Вам писав, усі мої праці закінчені до друку і незакінчені. Три роки (з 10 / VIII - 38 р.) пропало для науки, а в моїм віці це дуже багато. Дуже прошу Вас допомогти мені вилізти з мого становища, поки що не пізно. Моя вина тільки в українській ідеології, але що ж робити, я українець, а що до уряду, то я був завжди коректний, і нема в моїх творах нічого йому ворожого: це наука без жадних політичних тенденцій і в жадній політичній організації я ніколи не був. Землячки дуже спричинилися своїми брехливими «показаннями», щоб згустити фарби мого націоналізму «буржуазного», і я, очевидно, попав під цю категорію. Але чим я шкодливий був, працювавши в своїм кабінеті майже від усього і всіх ізольований, а значить і нікому не шкідливий. Для чого мені тут сидіти відірваним від науки, все однаково, що в тюрмі, у в'язниці. Вибачте, що ще раз Вас турбую, але мені дуже важко живеться. З найщирішою повагою Є. Тимченко» [ЦЦІАЛ. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 396. Арк. 36-37. Цит. за: 10, с. 76].

Після відбуття покарання вчений повернувся до праці в Інституті мовознавства АН України, однак вона тривала недовго, підірване здоров'я далося взнаки. Помер Є. Тимченко в 1948 році у Києві.

Різномісність лінгвістичних зацікавлень ученого засвідчують його праці, серед яких - монографії («Причинки до української діалектології» (К., 1908), «Льокатив в українській мові» (К., 1925), «Номінатив і датив в українській мові» (К., 1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (К., 1926), «Акузатив в українській мові» (К., 1928)), підручники («Українська граматика» (К., 1907; 2-е вид. 1918), «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» (К., 1927; 2-е вид. 1930), словники («Русско-малороссийский словарь» (У 2-х т.; К., 1897-1899), «Історичний словник українського язика» (Т. 1-2; Х.-К., 1930-1932; перевидано 1985; редактор), «Матеріали до словника писемної та книжної української мови ХУ-ХУІІІ ст.» (У 2 кн.; К., 2002)), низка наукових

статей тощо.

Аналізуючи лексикографічну спадщину Є. Тимченка, слід звернути особливу увагу на його «Русско-малороссийский словарь». Метою його створення було «... дати можливість читачам вивчати українську мову і вміти перекладати відповідне російське слово рідною мовою; зберегти самостійність української мови; захистити українську мову від негативного впливу російської; показати багатство української мови; розкрити словотворчі можливості української мови» [10, с. 77].

Важко переоцінити внесок Є. Тимченка в українську лексикографічну теорію і практику. Велике значення має опрацьований ним матеріал, зокрема, пам'ятки давнього українського письма. На думку В. Німчука, «своїми «Матеріалами.», Є Тимченко заклав підвалини української історичної лексикографії» [11, с. 33].

Учений приділяв значну увагу питанням української граматики, діалектології, історії мови. Так, у його працях, присвячених синтаксису відмінків («Номінатив і датив в українській мові», «Вокатив і інструменталь в українській мові», «Акузатив в українській мові», «Рід в українській мові»), використано фольклорні матеріали. Значних зусиль доклав Є. Тимченко до створення разом із К. Михальчуком «Програми до збирання діалектних одмін української мови», створив «Причинки до української діалектології», «Вказівки, як записувати діалектичні матеріали на українським язиковім просторі».

Вагомими є напрацювання вченого в розвитку діахронічної і синхронічної фонетики. Є. Тимченко аналізує мову з огляду на її важливість у процесі консолідації нації і робить це не декларативно, а із залученням значної кількості матеріалу, перш за все такого, що стосується порівняльно- історичної фонетики слов'янських мов загалом та фактів розвитку звукового ладу української мови зокрема. Мовознавець ґрунтовно описує та ілюструє прикладами найважливіші історико-фонетичні процеси пізньопраслов'янської епохи та періоду, що хронологічно слідував за нею. Виклад матеріалу праці характеризується науковою точністю і засвідчує високий рівень лінгвістичної ерудиції її автора.

Зазначеній тематиці присвячена стаття Є. Тимченка «Словянська одність і становище української мови в словянській родині» у якій учений втілює намір окреслити найзагальніші риси, притаманні фонетиці праслов'янської мови та періоду її діалектного розшарування. Він указує на фонетичну еволюцію звукосполучень *kg, *gv; *A, *gīl; *bī, *rj, *mj, *yī в українській мові ([цв], [зв]; [л]; [пл.], [бл], [вл], [мл]: «цвіт з *куеґь, звізда з gvezda; плів з ріейь, молити з *modliti; куплю, люблю з *к^ ф, *lībīф, земля з *zemja» [15, с. 7]) та зазначає, що ці явища притаманні південно- й західнослов'янській групам мов і розвинулися в доісторичні часи.

Л. Довбня, Т. Товкайло зауважують, що, описуючи долю праслов'янських [Г] і [Г'], які сягають індоєвропейських *g, *dj, Є. Тимченко називає їхні українські наслідки [ч] і [дж] і вказує, що останній із плином часу спростився в [ж] (свіча із *svet'a, межа (меджа) із *тегї'a). Водночас слід звернути увагу: дослідник не вказує на те, що такого спрощення звук зазнав лише в іменних формах, а в українських дієслівних формах афrikата [дж] збереглася (саджу, сиджу, ходжу). Виконуючи порівняльно-історичний аналіз, мовознавець пише: «Це явище спільне в укр. з в.-рус., б.-рус. і почасти ... з словинськ. і хорвацк. (кайкавськ.) діалектом сербського» [15, с. 7].

Аналізуючи еволюцію напівпалатальних і палатальних праслов'янських приголосних, автор статті констатує, що вони перед [e] < прасл. [e] і [ь], а також перед [и] зазнали ствердіння (небо, пень, нива). «Це з'явище в укр. переведено систематичніше, як аналогічне в чеськ. і словацьк. та в болгарськ., сербськ. і словинськ., і певно початок його також передісторичної доби» [15, с. 7].

У сфері історії українського вокалізму автор аналізованої статті акцентує увагу на тих змінах, які згодом відбилися як у літературній мові, так і в діалектах: «В відкритім складі ненаголошене е заховується і діалектично має нахил до підвищення артикуляції,

себ-то переходить в и: нима, сило, биру. В замкненім складі е перейшло в і: ніс з *пез[^]. Прасл. о в замкненім складі перейшло в і: ніс з *позь. Обидві ці риси в остаточнім результаті властиві тільки укр. мові, але зміна о в такій позиції в інший звук (напр. у) властива почасти польському, лужицькому, чеському і словацькому, а е через ступінь о переходить в у тільки в польській мові (miód wieczbr). Ці з'явища розвинулися протягом XII - X[^] віків. О в відкритім ненаголошенім складі також має тенденцію діалектично до підвищення артикуляції, себто до переходу в у: вугонь, кужух» [15, с. 8].

У статті «Словянська одність і становище української мови в словянській родині» Є. Тимченко аналізує наслідки двостороннього процесу занепаду-вокалізації зредукованих та їх рефлексії перед []: «Прасл. міцні ь і ь між XI і XII віком переходять в відповідні о і е: сон з *зьпъ, день з *гъпъ. Це явище спільне з в-рус., б.-рус., болгарським, словацьким, гор. лужицьк. і почасти (що до ь) з польським, лужицьким, чеським і словацьким. А перед j вони перейшли в и (первісно и і ы: пий, мий, рийу, добрий, синий (форма синій пізніша по аналогії з іншими відмінками) з *ръj, *тъj, *гуіф, *гюбгъ]ь, *зт[^]ь; ця риса спільна з усіма словянськими мовами окрім в.-руського (пей, мой, рою, доброй, синей)» [15, с. 7].

Є. Тимченко в зазначеній розвідці здійснює порівняльно-історичний аналіз трансформації звукосполучень голосних із плавними *ог, *оl, *ег, *еl на початку та в середині слова.

У процесі діахронічного аналізу слов'янського вокалізму автор згадує і про деназалізацію, якої зазнали звуки [ф] та [š]. Так, на українському ґрунті [ф] > [у] (*гѣфь > дуб). Аналогічна зміна фіксується в білоруській, російській, чеській, словацькій і лужицькій мовах. В українській мові [š] > [a] (2šgi > жати). «Ця риса спільна з почасти з чеськ., словацьк. і гор. лужицьким» [15, с. 8].

Провівши глибинний порівняльно-історичний аналіз українського вокалізму й консонантизму, Є. Тимченко на підставі об'єктивних наукових даних робить вагомий висновок про походження української мови не із східнослов'янської єдності. Він переконливо доводить, що її витoki - у праслов'янській мові, зокрема в одному з її діалектів: «Та не важко побачити, що еволюція українського язика йшла іншою дорогою і годі її вияснити, виходячи з гіпотези спільно-руського язика: на це не дозволяють спільні у нього зміни з іншими, не східнослов'янськими, мовами, зміни, що їх ... бути б не повинно, і що могли постати в ній, тільки як в колишнім діалекті спільно-слов'янського язика» [15, с. 9].

Цікаві ідеї дослідника знайшли своє висвітлення в його книзі «Курс історії українського язика: вступ і фонетика» (1927; 2-е вид., 1930). Високо поцінуючи вказану працю, М. Жовтобрюх зазначав, що вона «... містить глибокий за змістом і докладний матеріал про фізіологію українських звуків та історію становлення системи сучасного українського вокалізму й консонантизму. Із такою всебічною характеристикою їх розвиток, починаючи від праслов'янського періоду й до нашого часу, розглядається в науці вперше, причому в зіставленні з відповідними фактами інших слов'янських мов, а часто з діалектними; як ілюстративний матеріал про фонетичні явища пізнього періоду використовується свідчення писемних джерел. Кожний звук розглядається не ізольовано, а в його зв'язках з іншими звуками, що може впливати на різну рефлексію в його подальших змінах» [8, с. 64].

Цінними є думки вченого щодо джерел вивчення історії української мови. Він вважає, що її розгляд слід починати із другої половини XI ст., мотивуючи тим, що «перші пам'ятки, де відбилися прикмети нашої мови, сягають саме цієї доби» [15, с. 21]. Значну увагу дослідник приділяв пам'яткам світського характеру, оскільки мова релігійних текстів зазнала значного південнослов'янського впливу, однак першочергового значення надавав живим говорам: «Виходячи з сучасної системи мови, ми можемо підноситися до найдавніших діб, ідучи за законами зміни звуків і форм і щоразу коригуючи подання пам'яток мовних» [15, 30].

Високо поцінуючи внесок Є. Тимченка в історію українського мовознавства, Л. Булаховський зазначав: «Любов до науки, до рідного українського слова була в ньому провідною пристрастю. Колом своїх інтересів він був все життя пов'язаний з наукою про мову і, майже без відхилень, - про мову українську; він чимало часу приділяв художнім (віршованим) перекладам з різних мов, європейських і несвропейських. З європейських - і це я знаю напевно - він досконало володів французькою. Майстром небіжчик почував себе в двох ділянках мовознавчої роботи - був з покликання лексикографом, і синтаксис саме в тих його розвідках, що межують з лексикою, становить улюблене поле його дослідів» [2, с. 127].

ЛІТЕРАТУРА

1. Булахов М.Г. Тимченко Евгений Константинович. Восточнославянские языковеды : библиографический словарь. Минск: Изд-во БГУ, 1976. Т. I. С. 83-84.
2. Булаховський Л. Євген Костянтинівич Тимченко. Мовознавство. 1948. Т. 6. С. 127-130.
3. Глушенко В., Рябініна І., Тищенко К. Джерела вивчення історії української мови у студіях Є.К. Тимченка. URL: https://revolution.allbest.rU/languages/00977689_0.html#text (дата звернення: 14.01.2019).
4. Дзензелівський Й.О. Тимченко Євген Костянтинівич. Українська мова : енциклопедія. НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Ін-т української мови, Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. К.: Українська енциклопедія, 2000. С. 632.
5. Єдлінська У. Євген Тимченко - член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Українська історична та діалектна лексика. Львів, 1996. Вип. 3. С. 17-25.
6. Жовтобрюх М. А. Євген Костянтинівич Тимченко - вчений і педагог / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. - 1991. - № 5. - С. 63-69.
7. Загнітко А.П. Синтагматична модель відмінкової системи Юрія Шевельова і Євгена Тимченка: давальний відмінокі (II)2. Записки з українського мовознавства. URL: <http://zum.onu.edu.ua/article/view/131375> (дата звернення: 21.01.2019). DOI: <https://doi.org/10.18524/2414-0627.2017.24.131375>
8. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. К.: ВЦ «Академія», 2010. 248 с.
9. Кримський А. Оцінка наукових праць Є Тимченка. Записки історико-філологічного відділу УАН. К., 1919. Кн. 1. С. ХСІІ-ХСІІІ.
10. Кровицька О. Лексикографічна спадщина Є. Тимченка. Українська мова. Національна академія наук України. 2007. №1. С. 74-81.
11. Німчук В. Є. Тимченко - основоположник української наукової історичної лексикографії. Українська історична та діалектна лексика. Львів, 1996. Вип. 3. С. 26-34.
12. Пешковский А.М. Тимченко Е.К. Функции генетива. Известия. Отделение русского языка и словесности имп. Академии наук. СПб., 1915. Т. 20. Кн. 3. С. 292-313.
13. Полюга Л. Із творчої лабораторії Є. Тимченка. Українська історична та діалектна лексика. Львів, 1996. Вип. 3. С. 46-54.
14. Тимченко Є. К. Курс історії українського язика: вступ і фонетика. Вид. 2-е. К.; Харків: Держвидав України, 1930. Ч. I. 40 с.
15. Тимченко Є. Словянська одність і становище української мови в словянській родині. Україна. Науковий трьохмісячник українознавства. Книга 3. Київ: Державне видавництво України, 1924. С. 3-9.
16. Шевчук В. Із вершин та низин. К.: Дніпро, 1990. 446 с.

Леонід Булаховський

Важлива роль у розвитку слов'янського мовознавства, зокрема й україністики, належить науковому доробку Л.А. Булаховського. Наукові здобутки дослідника охоплюють не лише різноманітні філологічні аспекти, а й лінгводидактичні. Назви основних його праць засвідчують ґрунтовність і глибину наукових інтересів, потужний інтелект ученого: «Походження та розвиток мови» (1925), «Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов. Фонетика праслов'янської мови» (1927), «Основи мовознавства» (1931), «Исторический комментарий к русскому литературному языку» (1936; п'ять видань), «Русский литературный язык первой половины XIX в.» (у 2 т.; 1941, 1948), «Введение в языкознание» (1953), «Нариси з загального мовознавства» (1955), «Питання походження української мови» (1956), «Вибрані праці» (у 5 т.; 1975–1983: т. 1. Загальне мовознавство; т. 2. Українська мова; т. 3. Славістика. Російська мова; т. 4. Слов'янська акцентологія; т. 5. Слов'янська акцентологія) тощо.

У контексті становлення і розвитку українського, слов'янського та порівняльно-історичного мовознавства обрана тема набуває особливої актуальності. Дослідженням різнобічної наукової діяльності вченого займалися І.К. Білодід, В.І. Борковський, М.Г. Булахов, Ю.Л. Булаховська, В.О. Жадько, Т.Б. Лукінова та інші. Вони описали життя й науково-педагогічну діяльність Л.А. Булаховського, узагальнили лінгвістичний і методичний доробок ученого. Їхні здобутки становлять значну цінність у розвитку мовознавчої науки, зокрема славістики, україністики, компаративістики, проте багатогранність праць ученого спонукає до подальшого аналізу та створення наукових розвідок, присвячених ролі вченого у становленні українського мовознавства. Серед видатних постатей вітчизняної лінгвістичної науки чільне місце відводиться Л.А. Булаховському – докторові філологічних наук, професору, академіку АН УРСР, члену-кореспонденту АН СРСР, Заслуженому діячеві науки УРСР, відомому лінгводидактові. Незважаючи на плин часу, його потужні наукові напрацювання не втрачають своєї актуальності.

До сфери дослідницьких інтересів ученого входили різноаспектні питання українського, слов'янського, порівняльно-історичного мовознавства та методики навчання мов. Л.А. Булаховський (2 (14) квітня 1888 р. – 4 квітня 1961 р.) вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті Харківського університету (закінчив 1910). Отримав диплом I ступеня та був відзначений золотою медаллю. За особливі успіхи в навчанні та проявлені наукові здібності молодого й перспективного випускника залишили на кафедрі слов'янської філології. Після складання магістерських іспитів отримав посаду приватдоцента цієї кафедри. Основними віхами його наукової і викладацької діяльності були Харківський університет, Харківська філія Інституту мовознавства при ВУАН, Інститут мовознавства АН УРСР (Київ), Інститут мови і літератури АН УРСР (Уфа) тощо, де він займався як науковою і викладацькою, так і адміністративною діяльністю. Так, у роки війни, під час евакуації до Уфи, він був заступником директора Інституту мови і літератури АН УРСР, у повоєнний час – директором Інституту мовознавства АН УРСР у Києві, працював на посадах професора, завідувача кафедр української мови, слов'янської філології Київського університету, очолював відділ російської мови, слов'янського та загального мовознавства Інституту мовознавства АН УРСР.

Окрім наукових, організаційних, методичних здобутків, заслугоує глибокої пошани громадянська позиція Л.А. Булаховського. Великої мужності вартувало науковцеві заперечення теорії Марра, котрий виступав проти порівняльно-історичного методу в мовознавстві, таврував поняття прамови і скочувався зі шляху науки на манівці, зводячи все до палеонтологічного методу й відшукуючи під його впливом у всіх словах начебто найдавніші кореневі морфи: сал, бер, йон, рош. Як зазначає Т.Б. Лукінова, на одному із зібрань у Харківському університеті таврували Л.А. Булаховського через

незгоду з теорією Марра. Про це в 70-і рр. згадує його колишня аспірантка І.Я. Журба: «Пам'ятаю похмурий осінній день 1933 року. В цей день проводилася лінгвістична дискусія про вчення Марра. Потебнянська аудиторія Харківського університету. В президії Л.А. Булаховський, деякі викладачі університету, аспіранти. Прихильники Марра виступали за “нове вчення” Марра, нападали на Л.А. Булаховського за критику, за невизнання цього вчення науковим, марксистським. Леонід Арсенійович спокійно вислуховував несправедливі, подекуди грубі антинаукові виступи... Наприкінці слово було надано професору Л.А. Булаховському. Він підвівся, зовні спокійний, обвів уважним поглядом аудиторію і сказав: «Совість радянського вченого не дозволяє мені визнавати праці Марра за наукове вчення про мову». І сів, не сказавши більше ні слова. Ні слова. Розходилися ми з почуттям болю, глибокої пошани до вчителя. Леонід Арсенійович учив нас бути чесними, незламними. 30-і роки були для проф. Л.А. Булаховського нелегкими. Пам'ятаю, в день його народження я виступила в газеті «Укіжовець» (видавалася в Харкові Українським інститутом журналістики. – Т.Л.) з привітанням, поздоровленням. Написала, скільки добра він робить людям, молоді, який він чуйний, справедливий, добрий. Через кілька днів я побачила Леоніда Арсенійовича в університеті. Він швидко йшов назустріч мені. Зупинився і, видимо схвильований, подякував за поздоровлення й добрі побажання. І раптом спитав: «Як же Ви не побоялись?». Цим, я думаю, сказано все...» [4, с. 10–11].

Складно переоцінити наукову спадщину Л.А. Булаховського у сферах загального й порівняльно-історичного мовознавства, славістики, синхронічної фонетики, лексикології, граматики, стилістики, лінгводидактики тощо. Він створив більше 400 наукових розвідок із названих галузей, зокрема: «Українська мова серед інших слов'янських», «Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських», «Питання походження української мови», «Українська літературна мова» тощо. Найвагоміші неопубліковані напрацювання Л.В. Булаховського з україністики об'єднані в томі 2 «Української мови» та у 5-томному виданні за назвою «Вибрані праці». Заслугою вченого є проект «Українського правопису» 1945 р., участь у створенні «Російсько-українського словника», підручника «Українська мова», посібника «Курс української мови для вчителів», «Загальний курс української мови», «Курс сучасної української літературної мови» тощо. Варто відзначити великі досягнення вченого в дослідженні слов'янської загалом та української акцентології зокрема, висвітлені в таких його працях: «Акцентологический комментарий к польскому языку», «Акцентологический комментарий к чешскому языку», «Болгарский язык как источник для реконструкции древнейшей славянской акцентологической системы», «Очерки древнейшего периода истории русского языка», «Порівняльноісторичні уваги до українського наголосу», «З історичних коментаріїв до українського наголосу», «Наголос українських прикметників», «Порівняльноісторичні коментарії до українського наголосу», «Український літературний наголос (Характеристика норми)» та ін.

Т. Товкайло зазначає, що Л.А. Булаховський зробив вагомий внесок у розвиток української акцентології. Так, у 1943 р. в Уфі виходить його посібник «Український літературний наголос: характеристика норми», де автор описує акцентуаційну систему української мови, простежує найважливіші особливості наголошування слів у діалектах української мови й вказує, що український наголос не становить собою чогось абсолютно усталеного: «Заховуючи в основному щодо місця наголоше⁴²ння особливості слов'янських говірок східнослов'янського типу, українська мова, часто разом із білоруською, виявляє певні індивідуальні риси, розвинені нею в її пізнішому житті. Певна кількість цих рис, виниклих під тими або іншими аналогічними впливами, порізнному виявляється в окремих діалектах і говірках, і, оскільки останні в практиці мовлення і окремих носіїв української мови і певних груп мовлян не бувають цілком замкнені, наслідком цього є нерідке вагання між можливостями вжити паралельні наголоси» [6, с. 12].

Л.А. Булаховський зауважує, що літературна мова намагається усунути діалектну строкатість у наголошенні, проте й у ній спостерігаються коливання в акцентологічних характеристиках слів. До таких випадків учений відносить: наголошення окремих типів префіксальних іменників (наголос на префіксі або на корені: ві'дбиток і відби'ток); вагання щодо місця наголосу віддієслівних іменників на зразок: ви 'ховання й вихо'вання; перенесення наголосу на флексію в іменниках жіночого роду на кшталт: родовий відмінок однини нирки – називний відмінок множини ни 'рки і нирки'; наголос інфінітивів на *-ти* після приголосних тощо. Систему найдавніших слов'янських акцентологічних ознак описано вченим у праці «Очерки древнейшего периода истории русского языка» (1915). Лінгвіст приділяв значну увагу питанням української історичної та описової граматики. «Чимало явищ історичної морфології української мови висвітлив Л.А. Булаховський у циклі статей «З історичних коментаріїв до української мови», що друкувалися в різних виданнях наукових записок і збірників протягом 1949–1952 рр., й пізніше, з додаванням нових рукописних матеріалів увійшли до, на жаль, незавершеної праці «Історичний коментарій до української літературної мови» [1, с. 178]. Об'єктом наукових інтересів дослідника був і український синтаксис. Власне його питанням присвячені розвідки: «Питання синтаксису простого речення в українській мові», «Основні синтаксичні поняття в застосуванні до простого речення», «Підмет і присудок в українській літературній мові».

Заслуговують на увагу ґрунтовні напрацювання дослідника в загальномовознавчому та порівняльно-історичному аспектах, де він розглядає питання фонетики й фонології, лексикології та семасіології, лексикографії та етимології: «Введение в языкознание» й «Нариси з загального мовознавства». Окрім того, слід відзначити потужну розвідку, подану у вигляді окремих статей, об'єднаних назвою «Виникнення і розвиток літературних мов», а також працю «Русский литературный язык первой половины XIX века». Л.А. Булаховський зробив значний внесок в історію української мови, перш за все – літературної (писемної), запропонувавши власне бачення її походження та стосунки із східнослов'янськими мовами й виокремивши питомо українські лінгвоособливості. Основою ж сучасної української літературної мови учений вважав київсько-полтавський діалект. «Вперше в українському мовознавстві питання, пов'язані з походженням української мови, знайшли детальне опрацювання у книзі Л.А. Булаховського «Питання походження української мови»..., в якій дано вичерпні для свого часу відповіді на найважливіші питання історії української мови – про мову стародавнього Києва та Київщини, про риси української мови в пам'ятках різного часу...» [1, с. 159]. Дослідник високо оцінив внесок Т.Г. Шевченка у становлення української літературної мови. Історію української лінгводидактики вчений збагатив напрацюваннями, що засновані на досвіді його практичної діяльності та перевірені часом: «Кілька уваг до програми рідної мови...», «Методичні уваги до вчителя», «Методика мови і літератури», підручники з української мови для середньої школи та ін., у яких подано методичної поради й настанови для вчителів.

Л.А. Булаховський був яскравим представником однієї із кращих лінгвістичних шкіл України, де проявився науковий хист О.О. Потебні та яка активно функціонувала в Харкові і продовжує утримувати лідерську позицію й сьогодні. «За його підручниками й посібниками вчилися кілька поколінь студентів вищих навчальних закладів, які потім стали вчителями, працівниками науки й культури.

Особлива роль Л.А. Булаховського в розвитку української славістики: саме за його ініціативою 1946 р. в Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка на філологічному факультеті було відкрито слов'янське відділення. Леонід Арсенійович з того часу завідував кафедрою славістики і викладав студентам історичні мовознавчі дисципліни. Своїм учителем його називали й називають багато вчених, викладачів, серед них академіки І.К. Білодід, О.С. Мельничук, Ю.В. Шевельов, членикореспонденти НАН

України О.Б. Ткаченко й А.П. Непокупний, доктори філологічних наук А.Й. Багмут, Л.Л. Гумецька, М.О. Карпенко, В.Т. Коломієць, Т.Б. Лукінова, кандидати наук А.М. Матвієнко, Є.І. Павленко, Н.П. Романова, Ю.Л. Яворська та ін.» [4, с. 12–13]. Отже, слід констатувати, що Л.А. Булаховський залишив помітний слід у розвитку українського і слов'янського мовознавства: акцентуації, морфології, синтаксису, історії української літературної мови та ін. Учений створив для нащадків сотні оригінальних наукових розвідок із лінгвістики й методики навчання мов, його заслугою є поява однієї з редакцій українського правопису, участь в укладанні словників тощо. Саме йому відводиться особливе місце в історії вітчизняного мовознавства й лінгводидактики. Завдяки Л.А. Булаховському з'явилася потужна плеяда вчених-лінгвістів, серед яких – І.К. Білодід, О.С. Мельничук, Ю.В. Шевельов, О.Б. Ткаченко й А.П. Непокупний, Л.Л. Гумецька, М.О. Карпенко, В.Т. Коломієць, Т.Б. Лукінова та ін.

Особливої шани вартує громадянська позиція видатного вченого, котрий у добу тоталітаризму зумів гідно відстоювати власні погляди на псевдонауку, чим сприяв природному поступу в розвитку мовознавчої царини. Лінгвістична спадщина вченого посідає гідне місце у сфері не лише україністики, а й слов'янського мовознавства загалом. Вони є глибинним підґрунтям для подальших наукових досліджень і взірцем творення справжньої науки для майбутніх поколінь дослідників.

Література

1. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1991. 231 с.
2. Космеда Т.А. Витоки теорії невербальної комунікації в українському мовознавстві: актуалізація вчення Л. Булаховського / Космеда Т.А., Осіпова Т.Ф. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2015. Вип. 40. С. 74–81.
3. Лисиченко Т.Ю. Леонід Арсенійович Булаховський (до 125-річчя від дня народження). *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2013. Вип. 35. С. 275–280.
4. Лукінова Т.Б. Леонід Арсенійович Булаховський (до 50-річчя від дня смерті). *Мовознавство*. 2011. № 6. С. 3–13.
5. Лукінова Т.Б. Подвижник науки й освіти (до 120-річчя від дня народження акад. Л.А. Булаховського) (1888–1961). *Мовознавство*. 2008. № 1. С. 3–13.
6. Товкайло Т.І. Наголошення суфіксальних іменників чоловічого роду в сучасній українській літературній мові: дис. канд. філол. наук: 10.02.02. Київ, 1993. 117 с.

Степан Бевзенко

Український мовознавець з глибокими знаннями і педагог із великим досвідом, дослідник історії та діалектології української мови, доктор філологічних наук (1962), професор (1964). Навічно увійшов в історію Ужгородського університету як один із фундаторів кафедри української мови і ужгородської мовознавчої школи в галузі історії та діалектології української мови.

Василь Німчук у 2015 р. відвідав УжНУ і тепло згадував про Степана Бевзенка: *«Я дуже зворушений нашою зустріччю, та ще й у цій аудиторії. Степан Пилипович – мій науковий тато. Саме він благословив мене у наукову дорогу. А ще навчив завжди звертатися до своїх учнів на Ви і тільки на ім'я та по батькові. Це була велика людина: добра і віддана своїй справі...»*. Навіть розмова відбулася в аудиторії ім. Степана Бевзенка, що теж виявилось символічним.

Народився Степан Пилипович 7 серпня 1920 р. у селі Станіславівка нинішнього Новоархангельського району Кіровоградської області в селянській родині. Початкову освіту здобув у рідному селі, далі продовжував навчання в Оксанинській школі колгоспної молоді, Уманському педагогічному технікумі, а з 1938 р. – на філологічному факультеті Одеського університету. Закінчити університет йому завадила війна: влітку

1941 р. він стає курсантом Одеського артилерійського училища і вже 2 лютого наступного року опиняється на фронті, де бере участь у багатьох битвах. 8 квітня 1943 р. у страшному бою, в якому мало хто вцілів, волею долі залишився живим, але покаліченим на все життя. Довго лікується і в кінці того самого року добирається до міста Байрам-Алі (Туркменія), де працював у той час евакуйований Одеський університет. Завершує навчання вже в Одесі, куди повернувся університет, і продовжує поглиблювати свою мовознавчу підготовку в аспірантурі в рідному виші. Після її завершення його направляють на роботу до Ужгородського університету, де в лютому 1949 р. займає посаду старшого викладача, а з квітня 1950 р. – завідувача кафедри української мови.

У травні 1950 р. захищає кандидатську дисертацію «Дослідження синтаксису українських літописів XVII ст.», яка в доопрацьованому вигляді була опублікована під назвою «Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст» в 9-му томі «Наукових записок» Ужгород. ун-ту (Ужгород, 1954. С. 165–243). В Ужгородському університеті С. Бевзенко інтенсивно і плідно працює за прикладом свого вчителя (керівника кандидатської дисертації) А. Москаленка в двох основних напрямках – дослідження історії української мови і українських діалектів. Степан Пилипович рано і глибоко усвідомив важливість діалектних даних при вивченні історії мови. Адже далеко не все необхідне з фактажу для пояснення різних змін у мові можна знайти в пам'ятках писемності, однак багато потрібних фактів збереглося в народних говірках. З другого боку, чимало діалектних явищ можна з'ясувати глибше, використовуючи результати досліджень з історії мови¹.

На думку В. Зубченко, діапазон лінгвістичних зацікавлень професора С. Бевзенка має чотири основні аспекти української мови: історична граматики, діалектологія, синтаксис сучасної мови та історія українського мовознавства².

Він – автор праць з: історії української мови – «Нариси з історії граматики української мови. Морфологія» (1953), «Спостереження над синтаксисом українських літописів XVIII ст.» (1954), «Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору» (1960), «Історія української мови. Морфологія» (1978 у співавт.); діалектології – «Вступ до української діалектології» (1965), «Українська діалектологія» (1980), «Українська діалектологія: Збірник вправ і завдань» (1987), «Структура складного речення в українській мові» (1987); історіографії мовознавства – «Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови» (1990); словотвору, ономастики. Брав участь у підготовці «Атласу української мови». Співавтор (разом із Йосипом Дзєндзелівським та Павлом Чучкою) програми збирання матеріалів для регіонального закарпатського діалектологічного атласу (1960). Один із укладачів «Інверсійного словника української мови» (1985)³.

Від 60-х років ХХ століття С. Бевзенко розпочав опрацьовувати питання історії української мови, зокрема досліджував еволюцію напрямів та шкіл в українському мовознавстві, аналізував погляди деякого з мовознавців на певні явища та мову загалом.

Робота упродовж десятків років над історією українського мовознавства завершилася цілісною працею – навчальним посібником «Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови» (1991). Праця науковця й нині залишається єдиним комплексним історіографічним дослідженням з українського мовознавства.⁴⁵

Лінгвіст висвітлив історіографію мовознавчої україністики, подав власну періодизацію історії вивчення української мови. Він виступив новатором опису динаміки

¹ Сабадош І. С. П. Бевзенко як діалектолог (до 90-річчя від дня народження). 2010. Вип. 14. С. 187.

² Зубченко В. Розвиток українського мовознавства 20-30-х років ХХ століття в дослідженнях С. Бевзенка. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10: *Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 6. С. 11.

³ Німчук В. Бевзенко Степан Пилипович. Українська мова: енциклопедія. К., 2004. С. 43.

розвитку українського мовознавства, оскільки до виходу в світ його посібника в українському мовознавстві був лише досвід написання окремих розділів історії української лінгвістичної науки.

Висвітлення розвитку українського мовознавства С. Бевзенко подає за розділами: «Становлення української графіки та орфографії», «Вивчення української лексики й фразеології», «Вивчення фонетики й граматики сучасної української літературної мови», «Вивчення стилістики української літературної мови», «Вивчення української діалектології», «Вивчення історії української мови». Така побудова посібника сприяє виробленню цілісного уявлення про історію становлення окремих галузей мовознавства. Загальна картина розвитку українського мовознавства окреслена у Вступові, де дослідник подає окрім дидактичного матеріалу, що охоплює предмет, завдання та значення курсу «Історія українського мовознавства» – *«огляд найважливіших праць з історії і бібліографії українського мовознавства, робиться спроба його періодизації, а також подаються загальні попередні відомості про розвиток мовознавчих досліджень на Україні, починаючи від зародження мовознавства у східних слов'ян періоду Київської Русі, його розвитку у староукраїнський період і протягом XIX – XX ст. і кінчаючи сучасним станом мовознавчої науки»*.

Трактуючи події та факти 20–30-х років минулого століття в мовознавчій сфері, С. Бевзенко прагнув уникнути суб'єктивної оцінки, висловлювати усталені думки, наприклад, характеризуючи лексикографічні праці цього періоду, він пише: *«У цих словниках у зв'язку з недостатнім рівнем розв'язання термінологічних проблем, низькою науковою кваліфікацією багатьох укладачів і з інших причин було допущено чимало помилок, вони були переповнені застарілими і вузькодіалектними словами, найрізноманітнішими недоречностями, недоладними вигадками, й скоро виявилися непридатними до вжитку. Проте все ж таки у самому процесі їх укладання, обговорення й наукової критики вироблялася й усталювалася українська наукова термінологіка, опрацьовувалися теоретичні засади творення термінології»*⁴. Ці думки С. Бевзенка були суголосні з висловлюваннями П. Горещького, А. Москаленка, Л. Паламарчука та інших радянських мовознавців.

Навчальний посібник «Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови» отримав загалом схвальну оцінку в колі мовознавців. Рецензент В. Глущенко в журналі «Мовознавство» зауважує, що *«книга є першою спробою розв'язання актуального завдання – створення навчального посібника з курсу «Історія українського мовознавства». Відсутність посібника, присвяченого історії вивчення української мови, ускладнювала навчальний процес на філологічних факультетах вузів України. Праця С.П. Бевзенка заповнила цю відчутну прогалину»*⁵ Одним із побажань рецензента є включення в огляд праць незаслужено забутих українських мовознавців, проте В. Глущенко логічно пояснює цей недолік книги часом, коли вона готувалася до друку. Адже, незважаючи на Горбачовську перебудову, автор не міг повною мірою відобразити у своєму дослідженні поскрибованих імен, тем, праць.

П. Гриценко у передмові до бібліографічного покажчика праць С. Бевзенка, характеризуючи працю «Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови» зазначає: основний зміст книги – це *«власна інтерпретація історії вивчення української мови, зокрема, у плані синхронного опису літературної мови за різними структурними рівнями, діахронії української мови, діалектології та історії літературної мови. Дослідження завершується переліком найактуальніших з погляду автора завдань лінгвоукраїністики, серед яких він справедливо виділяє: посилення теоретичного осмислення історичного розвитку різних структурних рівнів мови,*

⁴ Бевзенко С. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: Навч. посібник. К.: Вища школа, 1991. С. 58.

⁵ Глущенко В. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: Навч. посібник. Мовознавство. 1992. № 6. С. 76.

наголошуючи на необхідності певної переорієнтації від емпіризму до синтезу важливішої інформації про процеси в історії української мови; уточнення, перевірку хронології ряду явищ; необхідність створення синхронних за своєю методологією описів української мови для різних часових зрізів, описів, які можуть скласти якісно новий ґрунт для побудови цілісної історії мови»⁶.

С. Бевзенко як діалектолог працював у дуже несприятливий для української діалектології період. Це був час усіякого приниження цієї науки, особливо після 1972 року, коли ліквідували відділ діалектології в академічному Інституті мовознавства ім. О. Потебні, а навчальні посібники «Нариси з діалектології української мови» і «Говори української мови» відомого українського діалектолога Ф.Т. Жилка фактично були вилучені з навчального процесу, і отже, ця навчальна дисципліна на деякий час залишилася без основної фахової навчальної літератури. У таких умовах С. Бевзенко у пришвидшеному темпі працює над навчальним посібником з української діалектології, який 1980 року побачив світ у видавництві «Вища школа». Не можна не погодитися зі слушною думкою І. Сабадоша, що вихід цього посібника, дуже вдалого як з наукового, так і з навчально-методичного погляду та ще такого авторитетного вченого-мовознавця, яким на той час став С. Бевзенко, якоюсь мірою призупинив процес «нищення курсу української діалектології у вузах» і взагалі волонтаристського зниження ваги цього предмета в колі мовознавчих дисциплін. У наш час цей курс знову посів своє законне місце в системі вишівських мовознавчих дисциплін та в академічному колі галузей українського мовознавства.

Успіх «Української діалектології» С. Бевзенка базувався на використанні ним великого досвіду у цій галузі як власного, так і інших діалектологів. Адже на той час були видані, крім його окремих частин цього курсу, також зазначені вище посібники Ф. Жилка, два випуски з української діалектології Й. Дзензелівського та ін. Важливе значення мав і факт завершення в основному на той час процесу створення і стабілізації навчальної програми з курсу української діалектології. У її створенні найактивнішу участь брав він сам і в співавторстві з Й. Дзензелівським (програма видавалася кілька разів щоразу більш досконалою).

Навчальний посібник «Українська діалектологія» (1980) С. Бевзенка складається зі вступу і двох частин.

У вступі (сс. 3–31) висвітлюються загальні питання курсу, зокрема предмет, завдання, значення діалектології, поняття територіальних діалектів та їх співвідношення із соціальними діалектами і взаємозв'язки територіальних говорів з літературною мовою. Подається важлива інформація з історії української діалектології, а також відомості про джерела вивчення діалектів і методи збирання говіркового матеріалу та дослідження діалектних явищ. Ці питання висвітлюються дуже компактно. Детальніше про них автор пише у навчальному посібнику «Вступ до української діалектології».

В усіх розділах першої частини «Української діалектології» учений виклав ряд цікавих власних спостережень щодо різних діалектних явищ.

У другій частині посібника розглядається питання групування українських говорів. Класифікація їх здійснена на основі виділення їхніх специфічних особливостей у фонетиці і граматиці. Питання цієї теми автор раніше розглянув в окремо виданій праці «Діалектні групи і говори української мови». Після кожного підрозділу подано список літератури, яка безпосередньо стосується викладеного матеріалу.⁴⁷

Важливою частиною в навчально-методичному забезпеченні вишівського курсу «Українська діалектологія» є підготовка якісних збірників вправ і завдань для проведення зі студентами практичних занять. З цією метою Степан Пилипович публікує навчально-методичний посібник «Практичні заняття з української діалектології». У

⁶ Професор Степан Пилипович Бевзенко / Упоряд. П. Ю. Гриценко. Київ: Довіра, 1999. С. 18.

ньому передбачено вправи і завдання, дуже різноманітні, з усіх частин (розділів, підрозділів) програми.

Крім діалектології, історичної морфології, історичного та діалектного словотвору, учений працював і в інших галузях мовознавчої науки. Йому також належать навчальні посібники для студентів «Структура складного речення в українській мові», «Вступ до мовознавства: Короткий нарис» «Сучасна українська мова: Синтаксис»⁷.

Максимальна ясність, дохідливість і водночас сучасний науковий рівень у працях – ось чому, нам, студентам, так подобаються навчальні посібники Степана Пилиповича. Таке вдається не кожному, а тільки тому, хто має глибокі знання, великий педагогічний досвід і, безперечно, любов до студента, велике прагнення передати йому фахові знання. Саме таким був і залишився Степан Бевзенко в пам'яті людей, які його знали, шанували, любили.

Література

1. Бевзенко С. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: навч. посібник. Київ: Вища школа, 1991. 231 с.
2. Глушенко В. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: навч. посібник. *Мовознавство*. 1992. № 6. С. 76–77.
3. Зубченко В. Розвиток українського мовознавства 20-30-х років ХХ століття в дослідженнях С. Бевзенка. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10: *Проблеми граматики і лексикології української мови*: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. Вип. 6. С. 11–16.
4. Німчук В. Бевзенко Степан Пилипович. Українська мова: енциклопедія. Київ, 2004. С. 43.
5. Професор Степан Пилипович Бевзенко / Упоряд. П. Ю. Гриценко. Київ: Довіра, 1999. 91 с.
6. Сабадош І. С.П. Бевзенко як діалектолог (до 90-річчя від дня народження). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2010. Вип. 14. С. 187–191.

Василь Німчук

Василь Васильович Німчук – це людина, ім'я якої вже золотими літерами вписано в історію українського мовознавства, лінгвіст, якому немає рівних на теренах України і навіть Європи, завідувач відділу історії та граматики Інституту української мови НАН України (а тривалий час директор цього інституту), учений світового рівня, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук.

Б. Галас про цю чудову людину пише так: «...видатний сучасний філолог, доробок якого вражає винятковою науковою вагою і такою інтелектуальною висотою, що про цей доробок можна сміливо говорити як про величній пам'ятник, подібний до поетичного Горацієвого, який піднісся вище гір і рукотворних пірамід...»⁸.

Тепло згадує про В. Німчука і Н. Венжинович, яка познайомила з відомим лінгвістом, коли готувала до захисту дисертаційну роботу на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: «Ніколи не забуду те хвилювання, що охопило мене перед першою зустріччю з ним. Це було в Києві в Інституті української мови НАН України на Грушевського, 4. Проте після перших же хвилин спілкування всі побоювання розвіялися. Відомий учений виявився надзвичайно простою, комунікабельною людиною. По-батьківськи розпитував про родину, цікавився, які проблеми мене турбують. Радо погодився прочитати мою наукову роботу. Його побажання, зауваження допомогли мені суттєво покращити текст, належно підготуватися до захисту. Потім не раз ми зустрічалися на різних наукових форумах, особливо мені запам'яталася зустріч із Василем Васильовичем у Рівному в 2011 році на Міжнародній науковій

⁷ Сабадош І. Знач. праця. С. 190–191.

⁸ Галас Б. *Vivat Academia! Vivat noster Professor!*: до 80-річчя від дня народження В. В. Німчука. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2013. Вип. 18. С. 141.

конференції, присвяченій 450-річчю Пересопницького Євангелія. Такою всеосяжною любов'ю до Слова Божого була насичена його доповідь, що вона не могла нікого залишити байдужим»⁹.

Він народився 6 липня 1933 року в селі Довгому Іршавського району Закарпатської області, знаному особливими принадами гірських краєвидів, чарівними пейзажами долини грайливої річки Боржави, щирими, працьовитими і співучими людьми. Був одним із перших випускників філологічного факультету Ужгородського університету. Пропрацював понад півстоліття в Києві в Інституті української мови НАН України.

Нелегке дитинство та навчання в школі в 1939 – 1950 рр., коли авторитарними партійними рішеннями нова влада вщент руйнувала віками усталену філософію людського буття, загострено та болісно відбилосся в душі юнака. Батьківське: «На світі є Бог, який усе бачить, – беззаперечне мірило вчинків ученого, непорушне й до сьогодні. Нові радянсько-більшовицькі «істини» Василь Німчук не просто не сприймав, але й категорично не бажав про подібне мракобісся думати. Виховання та повага до мами й нянька незворотно й однозначно наvertsали до християнських істин: люби Господа Бога свого всім серцем, усією душею, всім розумом і силою своєю; возлюби ближнього як самого себе. Саме ці християнські істини стали підвалинами формування світогляду майбутнього вченого. Тому, з одного боку, не дивно, а з іншого, — неймовірно дивовижно, що в 1981 р. докторську дисертацію захищатиме не член комуністичної партії, а безпартійний «западенець», — надзвичайна подія часів «розвинутого соціалізму»! Проте науковець провідної радянської академічної установи ніколи не приховував наявність храму Божого у своїй душі. Василь Васильович, де б не перебував, завжди відвідував службу Богу. Вступ до партії, послаблення віри — для Василя Німчука означало втрату батьків, батьківщини, зрештою, себе самого, адже «Бог усе бачить!»¹⁰.

Дослідив давньоруську і старослов'янську мови, історію, діалекти й ономастику укр. мови, історію укр. літ. мови, правопису, історію укр. лінгвістики, укр. глотогенезу, проблеми укр. конфесійної мови, вивчає українсько-південнослов'янські паралелі¹¹.

Він засновник і головний редактор наукового журналу «Українська мова» (виходить із 2001 р.), член редколегії й один із авторів енциклопедії «Українська мова» (2000).

Із цією любов'ю до Слова В. Німчук провчився протягом 1950–1955 років в Ужгородському університеті, одержавши диплом із відзнакою і набувши кваліфікації філолога, учителя української мови і літератури. Став студентом-філологом після того, як, провчившись недовго на першому курсі фізико-математичного факультету, зрозумів, що світ філології йому ближчий, і попросив керівництво дозволити йому змінити напрям підготовки. Цю унікальну ситуацію було розв'язано на користь В. Німчука, який для досягнення своєї мети виконав поставлену йому непросту умову: знайти собі заміну – такого першокурсника серед студентів-філологів, який би погодився перейти на навчання на фізико-математичний факультет і здатний був би скласти успішно сесію.

Вирішальну роль у долі майбутнього вченого відіграв Степан Пилипович Бевзенко, тодішній завідувач кафедри української мови, який, помітивши неабиякі здібності В. Німчука-студента, сприяв формуванню й поглибленню його лінгвістичних інтересів, підказував шлях у велику науку, допомагав повірити у перспективність цього шляху, турбувався, щоб якась випадковість не завадила йому зробити свій доленосний вибір – стати науковцем. Як це в ті часи було непросто, свідчить принаймні один дуже показовий епізод, про який сам В. Німчук згадував так: «Ще на студентській сесії філологічного відділення історико-філологічного факультету Ужгородського університету 1953 р., – ювілейного Духновичівського року (150-річчя від дня народження), коли, як усвідомлюю тепер, зберігалосся відлуння колишнього так званого москвофільства, я заявив (інтуїтивно, звичайно), що О. Духнович писав в основному народною мовою з більшим чи меншим віддаленням або наближенням до неї. Дехто це потрактував як посягнення на дружбу народів. А один відомий викладач, що тоді займав поважну адміністративну посаду, навіть критикував мене – студента, переконуючи,⁴⁹ що, мовляв, мова О. Духновича російська. Завідувач кафедри української мови С.П. Бевзенко, якого не було на тому засіданні, пізніше почув про “ізбіснє младенцев” і, як знав, так і захищав мене. У ті часи

⁹ Венжинович Н. Професор Василь Васильович Німчук. До 80-річчя від дня народження славетного земляка (1933–2017). *Студії з філології та журналістики*: зб. наук. праць / Міжнар. редкол.: М. Вашичек, Н. Венжинович (відп. ред.), М. Горди та ін. Вип. 5. Ужгород: Говерла, 2018. С. 19.

¹⁰ Мойсієнко В. В. Німчук у лінгвоукраїністиці (До 80-річчя з дня народження В. В. Німчука). *Українська мова*. 2013. № 3. С. 166.

¹¹ Чепіга І. Німчук Василь Васильович. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ, 2004. С. 413.

керівні особи не раз демонстрували свою “ідейність”, чим відбили не в одного закарпатця охоту працювати над складними й суперечливими проблемами історії та культури рідної землі”¹².

Доробок Василя Васильовича – це понад 500 праць з українського і слов’янського мовознавства (палеославістика, український глото- та діалектогенез, історія української літературної мови, мовознавства, правопису, діалектологія, ономастика, джерелознавство та археографія тощо), серед яких низка монографій, зокрема: «Історія української мови. Морфологія» (1978), «Староукраїнська лексикографія в її зв’язках з російською та білоруською» (1980), «Історія української мови. Синтаксис» (1983), «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983), «Мовознавство на Україні XVI–XVII ст.» (1985) тощо.

Шлях у науку В. Німчук розпочав із діалектологічних досліджень. Залюблений у материнську мову, живе мовлення земляків, він найперше дослідив словотвір іменника рідного села (“Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге, Іршавського району (суфіксація)”, 1955), дещо пізніше – словотворення, морфологічний склад повнозначних і службових слів, творення форм прикметників, прислівників, дієслів (“Ступенювання в говірках району верхньої течії р. Боржави”, 1957; “Словотвір займенників у говірках району верхньої течії р. Боржави”, 1958; “Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії р. Боржави (прислівники займенникового походження)”, 1958; “Із словотвору прислівників (прислівники числівникового походження) говірок району верхньої течії р. Боржави”, 1958; “Морфологічний склад прикметників у говірках верхньої течії р. Боржави”, 1958; “Частки в говірках району верхньої течії р. Боржави”, 1958; “Словотвір прикметників верхньонадборжавських говірок”, 1962; “Словотвір сполучників у верхньонадборжавських говірках”, 1962; “Суфіксальне творення дієслів, дієприкметників і дієприслівників у закарпатських верхньонадборжавських Волинь-Житомирщина. Випуск 10. 6 говірок”, 1962). Узагальнення й систематизація лише частини великої кількості власноруч зібраного матеріалу, його теоретичне осмислення та ґрунтовний лінгвістичний аналіз дали змогу здібному юнакові в 1963 році захистити кандидатську дисертацію “Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говорах”. Після захисту дисертації, коли на порі постали інші, не менш вагомні завдання, дослідник усе ж ніколи не втрачає інтересу до говіркового мовлення, навпаки, розширюються нива дослідження, поглиблюються теоретичні засади вивчення діалектів.

Давня зацікавленість В. Німчука зв’язками закарпатських говорів із південнослов’янськими мовами (“Про зв’язки закарпатських українських говорів з південнослов’янськими мовами”, 1962) посилюється, тепер учений не лише поглиблено вивчає карпатсько-балканські паралелі, але й недвозначно поставив проблему про стосунок південно-західних та інших українських діалектів до балканського мовного союзу (“Карпатсько-балканські лексичні паралелі в писемних пам’ятках”, 1978; “Балканський мовний союз і українські діалекти”, 1987; “Карпатоукраїнсько-южнославянские языковые параллели и тождества (история и перспективы проблемы)”, 1988; “Актуальні проблеми вивчення українсько-південнослов’янських лексичних паралелей”, 1989; “Балканський мовний союз і українські діалекти”, 1991 тощо)¹³.

В. Німчук чи не вперше в Україні запропонував здолати поширені уявлення про діалектне мовлення як неправильне, ненормативне, адже саме на таку думку наштовхували публікації в методичних часописах, заголовки яких починалися словами «Подолання діалектних помилок ...» Виступаючи перед учителями, учений гостро та своєрідно реагував на виправлення діалектних помилок: “Не говоріть дитині, що вона сказала неправильно. Ні, ви підкресліть, що вона сказала добре, гарно, по-нашому, як тато й мама говорять, як усі люди в нашому краї говорять. Але політературному буде не так”. В. Німчук перший порушив питання унормованості діалектної мови, стильової та жанрової диференціації (“Питання про стильову диференціацію в діалектах”, 1963). Розповідають, що коли в бесідах з В. Німчуком молоді науковці, аби справити на професора приємне враження, прагли висловлюватися бездоганною літературною мовою, то він не раз говорив: “Хочете мені сподобатися – переходьте на свій діалект!” І не знати, чого тут більше: бажання помилуватися українською мовою в усьому її загальнонаціональному й регіональному розмаїтті чи прагнення “вихопити” з розмови й закарбувати в чіпкій пам’яті не відомі ще йому слова, форми, фраземи...

¹² Галас Б. Знач. праця. С. 141–142.

¹³ Білоусенко П., В. В. Німчук – учений, наставник, організатор науки. *Волинь - Житомирщина*. 2003. № 10. С. 5.

Хоча важко уявити, щоб Професор чогось не знав – радше почуте він переносив на самотужки створений синхронічно-діахронічний загальноукраїнський атлас української мови, каркас якого завжди тримав при собі у своїй феноменальній пам'яті. Та все ж таки рушійною силою його таланту є любов до всього українського, а найперше – до материнської мови. Бо ж у 2000 році він прямо вибухнув статтею *“Я закоханий у закарпатський діалект”*! Цей діалект він ніколи не забував. Усі знають, що в неофіційній обстановці з науковцями, а чи просто із земляками на вулиці або деінде при першій нагоді Василь Васильович обов'язково переходить на рідну говірку. І це при тому, що мовознавець-поліглот практично володіє багатьма слов'янськими і європейськими мовами, а на текстовому рівні – майже всіма. Ніколи при цьому не хизується своїми знаннями. Коли хто висловлює здивування й захоплення від того, як мовознавець з угорцями говорить по-угорськи, неодмінно відповідає: *“А що ви хотіли? Коли я вчився в школі, Закарпаття входило до Австро-Угорської імперії”*.

Серед науковців ходить жарт Василя Васильовича, яким він відреагував на запитання: *“То Ви й по-італійському читаєте?”* – *“Читаю, лиш нічого не розумію!”*. Професор-жартівник, він не просто розуміє — багатьма іноземними мовами володіє на професійному рівні.

В. Німчук, досліджуючи говіркове мовлення, ще замолоду зрозумів, що *“діалекти – це діахронія, розпластана в синхронії”*. Усвідомлення цього та яскравий приклад учителя С. Бевзенка – уже добре знаного в 60-х роках діалектолога й історика мови – спонукали учня впритул зайнятися проблемами історії української мови. Найперше молодий учений доклав чимало зусиль до забезпечення джерельної бази для діахронних студій. Він ретельно вивчив *“Лексикон словеноросський...”* Памви Беринди та літературу про цю знамениту лексикографічну працю 1627 року, написав ґрунтовну вступну статтю до підготовленого ним же факсимільного видання (Памво Беринда і його *“Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованье”*, 1961), у якій зазначив, що цей словник *“відіграв важливу роль в історії української, російської, білоруської і навіть румунської лексикографії”*, що Памво Беринда не помилився, коли писав у передмові до свого словника, що його праця *“у пото(м)ны(х) в(ь)д#чност(ь) ѿ(т)несеть”*.

Учений не раз висловлював думку про необхідність у наші часи повторного видання *“Лексикона”* сучасним алфавітом – для зручності користування не лише мовознавцям, а й історикам, фольклористам, етнографам – усім тим, хто цікавиться історією й культурою нашого народу.

Незабаром з'являються його розвідки про лексикографічну спадщину Є. Славинецького (1961), а через три роки у видавництві *“Наукова думка”* будуть опубліковані підготовлені В. Німчуком до друку такі давні українські словники: *“Лексис”* Лаврентія Зизанія (Тустановського) 1596 року (фотомеханічним способом), який *“відіграв важливу роль в історії не тільки української, а й усієї східнослов'янської лексикографії... Зизаніїв словник підготував ґрунт для видатної лексикографічної праці – “Лексікона словеноросского” Памва Беринди”* та рукописний словник сер. або др. пол. XVII ст. *“Синоніма славеноросска”* невідомого автора.

Підготовка таких видань – це кропітка й виснажлива праця в рукописних відділах та відділах рідкісних книг багатьох бібліотек України і закордону, що полягає в зіставленні текстів багатьох стародруків і манускриптів, з'ясуванні причин різночитань, дат написання пам'яток, звукового значення літер тощо, тобто труд, який вимагає терпіння й наполегливості, дуже високої кваліфікації дослідника. В. Німчук впорався з цими завданнями настільки успішно, що його праця з видання пам'яток української мови слугувала зразком для наступників. І багато хто не здогадувався в ті роки, що автор цих ґрунтовних праць – не сивочолий літній учений, а молодий дослідник, якому ще не було й тридцяти. Видання згаданих лексикографічних праць, їх доступність для широкого кола науковців об'єктивно сприяли пошвавленню історико-лінгвістичних досліджень в Україні. Розгляд динаміки мовних фактів тепер значною мірою міг спиратися на такі словозбірки, як *“Матеріали”* І. Срезневського, *“Лексис”* Лаврентія Зизанія, *“Лексикон”* Памви Беринди, *“Словар української мови”* за ред. Б. Грінченка. ⁵¹

У 1966 році В.В Німчук видає *“Словник української мови”* П. Білецького-Носенка 1840 р., працю, яка не була свого часу надрукована, але її високо цінували діячі української науки й культури, лексикографи черпали з неї цінний матеріал навіть після виходу в світ *“Словаря української мови”* за ред. Б. Грінченка. В. Німчук відзначав, що *“як багате джерело для вивчення української мови словник П. Білецького-Носенка не втратив значення”*, *“проте рукопис-оригінал його був невідомий навіть історикам української*

лексикографії¹⁴. Зараз же важко уявити будь-яку історико-лінгвістичну працю, у списку джерел якої не значився б словник П. Білецького-Носенка.

Відомі величезні напрацювання В. Німчука у справі видання пам'яток. Кожне видання серії супроводжував докладний лінгвістичний опис, ґрунтовне текстологічне дослідження тощо. Результати власних спостережень щодо мови й походження багатьох пам'яток учений виклав, зокрема, у статтях Української літературної енциклопедії в 5-ти томах (1988–1995), в Енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004, 2008). Тут розміщені також нариси з питань історії української мови й писемності, діалектології, наукові портрети українських і слов'янських мовознавців.

У своїх монографічних працях Василь Васильович висловлює думки про походження української етнічної мови, про її праслов'янські витоки, а також досліджує історію діалектного членування української мови, відстоюючи гіпотезу про її тричленний характер.

Зокрема, у монографії «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (1992) автор ґрунтовно дослідив походження й розвиток найдавніших шарів української лексичної системи, тих лексико-семантичних груп, що є найбільш архаїчними: лексика, пов'язана з буттям, простором, часом, навколишнім середовищем і людиною як частиною живої природи, а також географічна, метеорологічна, ботанічна, зоологічна термінологія.

В. Німчук створив проєкт багатотомної академічної «Історії української мови», в якому він брав участь як автор і відповідальний редактор. Ця чотиритомна праця (1978–1983) – найґрунтовніше академічне дослідження складного процесу формування й розвитку всіх структурних рівнів української мови. Учений доповнив цей чотиритомник «Хрестоматією з історії української мови X–XIII ст.» (2015). Багато з рукописів, уміщених тут, ще не були опубліковані. Такий обсяг пам'яток не охоплювало досі жодне видання: у ньому представлено близько 60 давньоукраїнських текстів, зокрема епіграфіка, церковно-релігійна, юридична література, літописні зводи, князівські договори тощо.

Багато праць ученого торкаються проблем ономастики. Василь Васильович простежив, як ономастичний матеріал може точно відображати поширення й хронологію мовних змін, тобто слугувати вивченню питання слов'янської прабатьківщини та найдавнішого діалектного членування слов'янських мов.

З 2008 року Василь Васильович Німчук працював головою Української ономастичної комісії, діяльність якої була спрямована на координацію дослідницької діяльності в галузі української ономастики. Зокрема, 1979 р. був опублікований академічний «Словник гідронімів України», в якому В. Німчуку належить дослідження гідронімії річки Тиси. Упродовж 10 років (1998–2008) професор очолював Інститут української мови НАН України, він ініціював заснування академічного журналу «Українська мова», головним редактором якого був до останніх днів життя.

Великих зусиль доклав учений до вироблення нового українського правопису. У монографії «Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст.»¹⁵ (2002) автор докладно обґрунтував кожну з запропонованих Національною правописною комісією орфографічних змін. Діяльність цієї комісії була спрямована на реалізацію природної потреби повернути українській мовній системі її первісний вигляд¹⁶.

Не можна не згадати проєкт правопису 1999 року – проєкт реформи українського правопису, розроблений під керівництвом члена-кореспондента НАН України Василя Німчука. До нього внесено передусім ті зміни, що враховують столітні традиції української орфографії. Зокрема уточнено вжиток літери *ѣ* в питомих українських і запозичених загальних та власних назвах – прізвищах і географічних назвах, сформульовано нове правило вживання *и* на початку слова перед приголосними *н* та *р*, уведено окреме написання слова *пів* з іменниками, якщо воно означає «половина», повернено як нормативне закінчення *-и* в родовому відмінку однини іменників III відміни з основою на групу приголосних *-ст-* та слів *Русь*, *Білорусь*, *осінь*, *сінь*, *кров*, *любов*, вирівняно парадигму іменників IV відміни з суфіксом *-ен*, тобто відновлено закінчення *-и*, звук /θ/ в запозиченнях передається уніфіковано

¹⁴ Німчук В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка. Словник української мови. Київ: Наукова думка, 1966. С.17.

¹⁵ Німчук В. Проблеми українського правопису XX - початку XXI ст. ст. НАН України, Ін-т укр. мови. Київ, 2002. 112 с.

¹⁶ Венжинович Н. Зазнач. праця. С. 17–18.

через *t* (*катедра, етер, ортопед* тощо, за правописом 1993 року – *кафедра, ефір*, хоча й *ортопед*) та ін. Значні зміни внесено до правопису слів чужомовного походження. Більшість спрямовано на спрощення правил та зменшення кількості винятків. Проект правопису 1999 року не було офіційно затверджено.

До останніх днів Василь Васильович працював над словником говірки рідного села Довге, протягом усього життя збираючи фактичний матеріал, що налічував близько 50000 лексем. Ця титанічна праця мала стати помітним внеском в українську діалектну лексикографію.

За понад п'ятдесят років наукової роботи В. Німчука було нагороджено Премією АН УРСР ім. І. Франка, Ювілейною медаллю П. Шафарика Кошицького університету та Всеукраїнська премія імені Івана Огієнка в галузі науки. Також Василя Васильовича було удостоєно багатьох відзнак та грамот, одні з яких – Почесна грамота Верховної Ради України та звання Почесного доктора Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

У неділю, 26 листопада 2017 року на 85-му році життя перестало битися серце відомого українського мовознавця.

Василь Васильович Німчук – зразок чесного, самовідданого, жертвовного служіння своєму народові. Це трудівник із когорти найдостойніших, найшановніших в Україні. Осмислюючи його здобутки і їх значення для українського мовознавства і славістики, для філологічної освіти і розвитку всієї нашої культурної сфери, – не можемо не висловити свого захоплення, що в цьому світі видатних досягнень він представляв, представляє і завжди представлятиме й Закарпаття, свою *alma mater* — Ужгородський університет¹⁷.

В. Німчук не просто науковець, організатор науки чи педагог, це щира людина, яка допомагала всім, хто цього потребував. Такого палкого патріота рідної землі варто пошукати. Як же він любив і плекав рідну мову, рідну говірку! Це людина, яка завжди буде поруч із нами, у наших серцях!

Література

1. Білоусенко П. В.В. Німчук – учений, наставник, організатор науки. *Волинь – Житомирищина*. 2003. № 10. С. 5–15.
2. Венжинович Н. Професор Василь Васильович Німчук. До 80-річчя від дня народження славетного земляка (1933–2017). *Студії з філології та журналістики*: зб. наук. праць. 2018. Вип. 5. С. 17–20.
3. Галас Б. *Vivat Academia! Vivat noster Professor!*: до 80-річчя від дня народження В. В. Німчука. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2013. Вип. 18. С. 141–146.
4. Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В.М. Русанівський [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. С. 413.
5. Мойсієнко В.В. Німчук у лінгвоукраїністиці (До 80-річчя з дня народження В. В. Німчука)]. *Українська мова*. 2013. № 3. С. 165–173.
6. Німчук В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. ст. НАН України, Ін-т укр. мови. Київ, 2002. 112 с.
7. Німчук В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка. Словник української мови. Київ: Наукова думка, 1966. 423 с.

Іван Вихованець

В українському мовознавстві чимало постатей, які відомі світові своєю неперевершеною творчою біографією і чий науковий доробок сягнув небачених обширів. Серед них вивищується постать Івана Романовича Вихованця. Він вирізняється залюбленістю у свій фах, титанічною працьовитістю, одержимістю творчим пошуком, глибиною осмислення та параметрами осягнення матеріалу. А ще його вирізняє унікальна різноплановість, різнобічність наукових зацікавлень, новаторство думки і непереборне прагнення усунути суперечності у вивченні тієї чи тієї проблеми. Багатовекторність наукових пошуків найширше виявилася в дослідженні граматичного ладу української літературної мови [Городенська 2010, с. 122].

І.Р. Вихованець – український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, почесний професор Волинського державного університету (Луцьк), автор науково-популярних

¹⁷ Галас Б. Знач. праця. С. 146.

книжок для вчителів і школярів про рідну мову («У світі граматики», 1987; «Таїна слова», 1990), науковий редактор підручників Олександри Глазової і Юрія Кузнецова "Рідна мова" для 5, 6, 7, 8 класів й "Українська мова" для 9 і 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів та ін. Здійснив художні переклади з білоруської мови. Один з укладачів «Словника української мови» (т. 1–11, 1970–80) і словника-довідника «Українська літературна вимова і наголос» (1973). Працює також у галузі художнього перекладу. Член редколегії і один з авторів енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004).

Вихованець Іван Романович – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник. Працював у відділі до липня 2013 року. 1968 року захистив кандидатську дисертацію «Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові». 1983 року захистив докторську дисертацію «Функціональна типологія прийменників і відмінків» (на матеріалі сучасної української літературної мови).

Напрямки наукових досліджень – синтаксис, морфологія, культура української мови, загальне мовознавство, автор підручників і науково-популярних книжок. Утвердив у вітчизняному мовознавстві функціонально-граматичний напрям. Обґрунтував класифікацію відмінків і частин мови, глибоко дослідив взаємодію прийменникової та відмінкової систем, висвітлив функціональний аспект морфологічних і синтаксичних одиниць, співвідношення синтетизму й аналітизму в граматичній структурі сучасної української мови. Лауреат премій НАН України ім. І.Я. Франка (1989), ім. О.О. Потебні (2004). Автор понад 600 праць [Головний портал НАН України].

Головні сфери наукових зацікавлень професора – синтаксис та морфологія української мови, культура української мови, загальне мовознавство. У граматичній системі мови синтаксису належить центральне місце, оскільки в його сфері функціонують мовні одиниці, які забезпечують спілкування людей, безпосередньо співвідносячи повідомлюване з реальною дійсністю [Шульжук 2004, с. 7]. Морфологія разом з синтаксисом є частинами граматики – науки, що вивчає граматичну будову мови. Культура мови – дотримання усталених мовних норм усної і писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування [УМ Енциклопедія 2004]. Тому праці І.Р. Вихованця є надважливими для української граматики і тих людей, які нею займаються.

Іван Романович Вихованець народився 9 жовтня 1935, с. Колосова, тепер Кременецького району Тернопільської області. Він відомий як український мовознавець, доктор філологічних наук з 1984, професор з 1989, член-кореспондент НАН України з 1992, почесний професор Волинського державного університету (Луцьк) з 2002.

Закінчив 1959 Львівський університет. Після закінчення учителював на Тернопільщині та Сумщині (1959 - 64), працював в Інституті мовознавства АН УРСР (1964 - 87), завідувач кафедри української мови Луцького педагогічного інституту (1987 - 91). Від 1991 – в Інституті української мови НАН України: завідувач відділу граматики, а з 1998 – завідувач відділу історії та граматики української мови [Вісник НАНУ 1995, с. 68].

Основні наукові праці І.Р. Вихованця:

«Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові» (1971); «Прийменникова система української мови» (1980); «Грамматика української мови» (1982); «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988); «Теоретична морфологія української мови» (2004); «У світі граматики» (1987); «Таїна слова» (1990); Деякі питання українського правопису. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. 2000. Вип. 23. С. 3–8; Аналітизм у граматичній структурі сучасної української мови // *Українська мова*. 2002. №2. С. 3–8; Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні. *Українська мова*. 2003. №3–4. С. 33–37; Синтаксичний словник службових слів української мови. П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців (25–29 серпня 2002 р., Чернівці). *Мовознавство*. Чернівці: Вид-во «Рута» Чернівецького національного університету, 2003. С. 244–249; Словотвірні категорії прикметника в сучасній українській мові. *Лінгвістика: Збірник наукових праць*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. Вип. 1. С. 130–134; Семантико-граматичні класи слів і слова-морфеми. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Лінгвістика*. Херсон, 2005. Вип. 2. С. 85–89; 3 українського синтаксису і граматичної термінології // *Ucrainica II. Soucasna ukrainistika. Problemy jazyka, literatury a kultury / Sbornic clanku*. 1. Cast. Olomouc, 2006. S. 31 - 36; Чи доречний в українській граматичній термінології термін «неозначена форма дієслова»? *Українська*

термінологія і сучасність: збірник наук. праць. Київ: Друк ТОВ «Видавничо-поліграфічний дім «Формат», 2007. С. 3–7; Дієслівність відприслівникових одиниць. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. Київ, 2008. Вип. 4. С. 3 - 5; «Бережіть рідну мову – найдорожчий скарб!»: інтерв'ю. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колежіах*. 2009. №1 [Видатні особистості... 2016, с. 30–31].

Дебютував Іван Романович в українському мовознавстві як дослідник синтаксису знахідного відмінка – відмінка багатофункціонального, що має різноманітні взаємозв'язки з усією відмінковою і прийменниково-відмінковою системами, відмінка досить складного з теоретичного погляду і непростого щодо його практичного використання. На відміну від попередників, він виконав унікальне фактологічне дослідження цього відмінка, тому що широко залучив матеріали художнього (прозу, драматургію, поезію) та наукового стилів української літературної мови. Саме ці матеріали дали йому підстави запропонувати досить докладні критерії вживання форм знахідного відмінка, співвідносних із називним та родовим відмінками в назвах істот і неістот, множинних іменниках тощо у стверджувальних і заперечних конструкціях, залежно від значення перехідного дієслова. Іван Романович послідовно рекомендує надавати перевагу формі знахідного відмінка, спільній з формою родового відмінка, вважаючи її іманентною рисою української літературної мови. Ідеться про вживання Дай ножа (а не ніж); Напиши листа (а не лист); Він не знає української мови (а не українську мову); Виходячи з вагонів, не забувайте своїх речей (а не речі) і т.д. Монографію «Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові» (Київ, 1971), у якій узагальнено матеріали спостережень молодого дослідника, помітили не тільки в українському, а й слов'янському мовознавстві, її високо оцінили, на неї покликалися в типологічних наукових студіях, зокрема А.М. Мухін, деякі польські мовознавці та ін.

Далі І.Р. Вихованець продовжує працювати над проблемами формально-синтаксичного синтаксису, де б, здавалося, так багато напрацьовано і все зрозуміло. Як один із авторів академічного курсу «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» (Київ, 1972), до якого він написав підрозділ «Головні члени речення», запропонував найповніший перелік дієслівних зв'язкових компонентів складених присудків і диференціював їх залежно від ступеня семантичного зневираження на дієслівні власне- і невласне-зв'язки, на відміну від перекладених з російської мови неповнозначних і напівповнозначних дієслівних зв'язок, а також увів поняття контекстуальної дієслівної зв'язки замість невдалого терміна «повнозначна дієслівна зв'язка». [Городенська 2010, с. 122–123]. У визначенні складу дієслівних власне-зв'язок, які «виконують суто граматичну роль і позбавлені семантичного навантаження» [Вихованець 1992, с. 69], українські мовознавці одностайні. До них зараховують дієслова бути, становити та являти собою. Напрацювання І. Вихованця у цьому розділі й досі використовуються.

У 70 – 80-х роках минулого століття українська граMATика повернулася до проблем теорії частин мови, до створення нових ґрунтовних монографічних описів окремих частиномовних класів слів. Відтоді беруть відлік непрості пошуки І.Р. Вихованця щодо створення послідовної, несуперечливої класифікації одиниць мови. Свої попередні міркування про кількість критеріїв та їхнє якісне наповнення він виклав у монографії «Прийменникова система української мови» (Київ, 1980), яка, без перебільшення, стала резонансною не лише в українському, а й слов'янському мовознавстві. У ній переглянуто традиційний поділ слів на частини мови, запропоновано семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови, що дав змогу виділити чотири незаперечних частини мови – іменник, дієслово, прикметник і прислівник – й обґрунтувати нечастиномовний характер так званих службових слів, числівників, займенників і вигуків. У цьому нечастиномовному залишку прийменники, сполучники, частки, а також зв'язки віднесено до релятивних одиниць, бо вони є виразниками семантики відношень, хоч і мають різне функціональне навантаження в семантико-граматичній сфері мови. Їм надано статусу аналітичних синтаксичних морфем. Функцію прийменника із цим статусом І.Р. Вихованець уперше витлумачив як переведення субстантива із субстантивної позиції в адвербіальну (прислівникову). На основі цієї ідеї він створив новаторське дослідження прийменникової системи української мови, яке одні дослідники не сприйняли, інших воно спонукало до роздумів [Городенська 2010, с. 123–124].

Найповніше семантико-граматичну природу дієслова відбивають власне-дієслівні категорії, до яких належать категорії часу, способу і виду: причому перші дві у новітніх дослідженнях визначено як центральні, а останню – як центрально-периферійну змішаного типу,

оскільки, з одного боку, вона є семантично мотивованою та непохідною, а з іншого – виявляє транспозиційний характер. За спостереженням І. Вихованця, категорія виду відіграє менш помітну роль у конструюванні семантикосинтаксичної та формально-семантичної структури речення [Вихованець 2004, с. 102].

Семантико-граматичний підхід до класифікації одиниць мови покладено в основу наступної праці – «Частини мови в семантикограматичному аспекті» (Київ, 1988), яку неупереджені мовознавці вважають етапною працею з теорії частин мови. У ній, зокрема, вказано на переваги гетерогенної класифікації частин мови, що ґрунтується на семантичному критерієві, який запропоновано розглядати у трьох вимірах:

- 1) у площині найменування, позначення певних об'єктів навколишнього світу;
- 2) у плані лексичного значення слова;

3) в аспекті категорійного значення частини мови; синтаксичному у двоярусній інтерпретації, яка передбачає виділення компонентів на основі синтаксичних зв'язків і компонентів із семантико-синтаксичними ознаками, окресленими, спираючись на синтаксичні зв'язки; морфологічному, що охоплює всю сукупність граматичних категорій і парадигм, а також на логічному і словотвірному як допоміжних. За наявності сукупності цих різнорідних ознак сформовано чотирикомпонентну систему частин мови, у якій іменник і дієслово визнані центральними частинами мови щодо прикметника і прислівника, а прикметник і прислівник – периферійними, причому з-поміж них прислівник посідає найпериферійніше місце через свою морфологічну безкатегорійність та відсутність свого специфічного лексичного значення, оскільки він є синтагматичним класом слів, що виконує функцію означення щодо інших ознакових слів. Заперечивши частиномовний статус числівника, І.Р. Вихованець обґрунтував подібність кількісних числівників до флексійних виразників категорії числа іменників, указавши водночас на те, що вони є найбільш конкретизованими виразниками цієї категорії, що дало йому підстави кваліфікувати кількісні числівники як лексичні морфеми. За семантичними, синтаксичними та морфологічними показниками не надано частиномовного статусу і займенникам. Оскільки за цими ознаками вони дублюють цілком або частково іменники, прикметники, числівники та прислівники, їх виокремлено в підкласи займенникові іменники (у складі іменника), займенникові прикметники (у складі прикметника) та займенникові прислівники (у складі прислівника) з додатковими семантичними (семантика вказівності) і синтаксичними (є засобами зв'язку висловлень у тексті) характеристиками. Традиційно кваліфіковані як службові частини мови (службові слова) прийменники, сполучники й частки, а також зв'язки за згаданим набором різнопланових ознак витлумачені як аналітичні синтаксичні морфеми, основне функціональне призначення яких – виражати семантику відношень. На протигагу традиційному трактуванню І.Р. Вихованець запропонував концепцію реченневої природи вигуків, у якій їх співвіднесено з логічною основою речення – судженням, але не безпосередньо, а опосередковано, бо вони є лише його емоційними відповідниками. Специфіку вигуків як реченневих утворень становить те, що вони передають тільки емоції та почуття мовця, які стосуються ситуацій позамовного світу, але безпосередньо не відображають такі ситуації [Городенська 2010, с. 124–125].

Авторка розділу «Слова-речення» К.Г. Городенська зазначає, що проблему кваліфікації вигуків визначає «питання про співвідношення в них емоційного й поняттєвого, про їхній зв'язок із поняттям і судженням і, відповідно, зі словом та реченням, з різними ярусами мовної системи, зокрема зі сферою мови і мовлення, тощо» [Вихованець 2004, с. 376]. Відповідно до цього, існують різні підходи до встановлення статусу вигуків, із урахуванням традиційного вчення, або кваліфікації, сформованої під впливом російського мовознавства, а також на основі концепції реченневої природи вигуків, розробленої І.Р. Вихованцем [Романюк с. 144].

Відповідно до різного тлумачення, вигуки:

1) зараховують до морфологічних одиниць, що походять із повнозначних і службових частин мови. За цього традиційного і панівного підходу вигуки «визначають як окремих і особливий розряд слів, що не мають номінативної функції й служать для безпосереднього вираження різних емоцій і волевиявлень» [Вихованець 2004, с. 376];

2) тлумачать як слова, що дозволяє пов'язувати таке розуміння з попереднім. Проте видається важливим, що прихильники такого пояснення (наприклад, Л. Мацько) «застерігають, що вигуки, на протигагу повнозначним словам, не мають лексичного значення, тому що їм невластива поняттєвопредметна, поняттєво-процесуальна та поняттєво-ознакова співвіднесеність. Незважаючи на негативні граматичні й словотвірні показники вигуків,

представники цього підходу все-таки виділяють їх в окремий лексико-граматичний клас слів на тій підставі, що вони характеризуються виразною специфічністю семантики, граматичних ознак і стилістичних функцій» [Вихованець 2004, с. 376–377];

3) складають «лексико-граматичний клас слів, що стоїть поза повнозначними частинами мови і службовими словами» [Вихованець 2004, с. 377]. Але їх уважають еквівалентами синтаксично нечленованих речень і вказують на їхню особливо важливу комунікативну функцію, що впливає на створення оцінно-модального оформлення висловлення, наприклад, позитивної чи негативної реакції мовця, спонукання до дії;

4) «співвіднесено з логічною основою речення – судженням, яке має в них словесно не виражену, імпліцитну, основу». Автор цієї концепції І.Р. Вихованець вважає, що реченнєва природа вигуків є особливою, адже полягає в тому, що вигуки, виражаючи емоції мовця, лише опосередковано пов'язуються зі судженням, в їхньому семантико-синтаксичному функціонуванні важливою є саме роль інтонації та контексту [Вихованець 2004, с. 377].

За цикл праць «Грамматична структура української мови» І.Р. Вихованець 1989 року удостоєний премії НАН України імені Івана Франка. Семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови дослідник сміливо поширив і на аналіз граматичних категорій. Його зреалізовано в монографії «Система відмінків української мови» (Київ, 1987), у якій він відмовився від поширеного вузького морфологізму, за якого домінантою є інтеграційний характер морфологічної форми, і проаналізував відмінки на тлі семантичної, синтаксичної та морфологічної системи української мови. Відмінкову форму витлумачено як неоднорідну сукупність семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, що дало змогу згрупувати граматичні явища на функціональній основі, а поліфункціональну відмінкову форму кваліфікувати як поєднання категорійного відмінкового значення, що розташоване на семантико-граматичній осі предметності, і категорійних невідмінкових значень, категорійність яких перебуває поза власне-відмінками і належить до несубстантивних частин мови. На цих теоретичних засадах переглянуто проблему кількості відмінків і запропоновано шестиформну відмінкову систему української мови, що охоплює називний, родовий, давальний, знахідний, орудний та кличний відмінки. Відмінною її рисою є обґрунтування відмінкового статусу кличного відмінка на основі його семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних ознак і спростування цього статусу в місцевого відмінка через подвійну природу його прийменниково-відмінкових форм, які в одних семантико-граматичних функціях – у зв'язку з нейтралізацією функціонального навантаження відмінкової флексії – виступають підкласом синтаксичних прислівників, а в інших – субморфемою (складником) прийменниковофлексійної складної морфеми. У цій праці І.Р. Вихованець зреалізував ідею ієрархічної структури відмінкової системи, що виявилось в розподілі відмінків на центральні (називний, знахідний), напівпериферійні (давальний) та периферійні (орудний, кличний та родовий), у диференціації їхніх семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій на первинні і вторинні, установленні сфери семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної співвіднесеності кличного й називного відмінків. І як підсумок цих узагальнень – граматичній категорії відмінка відведено визначальне місце серед граматичних категорій іменника, тому що жодна з них не може зрівнятися з відмінками ні за обсягом семантичних функцій, ні за роллю в семантико-синтаксичній та формально-синтаксичній структурі речення, ні за послідовністю морфологічного вираження, ні за відображуваним у відмінках характером синтаксичних зв'язків іменника з другою центральною частиною мови – дієсловом.

Із початку 80-х рр. ХХ ст. в українській граматиці спостерігаємо виразний «семантичний крен» у дослідженні синтаксичних одиниць, що зумовлено зосередженням уваги мовознавців попереднього періоду на формальній сфері мови. У європейському та російському мовознавстві розгортаються дослідження із семантичного синтаксису. В українському мовознавстві теоретичні засади, поняттєво-термінологічний апарат цього синтаксису випрацював І.Р. Вихованець. Він, зокрема, визначив предикатний знак як семантичний центр елементарного речення, виділив спочатку два основні семантичні типи предикатів, згодом їх стало шість, а також семантичні типи непередикатних знаків – 13 непередикатних іменників-аргументів, яких потребує семантична природа предиката як центрального компонента речення (діяч, адресат, експерієнсив, об'єкт, результатив, знаряддя, засіб, носій фізичного стану, носій всеохопного фізичного стану, ідентифікатив, компонентив, композитив, локатив). У концепції семантичного синтаксису І.Р. Вихованця принципово вирізняється поняття валентності предиката і дієслівного предиката зокрема, оскільки дієслово визнане основним ознаковим словом. Валентність у його

концепції – це семантична здатність дієслівних лексем поєднатися з певною кількістю залежних непередкатних іменникових компонентів, що мають відповідну семантичну якість. Л. Теньєр, з ім'ям якого пов'язують появу поняття валентності в лінгвістиці, обґрунтував це поняття на основі вивчення синтаксичних потенцій дієслова. Отже, звинувачення деяких опонентів, що валентна теорія І.Р. Вихованця є копією валентної теорії Л. Теньєра, безпідставні, оскільки ці теорії ґрунтуються насамперед на різних теоретичних засадах. Валентність в інтерпретації І.Р. Вихованця – це не сполучуваність дієслова чи будь-якого іншого ознакового слова з усіма можливими словами. Він чітко розмежував поняття «валентність», «сполучуваність» і «дистрибуція». Саме спираючись на семантику дієслів, Іван Романович визначив валентні класи дієслівних предикатів, що охоплюють одно-шестивалентні класи, а також валентне оточення предикатів якості та кількості, зумовлене семантикою предикативних якісних прикметників і предикативних кількісних числівників. На засадах валентної теорії І.Р. Вихованця, за підрахунками Вищої атестаційної комісії України, написано близько 30 дисертаційних праць. Розширюючи і поглиблюючи проблематику семантичного синтаксису, І.Р. Вихованець обґрунтував ідею виокремлення дериваційного синтаксису як нової галузі синтаксичної науки.

У 80-х роках І.Р. Вихованець активно поширює в граматичних дослідженнях української мови функціональний аналіз одиниць за принципом від «змісту до форми», що спричинило формування одного з типів функціональної граматики, яка орієнтується на вивчення закономірностей функціонування граматичних одиниць у взаємодії з елементами різних мовних рівнів на спільній семантичній основі. У російському мовознавстві вона дістала назву функціональної граматики інтеграційного типу О.В. Бондарка. З ініціативи І.Р. Вихованця згаданий принцип функціонального аналізу застосовано до словотворчих морфем сучасної української мови в монографії «Морфеміка української мови» О.К. Безпояско та К.Г. Городенської (Київ, 1987). На відміну від традиційної морфеміки у цій праці з функціональної морфеміки словотворчі суфікси та префікси постали ще й як формальні виразники аргументної (непередкатної) та предикатної семантики, що ґрунтується на семантичних функціях компонентів, виділених І.Р. Вихованцем у власне-семантичній структурі речення.

Із початку 90-х років ХХ ст. згортаються дослідження з функціональної граматики інтеграційного типу і натомість утверджується «роздільний» підхід до проблем функціональної граматики, що передбачає вирішення з позицій функціоналізму функціонального синтаксису і функціональної морфології. Першою працею з функціональної граматики, створеною на цих теоретичних засадах, є монографія І.Р. Вихованця «Нариси з функціонального синтаксису української мови» (Київ, 1992). У ній розв'язано проблему ієрархії функціонального синтаксису і функціональної морфології на основі тези про те, що синтаксис відіграє визначальну роль у функціональній спеціалізації граматичних явищ, а також з огляду на ширший діапазон його одиниць і категорій та підпорядкування синтаксису двом основним функціям мови – комунікативній та когнітивній. У цій монографії визначено теоретичні засади функціонального синтаксису, зокрема з'ясовано такі його фундаментальні поняття, як синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення, синтаксичні одиниці та їхні функції, до яких зараховано мінімальну синтаксичну одиницю, що виділяється на основі синтаксичних зв'язків (головні і другорядні члени речення) і семантико-синтаксичних відношень (синтаксеми, що позначають взаємовідношення предметів і явищ позамовної ситуації), та два типи синтаксичних одиниць-конструкцій – речення і словосполучення), окреслено систему мінімальних формально-синтаксичних одиниць, серед яких крім підмета і присудка, головного члена односкладного речення виокремлено нульові головні члени речення, а другорядні поділено на другорядні прислівні, другорядні детермінантні та другорядні опосередковані члени речення, уведено новий член речення дуплексив – компонент, поєднаний подвійним синтаксичним зв'язком. Уперше досить докладно схарактеризовано систему мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. На відміну від інших дослідників виокремлено шість типів предикатних синтаксем (предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, предикати кількості та локативні предикати) і п'ять типів субстанціальних синтаксем елементарного речення (суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна та локативна), обґрунтовано систему вторинних предикатних синтаксем як виразників семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями (темпоральні, причинові, цільові, допустові, умовні, відповідності/невідповідності).

Так званий чистий функціоналізм у граматичних дослідженнях українських мовознавців домінує до середини 90-х років ХХ ст. Потім функціональна граMATика української мови

трансформувалася в категорійну, теоретичні засади якої вперше обґрунтував І.Р. Вихованець на III Міжнародному конгресі українців, що відбувся в Харкові 1996 року. На протидію традиційному двокомпонентному витлумаченню граматики він виокремив ще й третю підсистему – словотвір, указав на тісну взаємодію синтаксису, морфології і словотвору, на те, що цим трьома підсистемами властиві свої одиниці й категорії. Спираючись на правила їхнього функціонування, І.Р. Вихованець розмежував три типи граматичних категорій – синтаксичні, морфологічні та словотвірні, надавши категоріям синтаксису провідну роль у функціональній спеціалізації граматичних явищ. На теоретичних засадах запропонованої концепції категорійної граматики активно розгорнуто дослідження одиниць та категорій трьох її підсистем: категорійного синтаксису (монографія «Структура синтаксичних категорій» М.В. Мірченка), категорійної морфології (праці А.П. Загнітка) та словотвірних (монографія «Словотвірні категорії іменника» В.П. Олексенка).

Основною працею, у якій зrealізовано поєднання функціонального й категорійного підходу до морфологічної підсистеми української мови, стала монографія «Теоретична морфологія української мови» (Київ, 2004), у якій запропоновано функціональну морфолого-синтаксичну концепцію вирішення й аналізу частиномовних класів, слів-морфем та слів-речень, а також морфологічних категорій усіх виділених відповідно до морфолого-синтаксичної концепції частин мови, осмислено складні процеси міжчастиномовної і внутрішньочастиномовної, міжкатегорійної і внутрішньокатегорійної взаємодії, зв'язок морфології із синтаксисом і словотвором та багато інших проблем. Цю працю 2005 року відзначено премією НАН України імені О.О. Потебні.

Безсумнівно, запропонований ретроспективний огляд основних, віхових положень граматичних досліджень І.Р. Вихованця не відбиває всього різноманіття по-новому розв'язаних питань. У морфології це, зокрема, питання ступенів переходу (синтаксичного, морфологічного та семантичного) частиномовних класів слів, обсягу дієслівної лексики, подвійної природи інфінітива і дієприкметника, кількості морфологічних одиниць, двобічної концепції граматичних категорій, що уможливило принципово переглянути традиційний статус багатьох морфологічних категорій іменника і дієслова, а також прикметника та прислівника, розмежувати їхні власне-морфологічні і морфолого-словотвірні-синтаксичні категорії, співвідношення категорій способу і часу, унаслідок чого категорію способу дієслова визнано двочленною, а не тричленною категорією, проблема слів категорії стану та багато інших. У синтаксисі – витлумачення речення як багатовимірної одиниці, що об'єднує власне-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний та комунікативний рівні (яруси); розмежування предикативного, підрядного та сурядного синтаксичного зв'язку, поділ підрядного зв'язку на підрядний прислівний, підрядний детермінантний, підрядний опосередкований та підрядний прислівно-кореляційний, виділення недиференційованого синтаксичного зв'язку і подвійного синтаксичного зв'язку; переглянуто витлумачення суті форм підрядного зв'язку, зокрема узгодження як форми поєднання підмета і присудка, а також керування і прилягання як форм підрядного зв'язку керованих і детермінантних другорядних членів речення, запропоновано класифікацію головних і другорядних членів речення на основі синтаксичних зв'язків, що посприяло усуненню непослідовності традиційного вчення про члени речення; відповідно до критеріїв класифікації членів речення, побудованої на основі синтаксичних зв'язків, уточнено поділ простих речень на двоскладні і односкладні. Залежно від формального вияву предикативного зв'язку між присудком і підметом, типів присудка і його морфологічної форми виокремлено п'ять класів двоскладних речень: 1) з дієслівним присудком, 2) з іменним присудком, 3) з інфінітивним присудком, 4) з прислівниковим присудком 5) з ускладненим присудком, а односкладні речення відповідно до типів головного члена і його морфологічної форми поділено на чотири класи: 1) дієслівні речення, 2) інфінітивні речення, 3) іменникові речення, 4) прислівникові речення. І.Р. Вихованець – автор теорії семантико-синтаксичного відношення, яку використано у поділі складнопідрядних речень на семантичні класи. Він протиставив безсполучникові складні речення сполучниковим складним реченням в усій їх сукупності, а не складнопідрядним і складносурядним, як це було в традиційній структурно-семантичній класифікації складних речень, оскільки це суперечило логіці їх поділу.

Зважаючи на сукупність диференційних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак, а саме на: 1) характер підрядного зв'язку, 2) специфіку засобів вираження підрядного зв'язку, 3) семантико-синтаксичне відношення між предикативними частинами, І.Р. Вихованець запропонував відмінну від звичайної класифікацію складнопідрядних речень,

що охопила складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами, складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами і складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу, розмежував складнопідрядні речення із семантичними і асемантичними сполучниками. Її переваги в послідовності застосування диференційних формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних критеріїв, що є основною вимогою до реалізації будь-якої ідеї. Багато викладачів використовують класифікацію складнопідрядних речень І.Р. Вихованця у вишівській синтаксичній практиці передусім тому, що вона несуперечлива, стрункіша, порівняно з іншими класифікаціями.

Деякі опоненти кваліфікували новизну ідей І.Р. Вихованця як ревізійнізм, реформаторство, вишукували в його концепціях слабкі місця чи відступи від попередніх ідей. Справді, вражає кількість нових розв'язань проблем граматики, запропонованих ідей, концепцій, класифікацій тощо. І причина дуже очевидна — поставити все на чітку логічну основу, послідовно застосувати вихідні (засадничі) критерії, створити несуперечливу класифікацію чи концепцію. І.Р. Вихованець постійно прагнув до цього, і це йому вдавалося. Водночас не є таємницею, що він переглядав деякі свої попередні напрацювання. Зокрема, повернувшись до відмінкової системи української мови раніше вилучений місцевий відмінок, а до системи повнозначних частин мови — числівник, звичайно, обґрунтувавши зміну їхнього статусу.

Дехто з опонентів ставив під сумнів новизну певних ідей І.Р. Вихованця. Наприклад, закидали йому, що ідея виокремлення займенникових іменників, займенникових прикметників, займенникових числівників та займенникових прислівників у межах відповідних частиномовних класів належить О.М. Пешковському. Так, є в нього ця ідея, але спільні й відмінні ознаки згаданих займенникових слів і частин мови, куди їх пропонують зарахувати, з позицій функціоналізму вичерпно проаналізував в українському мовознавстві саме І.Р. Вихованець. Або ідея виокремлення детермінантів як поширювачів речення загалом. Справді, у російському мовознавстві її обґрунтувала Н.Ю. Шведова, виокремивши 1) детермінанти, що формують елементарні, основні семантичні компоненти – суб'єкт, об'єкт, а також компоненти, що поєднують між собою ці значення або з іншими означальними чи обставинними значеннями і 2) детермінанти, що формують неелементарні семантичні компоненти (обставинні). У І.Р. Вихованця детермінантні другорядні члени речення оперті на підрядний детермінантний зв'язок, на противагу обставинам, які в традиційній класифікації виділялися на семантичній основі, і в нього зовсім немає детермінантного суб'єкта, об'єкта та інших синкретичних детермінантних членів речення. Або виокремлення дуплексива як члена речення, що перебуває в подвійному синтаксичному зв'язку. У І.Р. Вихованця подвійний синтаксичний зв'язок принципово відрізняється від того, що запропонувала російська дослідниця Л.Д. Чеснокова [Городенська 2010, с. 126–130].

Отже, І.Р. Вихованець – видатна особистість українського мовознавства, яка зробила вагомий внесок у розвиток синтаксису, морфології, культури мови та загального мовознавства.

Незаперечним, неспростовним є те, що граматична проблематика в дослідженнях І.Р. Вихованця посіла центральне місце. Вона багатопланова, багатовекторна, заглиблена в український граматичний матеріал і оперта на функціонально-семантичний підхід. Саме послідовне використання цього підходу до аналізу граматичних одиниць і категорій посприяло новаторському розв'язанню багатьох проблем традиційної граматики. Граматичний доробок І.Р. Вихованця дає підстави констатувати, що він – один з найвидатніших українських граматистів другої половини ХХ – початку ХХІ століття, дослідник-новатор, теоретик, автор наукових засад новітньої функційно-категорійної граматики.

Література

1. Загнітко А. Концептуальні засади теоретичної граматики Івана Вихованця. *Лінгвістичні студії*. Вип. 7., 2001. 60
2. Видатні особистості з українського мовознавства. Хрестоматія / за заг. ред. Марини Навальної; укл.: Тетяна Левченко, Тетяна Чубань. Переяслав-Хмельницький: «Видавництво КСВ», 2016. 172 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наукова думка, 1992. 224 с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. 398 с.

5. Головний портал НАН України. – <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/Departments/Department3/employees/Pages/vyhovanets.aspx>.
6. Городенська К.Г. Іван Романович Вихованець – видатний граматист, теоретик, новатор. Українська мова. 2010. № 4. С. 122–131. – file:///C:/Users/el/Downloads/Ukrm_2010_4_16.pdf.
7. Клименко Н.Ф. Вихованець Іван Романович // Українська мова : енциклопедія. Київ : Українська енциклопедія, 2000.
8. С.А. Романюк. Функційність вигуків у мовленні українських політиків. – <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/22519/1/Romaniuk.pdf>.
9. Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім.О.О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В.М. Русанівський [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с.
10. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2004.
11. 60-річчя члена-кореспондента НАНУ. *Вісник НАНУ*. 1995. № 9/10.

Арнольд Грищенко

Славне ім'я Арнольда Панасовича Грищенко – випускника історико-філологічного факультету Ніжинського педагогічного інституту імені Миколи Гоголя 1958 р., доктора філологічних наук, професора, дійсного члена НАПН України, дійсного члена Академії вищої школи України, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата премії ім. І.Я. Франка НАН України, видатного українського мовознавця – широко відоме, глибоко шановане як в Україні, так і в усьому слов'янському лінгвістичному світі, воно давно й заслужено вписане в історію українського та світового мовознавства. А ще він талановитий і творчий педагог, який 25 років свого життя присвятив викладацькій роботі. Чверть століття цей видатний учений очолював кафедру української мови в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (колись Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького), виховав цілу плеяду мовознавців (п'ятьох докторів і двадцятьох вісьмох кандидатів філологічних наук).

Арнольд Панасович Грищенко родом з Довженкового краю. Розпочав свій життєвий і професійний шлях на Чернігівщині в невеличкому селі Мутичеві Ріпкинського району. Тут навчався в початковій школі, де його першою вчителькою була мама, Таїса Іванівна Грищенко, яка сорок років віддала нелегкій педагогічній праці, додатково виконуючи обов'язки завідувачки Мутичівської початкової школи [1]. Тут на все життя закарбовано незабутні враження від тепла сільської батьківської хати, безтурботного дитинства, маминої науки, пахоців поліського різнотрав'я, шелесту колосків.

Семирічку майбутній академік закінчив у селі Красківському, яке знаходилося за чотири кілометри від Мутичева. Пізніше, з 1951 до 1954 року, Арнольд Панасович навчався в Ріпкинській середній школі, що була за вісім кілометрів від рідного Мутичева. Восени і навесні, у гарну днину і в негоду до школи Арнольд Панасович ходив пішки, а взимку жив на квартирі у чужих людей. Чекав вихідного дня, коли можна повернутися до рідної оселі, зустрітися з найдорожчими людьми, допомогти батькам, у яких у селі було багато різноманітної домашньої роботи. Шкільні роки заклали підмурівок великого працелюбства, виняткової любові до рідної мови, пробудили велику жагу до навчання [1].

Ріпкинську середню школу Арнольд Панасович закінчив зі срібною медаллю, настав час здобувати вищу освіту. І тоді «засвітив свою ніжність Ніжин»... У 1954 році

майбутній академік став студентом Ніжинського державного педагогічного інституту імені Миколи Гоголя (відділення української мови та літератури історико-філологічного факультету). Ніжин для Арнольда Панасовича став містом юності, а інститут, «білий лебідь, де білі колони органом звучать», – справжнім храмом науки, краси і духовної величі.

Випускник історико-філологічного факультету Ніжинського педагогічного інституту імені Миколи Гоголя 1958 року одержав диплом з відзнакою і розпочав свою трудову діяльність в Удайцівській середній школі на Прилуччині. Сумлінного й винятково відповідального вчителя української мови та літератури, німецької мови зразу помітили й призначили директором Гучинської восьмирічної школи рідного Ріпкинського району, де Арнольд Панасович пропрацював два роки.

З легкої руки Феодосія Яковича Середи, ерудованого мовознавця, фахівця з питань іменникового словотвору, розпочалася викладацька робота Арнольда Панасовича у вищій школі. Після закінчення інституту в 1958 році двічі відгукувався Арнольд Панасович на запрошення Ф.Я. Середи викладати історичну граматику української мови студентам-заочникам на літніх сесіях. Не міг не помітити Феодосій Якович допитливого, працьовитого юнака, сумлінну й кропітку працю студента-відмінника, його виняткові здібності до вивчення рідної мови й іноземних мов. Справді, у цей час Арнольд Панасович працював дуже багато і невтомно, адже майбутній фах було обрано за покликанням, «зі свідомої любові до рідної мови й літератури» [4].

Арнольд Панасович завжди був вдячний долі, що подбала про переведення англійського факультету з Вінницького, де навчалася Ніна Миколаївна, до Ніжинського педінституту. Великою радістю й гордістю подружжя Грищенків є син Тарас, який став відомим ученим-істориком. Відмінник Ніжинського педінституту восени 1960 року став аспірантом Інституту мовознавства імені О.О. Потебні [1]. Науковим керівником кандидатської дисертації був визначний мовознавець і прекрасна людина Михайло Андрійович Жовтобрюх.

Арнольд Панасович по-синівськи любив свого Вчителя, із захопленням розповідав молодшим колегам про багаторічну плідну наукову співпрацю і дружбу з Михайлом Андрійовичем. У кандидатській дисертації Арнольд Панасович уперше в українському мовознавстві розпочав багатоаспектне дослідження природи складносурядних речень з урахуванням формально-граматичного, семантичного і комунікативного планів. Михайло Андрійович відкривав широкі лінгвістичні горизонти для багатьох українських мовознавців, серед яких і колишні доценти кафедри української мови Ніжинського педінституту кандидати філологічних наук М.Г.Кишенько та О.Д.Неділько. Восени 1963 року Арнольда Панасовича призначено на посаду молодшого наукового співробітника Відділу теорії української мови і структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О.О. Потебні. Через два роки на засіданні об'єднаної вченої ради Відділу літератури, мови і мистецтвознавства АН УРСР імені О.О. Потебні Арнольд Панасович успішно захистив кандидатську дисертацію. Матеріали кандидатської дисертації Арнольда Панасовича були оформлені і подані до друку. У 1969 році з'явилася монографія «Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові». Праця до сьогодні залишається одним із найповніших і найгрунтовніших досліджень, що висвітлює багаторівневу сутність речення.

У 1979 році в Інституті мовознавства імені О.О. Потебні Арнольд Панасович Грищенко успішно захистив докторську дисертацію на тему «Історія становлення словозміни і словотвору прикметника в українській мові», присвячену історичній морфології. За її матеріалами опубліковано монографію «Прикметник в українській мові». У роботі вперше в українському мовознавстві висвітлено словотвірні та словозмінні характеристики прикметника, вони витлумачені через зіставлення з відповідними явищами білоруської, російської та багатьох інших слов'янських мов.

Праця такого порівняльного плану засвідчила, що її автор вільно володіє російською, білоруською, німецькою, англійською мовами, читає й може розмовляти майже всіма слов'янськими мовами – чеською, словацькою, польською, болгарською, сербською, хорватською [3].

З вересня 1981 року доктор філологічних наук Арнольд Панасович Грищенко обіймає посаду завідувача кафедри української мови Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького, гармонійно поєднавши наукову роботу з освітянською. Кафедра, очолювана професором, що прийшов з академічної установи, починає працювати над науковою проблемою «Лінгводидактичний опис функціонування української мови». З ініціативи та під керівництвом професора А.П. Грищенка створено підручник для студентів-філологів педагогічних університетів «Сучасна українська літературна мова», який витримав три видання (1993 рік, 1997 рік, 2002 рік) і користується в лінгвістичних колах України великою популярністю і великим попитом. У ньому вдало поєднано загальнодидактичні і специфічно-методичні принципи навчання, передбачено зв'язок теорії з практикою на тлі науковості, доступності, систематичності викладу матеріалу.

Арнольд Панасович написав ґрунтовні розділи «Лексикологія», «Фразеологія», «Лексикографія», «Морфологія» (предмет морфології, типи морфологічних форм і засобів їх вираження, частини мови і принципи їх класифікації, частини мови: іменник, прикметник; підрозділ «Дієслово» підготовлено у співавторстві з Л.І. Мацько), а також здійснив загальне редагування праці. Арнольд Панасович був членом Національної правописної комісії при Кабінеті Міністрів України, брав активну участь у роботі над новою редакцією орфографічного кодексу мови, підготував розділ «Правопис слів іншомовного походження».

Великих зусиль докладав Арнольд Панасович для формування і розвою наукових шкіл. Академік підготував трьох докторів і кілька десятків кандидатів філологічних наук. Якісний склад кафедри української мови Ніжинської вищої школи сьогодні – це результат багаторічної, сумлінної і копіткої праці професора А.П. Грищенка як наукового консультанта, наукового керівника, опонента, голови спеціалізованої вченої ради, завідувача кафедри української мови Національного педагогічного університету. Це вияв глибокої любові до своєї альма матері, до міста своєї юності.

Для кафедри української мови Ніжинського вишу Арнольд Панасович підготував доктора філологічних наук та чотирьох кандидатів наук. Під керівництвом Арнольда Панасовича свого часу захистили кандидатські дисертації А.К. Мойсієнко (1983 рік), Н.І. Бойко (1984 рік), Г.М. Вакуленко (Шелемеха) (1996 рік), Т.М. Сидоренко (2005 рік). Ніжинські філологи щиро вдячні славному землякові, вони горді з того, що мали честь і щастя спілкуватися з визначним мовознавцем, Людиною з рідкісним поєднанням краси внутрішньої і зовнішньої, з якої, як і з Довженкового батька, можна було писати і Лицарів, і Богів, і Апостолів, і Великих Учених. Дійсному членові Академії педагогічних наук України, дійсному членові Академії вищої школи України, докторові філологічних наук, професорові, заслуженому діячеві науки і техніки України, лауреатові премії імені І.Я. Франка Національної академії наук України, випускникові Ніжинської вищої школи 1958 року Арнольдові Панасовичу Грищенку 23 вересня 2011 року виповнилося б 75 років.

Досягнувши значних наукових і професійних висот, поєднавши⁶³ самотній хист науковця й великий талант педагога, Арнольд Панасович, на превеликий жаль, рано пішов за вічну межу. Проте «його багата наукова спадщина назавжди залишиться окремою віхою в неповторному світі однієї з найпрекрасніших і найточніших наук – лінгвістики». Досі для багатьох Учителів був і залишиться назавжди неперевершеним зразком справжньої інтелігентності, людяності, порядності, працелюбства, професіоналізму найвищого ґатунку. Учитель зумів «на всіх своїх учнях накласти печать свого духу»[1].

Література

1. Академік Арнольд Панасович Грищенко. Бібліографія до 70-річчя. П., 2006.
2. Історія української мови: Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко та ін. Київ: Наукова думка, 1978. 540 с.
3. Історія української мови: Синтаксис / Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко та ін. Київ: Наукова думка, 1983. 503 с.
4. Степаненко М. З когорти найдостойніших учених-мовознавців. *Українська мова*. 2011. № 3. С. 138–147.

Олександр Мельничук

Друга половина ХХ століття – період широкого розгортання лінгвістичних студій в Україні. За кілька десятиліть було створено низку фундаментальних праць у багатьох галузях мовознавства, що стали видатним внеском в українську культуру. Серед тих, хто формував потенціал науки в повоєнний час і забезпечував її високий рівень, хто продовжував і розвивав кращі традиції, закладені попередніми вченими, був Олександр Савич Мельничук. З його науковою та науково-організаційною діяльністю пов'язаний розвиток і теоретичної думки в українському мовознавстві, і порівняльно-історичних досліджень, і славістики в цілому.

Олександр Савич Мельничук народився 12 липня 1921 р. у с. Писарівка Кодимського району Одеської області. Закінчивши в 1938 р. Кодимську школу на відмінно і продемонструвавши непересічні здібності до мов, він вступив на філологічний факультет Київського університету. Однак закінчити університетське навчання завадила війна, з першого дня якої Київ фактично опинився у прифронтовій зоні. Як і більшість студентів київських вишів, Олександр Мельничук добровольцем пішов на фронт, щоб сповна випити гірку чашу тих поневірянь та випробувань, які несе із собою будь-яка війна. Спочатку він воював на Волховському фронті, де був поранений і потрапив у полон. Після втечі з полону повернувся до діючої армії, брав участь у визволенні Варшави й закінчив війну в Берліні. Бойові заслуги О. Мельничука відзначені медалями, серед яких «За відвагу», «За визволення Варшави», «За взяття Берліна» та ін.

Після закінчення війни країна поступово, ціною надлюдських зусиль, поверталася до мирного життя, намагаючись, наскільки це було можливо, надо-лужити згаяний час. Разом із багатьма іншими студентами-фронтовиками Олександр Савич у 1945 р. повернувся до Києва, де поновився на філологічно-му факультеті університету. Попри всі негаразди повоєнного побуту він через два роки блискуче закінчив українське відділення університету й отримав рекомендацію до аспірантури від відомого вченого, академіка М. Калиновича. Знавець санскриту, готської та багатьох інших європейських мов, історії стародавньої Індії та індійської літератури, автор праць із загального мовознавства, теорії та історії лексикографії, М. Калинович сповна оцінив потенціал майбутнього дослідника і водночас вплинув на коло його наукових інтересів, імовірно, відкривши перед молодим науковцем таку галузь мовознавства, як індоєвропеїстика.

Слід нагадати, що історичний контекст для роботи в цій сфері був надзвичайно несприятливий. Засилля у тодішньому мовознавстві «вчення академіка Марра» призвело до фактичного припинення в СРСР порівняльно-історичних студій. Тому інтерес, що його виявив О. Мельничук до індоєвропеїстики (як засвідчує його завше⁶⁴ особливо тепле ставлення до імені М. Калиновича), не був тривіальним. Адже індоєвропеїстику на той час вважали наукою «расистською й антинародною», а разом із її здобутками представники офіційної науки відкидали й концепції прахови. Ситуація в мово-знавчій науці, коли О. Мельничук робив свій професійний і життєвий вибір, була надзвичайно складна.

Заняття індоєвропеїстикою не тільки потребують від дослідника володіння великою кількістю мов і знання складних методик аналізу лінгвістичного матеріалу, а й

дають можливість, і навіть спонукають до ширших узагальнень. Ідеться про узагальнення майже граничні, що стосуються кардинальних і водночас найтемніших та найбільш дискусійних питань про походження людської мови (лінгвогенезу). Однак до цих проблем О. Мельничук звернувся наприкінці свого творчого й життєвого шляху, висунувши сміливі аргументи на користь теорії моногенезу, тобто теорії походження всіх мов світу з однієї прамови. Але до того ще мало сплинути багато років; роботі на тему походження мови передувала величезна праця над Етимологічним словником української мови. Прикметною ознакою його концепції серед інших етимологічних словників слов'янських мов стали «глибинні етимології», тобто реконструкція походження слова аж до його першоджерела в індоєвропейській прамові, або, у випадках запозичень в відповідній прамові. На наш погляд, саме раннє – ще студентське – знайомство з індоєвропейстикою і подальший інтерес до цієї галузі великою мірою визначили надалі творчу манеру О. Мельничука, особливості його наукового почерку, які полягали в поєднанні прискіпливого аналізу мовних даних із широкими теоретичними узагальненнями, а також постійну увагу вченого до проблем лінгвістичного методу. Наприкінці 40-х рр. для молодого мовознавця все це було попереду. І хоч індоєвропейстичні студії в СРСР та Україні на той час були цілковито припинені, однак кинуте на добру землю зерно принесло рясні плоди.

У вересні того ж 1947 р. Олександр Савич вступив до аспірантури в Інституті мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР, з яким згодом пов'язав усе своє подальше наукове життя. В Інституті роботою молодого аспіранта керував академік Леонід Арсенович Булаховський – мовознавець широких наукових інтересів: славист, русист, фахівець з акцентології й порівняльно-історичного мовознавства, яке саме було під заборонаю. За роки спілкування в середовищі провідних мовознавців майбутній академік Мельничук заклав фундамент свого наукового методу та концепції мови, які потім розвивав упродовж усього свого життя.

Успішно закінчивши в 1950 р. аспірантуру, Олександр Савич залишився працювати в Інституті мовознавства ім. О. Потебні молодшим науковим співробітником, де в 1952 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Понятие предложения в советском языкознании», яка визначила один із основних напрямів наукових зацікавлень вченого – синтаксичні дослідження. Після захисту дисертації Мельничук продовжує плідно працювати у відділі загального та слов'янського мовознавства над питаннями синтаксису слов'янських мов. Результати своєї інтенсивної роботи в цій галузі науковець виклав у докторській дисертації на тему «Развитие структуры предложения в славянских языках» – фундаментальній праці, в якій простежено історію формування та специфіку основної синтаксичної одиниці мови. У 1961 р. після смерті академіка Булаховського він очолив відділ загального та слов'янського мовознавства, яким керував до моменту реорганізації Інституту наприкінці 1991 р., коли цей підрозділ було розділено на два окремі – слов'янського і загального мовознавства. Роботою останнього вчений опікувався до кінця свого життя, яке обірвалося 19 березня 1997 р.

О. Мельничук був лінгвістом виняткової ерудиції, цікавився широким колом питань загального, слов'янського, українського мовознавства, індоєвропейстики тощо. У наукових студіях йому допомагало знання інших мов, адже проаналізувати специфіку будь-якої мови, а тим більше робити теоретичні висновки можна, лише вийшовши за межі однієї мовної системи і порівнявши її з іншими. Олександр Савич⁶⁵ вільно володів кількома європейськими мовами, зокрема німецькою, французькою, англійською, молдавською, румунською, польською, чеською, постійно працював над вивченням систем різних мов світу. Здобуті в копійчій праці глибокі лінгвістичні знання дали йому змогу зробити вагомі загальнотеоретичні узагальнення й відкриття в багатьох галузях лінгвістики, які не втратили своєї значущості й нині. Свої праці вчений писав різними мовами (українською, російською, німецькою, англійською), що, природно, сприяло

визнанню його як фахівця з багатьох проблем загального та слов'янського мовознавства і в Україні, і поза її межами.

Перші кроки Мельничука в науці стосувалися синтаксичного рівня мови – проблематики, на той час ще не достатньо вивченої в українському й зарубіжному мовознавстві. Саме їй були присвячені кандидатська та докторська дисертації вченого. Підсумком багаторічної роботи в цій царині став вихід у 1966 р. капітальної праці «Розвиток структури слов'янського речення», яка й сьогодні залишається вичерпним діахронічним дослідженням слов'янського синтаксису. З доповіддю саме на цю тему О. Мельничук виступив на V Міжнародному з'їзді славистів у Софії (1963) – найбільш поважному зібранні фахівців у цій галузі усього світу. У своїх працях із синтаксису на великому фактичному матеріалі з історичних пам'яток та сучасних джерел О. Мельничук зосередився на питаннях розвитку простого та складного речень у слов'янських мовах, простеживши, зокрема, функції відмінків, становлення системи сполучників і сполучних слів тощо.

Значним досягненням українського мовознавства стало Хрунтовне видання «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (К., 1966), відповідальним редактором якого та автором розділу «Синтаксис» був Олександр Савич. Згадана книга – це перший український систематичний курс із порівняльно-історичної фонетики, граматики та лексикології слов'янських мов. Ця та попередня наукові праці викликали жвавий інтерес наукової громадськості, про що свідчать численні рецензії на них у вітчизняних та закордонних виданнях. Загальнотеоретичним питанням синтаксису було присвячено доповіді О. Мельничука на двох всесвітніх форумах лінгвістів – X Конгресі лінгвістів у Бухаресті (1967) та XI Конгресі лінгвістів у Болоньї (1972). Тому цілком закономірно, що саме О. Мельничук був відповідальним редактором та одним зі співавторів тому «Синтаксис» фундаментального курсу «Сучасна українська літературна мова» (К., 1972), який усебічно описує синтаксичну структуру сучасної української мови. Він став настільною книгою для багатьох поколінь українських мовознавців, викладачів вищих навчальних закладів, учителів-словесників, студентів філологічних факультетів тощо.

Крім синтаксису, О. Мельничук від початку свого творчого шляху активно займався проблематикою індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства. Результатом його багаторічної дослідницької роботи на ниві порівняльно-історичного мовознавства стала оригінальна концепція генези індоєвропейського вокалізму, яка набула широкого резонансу на батьківщині та за її межами. Викладу цієї концепції присвячено доповідь Олександра Савича на найавторитетнішому зібранні мовознавців – XII Конгресі лінгвістів, який відбувся 1977 р. у Відні, а також статтю «О генезисе индоевропейского вокализма», опубліковану 1979 р. у журналі «Вопросы языкознания». У низці статей з цієї проблематики він обґрунтовує реальність побудови реконструкцій, проти чого заперечували багато лінгвістів, і наполягає на доконечності простежувати динаміку змін значення коренів.

Праця в галузі порівняльно-історичного мовознавства не можлива без широкого використання етимологічного матеріалу, що висуває потребу створення етимологічного словника, якого не було на той момент в українському мовознавстві. Роботу над словником під керівництвом Олександра Савича і за його безпосередньою участю було розпочато ще 1964 р.

Спочатку планувався один том, потім тритомник, але з часом обсяг розрісся до семи томів. Нині загальний обсяг видання сягає близько 30 тис. словникових статей. У ньому представлено не тільки лексику української літературної мови, а й діалектну лексику, подаються іншомовні слова. До кожного реєстрового слова наводяться етимологічно прозорі похідні. За широтою охоплення лексичного матеріалу ЕСУМ є найповнішим словником в українській лексикографічній практиці. Пошуки походження слова – це копітка щоденна праця, що потребує від дослідника максимального

зосередження й уваги. За стислими, логічно побудованими словниковими статтями, які висвітлюють походження лексики української мови, стоїть багаторічний напружений творчий пошук цілого колективу науковців. Саме в процесі роботи над словником сформувалася школа українських етимологів. Безумовно, О.Мельничукові належить провідна роль у її створенні.

Перші три томи словника надруковані протягом 1982–1989 рр. Складна економічна ситуація у країні перешкодила вчасному виходові у світ наступних томів. Тільки через десять років з'явилася можливість поновити роботу з публікації словника: вийшли друком четвертий та п'ятий томи, триває інтенсивна робота над шостим томом, який незабаром має побачити світ. На наступні роки запланована робота над сьомим, довідковим томом, що міститиме покажчики. Створення етимологічного словника є, поза сумнівом, одним із найвидатніших звершень у творчому й науковому доробку Олександра Савича.

Звичайно, виконання такого грандіозного завдання, як створення Етимологічного словника, зумовлює необхідність розробити принципи його укладання. У низці статей і в передмові мовознавець обґрунтував доцільність побудови словника за гніздовим принципом, розробив структуру статей для питомо української лексики та для запозичених лексем. Одразу після виходу перших томів праця дістала широкий резонанс у науковому світі, викликала значний інтерес у багатьох фахівців, засвідчений у численних рецензіях. Етимологічний словник, безумовно, є великим досягненням української лексикографії, значення якого виходить далеко за межі вітчизняного мовознавства. Є всі підстави вважати його одним із найґрунтовніших етимологічних словників у всьому слов'янському світі.

Тривала напружена робота О. Мельничука в галузі порівняльно-історичної лексикології та етимології із залученням даних різних мов увінчалася висуненням концепції спорідненості всіх мов, що свідчить на користь теорії моногенезу, тобто походження всіх мов світу з одного джерела. Першим кроком до цього були розвідки, присвячені встановленню генетичних зв'язків між коренями, які раніше вважалися відокремленими. Саме ця проблема була темою виступу вченого на VIII Міжнародному з'їзді славистів у Загребі та Любляні. Етимологічній проблематиці присвячено також доповідь на XIV Конгресі лінгвістів у Берліні (1987). У стислому вигляді цю концепцію викладено у статті «О всеобщем родстве языков мира» (1991). На жаль, О. Мельничук не встиг завершити монографію, присвячену моногенезу мови, над якою працював в останні роки свого життя. Підґрунтям теорії є встановлення генетичних і семантичних зв'язків між багатьма мовами, що належать до ностратичних мов, які, у свою чергу, споріднені з палеоафриканськими. Це свідчить про те, що всі мови світу можна звести до єдиної прамови. Реконструкція структури давніх коренів і встановлення зв'язків між ними значно розширюють наші знання про початкові стадії розвитку всіх мов світу. Проблема лінгвістичного моногенезу, започаткована А. Тромбетті на початку ХХ ст. і позначена внеском таких відомих дослідників, як В. Ілліч-Світич, Дж. Гринберг, М. Сводеш та інші, й далі є предметом активних дискусій у сучасному мовознавстві, зокрема серед російських та американських фахівців з історичної лінгвістики й антропології. Внесок О. Мельничука в розв'язання цього питання вже ввійшов до історії лінгвістики, хоча докладний аналіз та належна оцінка концепції українського вченого є справою майбутнього.

67

У полі зору науковця поряд із проблемами порівняльно-історичного мовознавства постійно були питання історичної типології. Підсумком багаторічної праці в цій галузі стала колективна монографія «Историческая типология славянских языков» (1986). О. Мельничук написав кілька розділів книги і здійснив її загальне редагування. У цій монографії зроблено спробу описати в історико-типологічному аспекті слов'янські літературні мови. В основу цієї праці О. Мельничук поклав нову теоретичну концепцію, згідно з якою за вихідний пункт історико-типологічного дослідження взято відповідні

синхронно-типологічні побудови. Так вдалося подолати основну перешкоду на шляху створення історичної типології – брак системності в діахронічному зіставленні. Через економічну кризу 1990-х рр. затримався вихід другої частини цієї монографії, яка вийшла друком 2008 р. Її присвячено словозміні та синтаксису слов'янських мов.

Важливе значення для розвитку вітчизняної лінгвістики мають праці вченого із загального мовознавства. У фокусі постійної уваги дослідника перебували такі вагомні загальнотеоретичні проблеми лінгвістики, як співвідношення мови і мислення, роль мови в суспільстві, знакова теорія мови, система і структура мови, проблема мовного значення, чинники розвитку мови тощо. О. Мельничук наполягав на потребі вивчати мову насамперед як суспільне явище, тобто у її взаємозв'язку із соціумом, а також займатися дослідженням конкретних мовних явищ, а не суто абстрактних лінгвістичних моделей. Свої міркування про природу мови Олександр Савич розвинув у багатьох працях, зокрема в опублікованій у 1981 р. в журналі «Мовознавство» статті «Розвиток мови як реальної системи», в якій він обґрунтував важливість усебічного підходу до розгляду мовних явищ, розглянув причини й характер постійного процесу зміни мови. Неоціненним є внесок О. Мельничука в розробку однієї з фундаментальних загальнофілософських проблем лінгвістики, яка здавна перебуває в центрі наукових дискусій – розмежування понять *система* і *структура* («Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма», 1970 р.). Ці категорії вчений розглядав як абстрактні узагальнення, що не надаються до безпосереднього спостереження, але потрібні для вивчення реальної мови. Зазначена праця викликала значний інтерес і схвалення в широких колах наукового загалу, і є всі підстави говорити про те, що нині вона має хрестоматійний характер. Її подано в підручнику із загального мовознавства (Березин Ф. История советского языкознания. Хрестоматия / Ф. Березин. – Москва, 1981). Чільне місце серед загальнотеоретичних проблем, які розробляв О. Мельничук, посідає також знакова теорія мови. У низці своїх статей він творчо розвинув ідеї попередників, насамперед розуміння знака в теорії Ф. де Соссюра. Значну увагу приділив питанням співвідношення матеріального та ідеального компонентів знака, зв'язку знака і значення слова, значення і змісту, специфіки мови як знакової системи тощо.

Особливу цінність для теорії мови має остання стаття О. Мельничука «Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства», опублікована 1997 р. в журналі «Мовознавство». Її присвячено розглядові основних лінгвістичних понять: мові, мовленню, мовленнєвій діяльності, дискурсу, навколо статусу та співвідношення яких точаться гострі наукові дискусії. Учений уважав, що основне завдання мовознавства полягає у вивченні процесів мовленнєвої діяльності, натомість виділення компонентів мовної структури є доконечною науковою абстракцією. Ці важливі з методологічного погляду висновки ще належить осмислити і втілити на практиці в лінгвістичних студіях.

Результати та ефективність будь-якого дослідження значною мірою визначаються тим, наскільки вдало обрано підхід до розв'язання проблеми, спосіб та аспект розгляду конкретного матеріалу. Тому методологія наукового пізнання здавна цікавить учених. О. Мельничук першим в українському мовознавстві взявся до серйозної розробки лінгвістичної методології в загальному контексті методології наукового знання. Він наголошував на важливості і значенні питань методології науки для отримання об'єктивних результатів досліджень. Саме їм присвячено численні журнальні публікації вченого: «Аспекти методології лінгвістичних досліджень», 1986 р.;⁶⁸ «О методологии лингвистических исследований», 1986 р.; «Методологічні проблеми аналізу співвідношень ідеального і матеріального в сфері мови»,

1987 р. Проблема методу центральна і для колективних монографій, написаних під керівництвом і за участю О. Мельничука («Методологічні проблеми мовознавства», 1988 р.; «Методологічні основи нових напрямів у світовому мовознавстві», 1992 р.). У них обґрунтовано комплексний підхід до вивчення мовних явищ, потреба усебічного

аналізу фактів, розглянуто загальні питання методології дослідження структури та функціонування мови.

Важливим аспектом роботи кожного мовознавця є створення словників, адже саме вони у стислому вигляді представляють систему мови. Їхнє величезне значення для широкого загалу мовців безперечно. Саме до них звертаються за порадою, інформацією та допомогою учителі, студенти, урядовці, всі, хто відчуває потребу поліпшити свої знання з української та інших мов. Вони належать до найпопулярнішого жанру мовознавчих видань. О. Мельничук, розуміючи значення лексикографічної роботи для розвитку не тільки науки, а й освіти, приділяв їй належну увагу. Крім уже згаданого фундаментального Етимологічного словника української мови, він був відповідальним редактором «Словника іншомовних слів» (К., 1974). Про популярність й актуальність цієї праці свідчить її перевидання 1977 р., а також підготовка і вихід у новій редакції 1985 р.

У поширенні наукових знань про мову, крім словників і підручників, важливу роль відіграють довідкові видання – загальні та спеціальні енциклопедії. О. Мельничук багато зробив і на цій ниві. Він був автором численних статей з мовознавства для першого та другого видань Української Радянської Енциклопедії, його перу належать також статті в спеціальній енциклопедії «Лингвистический энциклопедический словарь» (Москва, 1990) та в енциклопедії «Українська мова» (К., 2000).

Кожний учений прагне, щоб наука, якій присвячено роки напруженої праці, і далі плідно розвивалася. А це неможливо без підготовки молодих науковців, без обміну науковою інформацією, без рецензування праць колег. На всі ці аспекти діяльності справжнього вченого, який дбає про інтереси науки, О. Мельничук не шкодував ні часу, ні зусиль.

Близько 30 кандидатських і докторських дисертацій підготовлено під його чуйним керівництвом. Серед його учнів слід згадати таких відомих українських мовознавців, як академік НАН України В. Скляренко, доктори філологічних наук М. Пещак, І. Стоянов, Й. Андерш, Г. Яворська, С. Єрмоленко та багато інших. Стиль керівництва Олександра Савича був надзвичайно демократичний і далекий від диктату. Він уважно ставився до думок молодих учених, тактовно спрямовував їхні дослідження в потрібний напрям; ніколи не ставив під сумнів право на власний погляд колег та учнів. Єдина вимога полягала в обов'язковому поданні серйозної наукової аргументації. При цьому будь-які посилання на чийсь авторитетну думку ніколи не приймалися як аргумент, навіть якщо це була думка самого О. Мельничука.

Підготовкою аспірантів і докторантів не обмежувалася роль Олександра Савича в підготовці науковців та підвищенні загального рівня наукових досліджень. Він був членом багатьох спеціалізованих наукових рад, належав до Експертної ради ВАК СРСР. Гідно представляв українське мовознавство на багатьох всесоюзних і міжнародних наукових форумах, зокрема брав участь у багатьох Міжнародних з'їздах славістів, починаючи з IV, який відбувся в Москві 1958 р., у роботі кількох Всесвітніх конгресів лінгвістів (X Міжнародного конгресу лінгвістів у Бухаресті 1967 р., XI – у Болоньї 1972 р., XII – у Відні 1977 р.). Багато сил віддав підготовці IX Міжнародного з'їзду славістів у Києві (1983). Здійснив редакцію збірника доповідей, виголошених українськими вченими на цьому всесвітньому славістичному форумі.

Його досягнення на ниві науки гідно пошановані колегами-вченими.⁶⁹ У 1966 р. йому присвоєно звання професора, у грудні 1967 р. – обрано членом-кореспондентом АН УРСР, 1981 р. – членом-кореспондентом АН СРСР, а 1985 р. – академіком АН України. У свою чергу О. Мельничук доклав багато сил до організації української науки, працюючи завідувачем відділу загального та слов'янського мовознавства. Протягом 1969–1971 рр. працював заступником академіка-секретаря Відділення літератури, мови та мистецтва, в 1971–1978 рр. обіймав посаду академіка-секретаря цього Відділення, був членом Президії АН УРСР.

Талановитий учений, відомий далеко за межами України, О. Мельничук зробив неоціненний внесок у розвиток вітчизняного мовознавства, сприяв утвердженню престижу української науки, підніс її на принципово новий рівень. Велика за обсягом, різноманітна за проблематикою, вагома за новизною та оригінальністю ідей наукова спадщина О.С. Мельничука є дорогоцінним скарбом українського мовознавства. Усе його життя, сповнене щоденної копіткої наполегливої праці, віддане науці, духовній культурі рідного народу.

Література

1. Зимовець Г., Яворська Г. Академік Олександр Мельничук – визначна постать українського мовознавства. *Дивослово*. 2011. № 12. С. 40–44.
2. Лукінова Т.Б. Академік О.С. Мельничук: життя, віддане науці. *Мовознавство*. 2011. № 4. С. 4–15.
3. Сторінка О.С. Мельничука на сайті Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Режим доступу: <http://inmo.org.ua/history/famous-workers/oleksandr-savich-melnichuk.html>.
4. Ткаченко О.Б. Олександр Савич Мельничук як людина і вчений (1921–1997). *Мовознавство*. 2001. № 6. С. 4–7.

Йосип Дзендзелівський

Видатний український мовознавець Йосип Олексійович Дзендзелівський народився 17 лютого 1921 р. в с. Мазурові Кривоозерського району Миколаївської області в селянській родині. У рідному селі здобув початкову освіту, потім навчався у м. Саврань і в Кривому Озері. У 1939 р. вступив на математичний факультет Одеського університету, проте незабаром перейшов на філологічне відділення. З літа 1941 р. Йосип Дзендзелівський – доброволець на фронті.

Університет закінчив у 1947 р. за скороченою програмою. А. Москаленко – його науковий керівник, прищепив юному досліднику мови глибокий інтерес до діалектології, саме вона стала центром усієї наукової діяльності Й. Дзендзелівського. У 1952 р. захистив кандидатську дисертацію «Українські говори Нижнього Подністров'я».

Після закінчення аспірантури в 1951 р. переїжджає і працює в Ужгородському університеті (працював 45 р. – з 1951 до 1996 рр.). У 1961 р. здобув науковий ступінь доктора філологічних наук. У 1963 році присвоєно вчене звання професора. Йосип Олексійович став першим доктором філологічних наук та першим професором філологічного факультету Ужгородського університету.

Там Й. Дзендзелівський пройшов шлях від старшого викладача до професора, одного із засновників кафедри української мови, яку він очолював протягом майже чверті століття (1962–1986), був деканом факультету. Саме тоді повною мірою він виявив себе як людина надзвичайно організована, яка вимагає чіткості в роботі від кожного, добросовісна і справедлива, вимоглива до себе і до інших. В Ужгородському університеті на повну силу розкрився і педагогічний талант Й. Дзендзелівського.

Він зацікавився закарпатським діалектом і почав вивчати найрізноманітніші його лексико-семантичні групи. Зробив чималий внесок у фонетику, граматику й словотвору закарпатських говорів.

Й.О. Дзендзелівський був діалектологом широкого діапазону: досліджував не тільки українські говірки Закарпаття, але й інших регіонів українського діалектного континууму, а також інших слов'янських мов; вивчав українські соціальні діалекти, зокрема, аргі волинських лірників, кожухарів, кравців, південнолемківських дротарів, донбаський жаргон шахтарів, український бурсацько-семінарський жаргон середини XIX ст.

І.В. Сабадош виокремив такі 4 напрямки наукової діяльності Й. Дзендзелівського:

- 1) лексико-етимологічне вивчення різних тематичних та інших груп лексики;
- 2) лінгвогеографічні студії;
- 3) класифікація закарпатських говірок;
- 4) взаємодія закарпатських говірок з іншими українськими та іншими мовами у галузі лексики.

Науковий доробок Й. Дзензелівського містить понад 500 глибоких та оригінальних мовознавчих досліджень, серед них 12 монографій, підручників, посібників, словників, опублікованих в Україні та інших країнах.

У науковому доробку вченого – статті, присвячені дослідженню історії українського і слов'янського мовознавства, проблемам сучасної української мови, розвитку її лексики; чимало публікацій стосується листування відомих українських учених, діячів науки і культури тощо.

Й. Дзензелівський брав участь у міжнародному славістичному проекті – «Загальнослов'янському лінгвістичному атласі». Тут він виступав і як автор, і як член міжнародної редколегії. Професор був дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, ініціатором і засновником осередку цього товариства на Закарпатті, а також створив тут діалектологічну школу, був учасником IV–VII Міжнародних з'їздів славістів, I–III Міжнародних конгресів україністів,

Професор підготував 21 кандидата наук, 5 з яких стали докторами наук, професорами – ужгородські мовознавці І. Сабадош, В. Статєєва, М. Сюсько, В. Лавер, а також науковець із Луцька Г. Аркушин.

Навіть перебуваючи вже на пенсії (з 1996 р.), Йосип Олексійович весь час працював у своєму кабінеті, на його робочому столі чи не щодня з'являлися нові матеріали. Помер видатний лінгвіст 15 серпня 2008 р.

У багатьох працях учений описав більшість тематичних груп лексики говорів Закарпаття. У числі перших він опублікував 1955 року дві великі, ґрунтовні статті «Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області» та «Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області».

У 1958 р. дослідник опублікував «Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття». Того ж року з'явився друком диференційний «Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я» – близько 800 статей.

Найважливіша лінгвогеографічна і найвідоміша праця Й.О. Дзензелівського – тритомний «Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області» (1958–1993). Перші його два томи надруковані в 1958 і 1960 рр., а третій – аж у 1993 р.. Це, по суті, перший великого обсягу регіональний атлас української мови і один із перших у слов'янській лінгвогеографії, виконаний на належному науковому рівні. У трьох томах поміщено 517 карт, з яких дві допоміжні (карти сучасного і давнього адміністративного поділу Закарпатської області), 470 атомарних і 45 зведених лінгвістичних карт. Хоча атлас запланований як лексичний, проте є в ньому також 20 карт фонетичних (усі вони в третьому томі), 4 карти на поширення певного слова і дві семантичні. На всіх картах цього атласу відображено понад 5,5 тисяч слів (разом з фонетичними варіантами). Матеріал до атласу зібрав в 1953–1957 рр. за спеціально укладеним питальником переважно сам автор від найменше 3–4 осіб різного віку в кожному населеному пункті.

До мережі атласу включено 212 опорних пунктів, у переважній більшості з однорідним українським і частково із змішаним у національному плані населенням. Карты атласу презентують лексику понад двох десятків тематичних груп, зокрема назви природних об'єктів і явищ, тварин, рослин, обрядів, частин тіла людини і тварин, спорідненості, свояцтва, одягу, взуття, їжі, посуду, сільськогосподарських та інших знарядь, інструментів, а також лексика, пов'язана з тваринництвом, ткацтвом, млинарством, ковальством, транспортом і т.д. Весь діалектний матеріал, записаний у говірках, подається фонетичною транскрипцією.

Й.О. Дзензелівський висунув ідею створення багатотомного «Лексичного атласу української мови» (1965, 1971) і приступив до її реалізації, підготувавши «Програму для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» (К., 1984; 2-е вид., 1987), яка обіймає 3611 питань, що стосуються 30 тематичних груп лексики. За нею збираються матеріали з усієї України для підготовки національного лексичного атласу.

Багато праці Й.О. Дзензелівський вклав у реалізацію грандіозного міжнародного лінгвогеографічного проекту – «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу», на картах якого є також говори Закарпаття. Він – автор ідеї створення «Лінгвістично-етнографічного атласу культури Карпат» (1971, 1974).

На основі лінгвогеографічного вивчення українських говірок Закарпатської обл. Й.О. Дзензелівський розробив їх детальну класифікацію на основі лексичних карт власного лінгвістичного атласу із залученням фонетичного та морфологічного матеріалу на території Закарпатської обл. виділяє такі групи говірок:

- 1) гуцульська – у Рахівському районі на схід від річки Шопурки;
- 2) марамороська – від річки Шопурки на сході до Ріки на заході;
- 3) боржавська – між долинами річок Ріка на сході і Латориця на заході;
- 4) ужанська – на заході Закарпатської обл. від державного кордону до долини річки Латориці на сході;
- 5) верховинська – на території північно-східної Великоберезнянщини, Воловеччини і північної Міжгірщини.

Слід зауважити, що територія ужанських говірок виділена вченим тільки в межах сучасної Закарпатської обл., яка була об'єктом його дослідження. А взагалі ужанська група середньозакарпатського діалекту продовжується від державного кордону далі на захід до річки Цірохи в Словаччині. Ця класифікація досі не переглядалася і використовується як у науковій літературі, так і в підручниках для вишів.

Усебічне вивчення лексики говорів Закарпатської області об'єктивно привело Й.О. Дзензелівського до з'ясування зв'язків цих говорів з іншими українськими, а також із говорами інших мов. Унаслідок цього виходить його монографія «Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі» (1969) і низка статей.

Й.О. Дзензелівський досліджував також запозичення в закарпатських говірках із чеської (1966), угорської (1959, 1963), румунської (1959, 1966), німецької (1963) мов. Йому належить також праця «Діалектна взаємодія української мови з іншими слов'янськими мовами в карпатському ареалі» (1973), виконана на фонетичному та морфологічному матеріалі.

Крім зв'язків говірок закарпатського діалекту із бойківськими і гуцульськими, про що вже йшлося вище, Й.О. Дзензелівський з великим зацікавленням поставився до можливого впливу на середньозакарпатські говірки волинських і подільських. На цю тему він написав спеціальну статтю «Лингвогеографические свидетельства о расселении подолян и волынян в Закарпатье» (1963).

Таким чином, проф. Й.О. Дзензелівський був ученим масштабного і потужного мислення, бачив суть проблеми і вмів ставити завдання для її розв'язання, тому детальне і різнопланове вивчення ним українських говорів Закарпаття своїми результатами виходить далеко за межі проблематики цих говорів і має безсумнівне загальноукраїнське і загальнослов'янське значення. У наш час жоден дослідник лексики української мови не може обійтися без використання його праць.

Література

1. Закревська Я.В. Й.О. Дзензелівський. Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В.М. Русанівський [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. С.140.
2. Кізлик О. Йосип Олексійович Дзензелівський. Бібліогр. покажчик. Львів, 1981.

3. Шумицька Г. Школа гарту й високих стандартів професора Й.О. Дзендзелівського. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.* 2021. Вип. 2(46). С. 335–337.
4. Юсип-Якимович Ю. Внесок професора Й.О. Дзендзелівського до вивчення генези українського діалекту. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.* 2021. Вип. 2(46). С. 271–279.

Павло Чучка

Павло Павлович Чучка – учений, закарпатець за походженням, досліджував українські говірки, сучасну та історичну ономастику, вивчав мову давньоруських та староукраїнських пам'яток, контакти української мови з іншими мовами.

Майбутній науковець народився 22 лютого 1928 р. в селі Баранинці Ужгородського району Закарпатської області в багатодітній сім'ї сільського нотаря. Початкову освіту здобув у рідному селі. На відмінно навчався в Ужгородській реальній гімназії та в Ужгородській СШ № 1. 1952 р. закінчив філологічний факультет Ужгородського університету. Впродовж одного року працював учителем у середній школі смт Буштино. Згодом вступив в аспірантуру Київського університету ім. Т. Шевченка, де слухав лекції знаменитих професорів А.О. Білецького, І.К. Білодіда, П.П. Плюща, доцентів Н.І. Тоцької, І.П. Сумцової та багатьох інших. Значний вплив на П. Чучку здійснили визначні мовознавці, такі як І.Г. Чередниченко, М.А. Жовтобрюх, а найбільше – С.П. Бевзенко.

Свою викладацьку діяльність Павло Павлович розпочав 1954 р. в стінах рідної альма-матер. У 1959 р. захистив кандидатську дисертацію «Українські говірки околиці Ужгорода», у 1970 р. – докторську «Антропонімія Закарпаття». У 1971 р. отримав вчений ступінь доктора філологічних наук, став професором Ужгородського університету. Заснував та очолив 1976 р. кафедру загального та слов'янського мовознавства. Від 1996 р. – завідувач кафедри словацької філології, що згодом стала науковим центром, відомим в Україні та далеко за її межами.

Павло Чучка протягом 51-річного викладання двічі був деканом філологічного факультету (1971 – 1977 рр.). Також лінгвіст упродовж двох каденцій в університеті очолював Вчену раду з української мови та історії України.

Під його пильним науковим керівництвом 15 аспірантів захистили кандидатські, а 2 докторанти – докторські дисертації.

Професор П.П. Чучка керував двома спеціалізованими радами із захисту кандидатських і докторських дисертацій, був членом експертної ради ВАК України з філологічних наук, членом ономастичної комісії при НАН України, членом Правописної комісії при Кабінеті Міністрів України та лексикографічної комісії при Інституті української мови НАН України, членом Національного комітету славістів України. Він – перший голова Закарпатської обласної організації товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка та один із засновників Народного Руху України на Закарпатті.

Помер Павло Павлович Чучка 10 грудня 2016 р.

Науковий доробок професора – це дуже цінний і важливий ⁷³матеріал із різних галузей лінгвістики, який сьогодні потребує належного аналізу та вивчення. Домінантами наукової діяльності вченого стали українська та слов'янська діалектологія, історія мови й ономастика.

Найбільш відомі праці П.П. Чучки:

- «Вступ до слов'янської філології» – це перший в Україні навчальний посібник у 2 частинах (1983 р., 1989 р.), за яким навчаються студенти-філологи і сьогодні;

- монографія «Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник» (Львів, 2005 р.), в якій учений описав усі прізвища корінних українців Закарпаття (понад 11 500 назв);

- монографія «Антропонімія Закарпаття» (Ужгород, 2008 р.), що містить повний текст його докторської дисертації;

- монографія «Слов'янські особові імена українців. Історико-етимологічний словник» (Ужгород, 2011 р., реєстр – понад 2 000 назв). У словнику розглядаються часові та просторові рамки функціонування найдавніших імен українців, їх первісна семантика, морфемна структура і стилістичні можливості з метою подальшої реабілітації давньоукраїнської іменної спадщини.

Переважна більшість праць науковця присвячена антропонімії рідного краю: «Прізвища топонімічного походження на Закарпатті» (1961 р.), «Словотворчі типи жіночих прізвиськ у говорах Закарпаття» (1962 р.), «Антропонімія Закарпаття і міграція населення в Українських Карпатах» (1965 р.), «Історія становлення словотворчих типів прізвищ у говорах Закарпаття» (1969р.), «Етноніми та відетнонімні прізвища на карті Закарпаття» (1969 р.). Десятиліття невтомної та плідної праці завершилося захистом дисертації «Антропонімія Закарпаття» (1970р.), здобуттям ступеня доктора філологічних наук і звання професора.

Знання мов жителів Закарпаття дозволило мовознавцеві глибоко проникнути в дослідження етимології місцевих антропонімів, про що свідчать такі студії: «Про угорські імена в українських говорах Закарпаття» (1965р.), «Про румунські елементи в антропонімії Закарпаття» (1966 р.), «Прізвища німецького населення Закарпаття» (1978р.), «Типи славянізмів в антропонимии венгерского этноса Закарпатья» (1977р.), «Відапелятивні прізвища німецькомовного населення Закарпаття» (1978р.) та ін.

У наступні роки дослідника мови цікавить уже значно ширше коло питань ономастики, що вийшли на загальнослов'янський рівень. Оpubліковано праці: «К вопросу о южнославянизмах в антропонимии Закарпатья» (1973р.), «Украинские андронимы на славянском фоне» (1980 р.), «Місце патронімів у лексичній системі слов'янських мов» (1983 р.), «Давньоруські імена і сучасні прізвища українців» (1985 р.), «Общенациональное и региональное в антропонимии народа» (1986р.), «Південнослов'янські основи у прізвищах українців» (1987р.), «Антропонімія як засіб етнічної ідентифікації людності» (1988 р.) та багато інших.

Мовознавець також був співавтором праці «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983 р.) та енциклопедії «Слов'янська ономастика» (Т. 1, Варшава–Краків, 2002, польською мовою).

Він віднайшов, детально опрацював і видав кілька неопублікованих до того часу українських, словацьких і старослов'янських пам'яток писемності (Королівське Євангеліє (1401 р.) та ін.).

Помітний слід лінгвіст залишив і в українській лексикографії. Разом із визначними філологами Л.А. Владимиром, К.Й. Галасом, В.І. Добошем, Б.М. Мейсарошем, О.М. Ротом П.П. Чучка був одним із укладачів та редакторів двомовного «Угорсько-українського словника» (1961 р.). Останній, за словами авторів, є першою спробою в історії української лексикографії створити такий тезаурус, у якому українська частина була б виконана відповідно до вимог сучасної української лексикографії. Реєстр словника нараховує понад 28000 вокабул.

Український мовознавець брав безпосередню участь у створенні навчальних програм з української мови для учнів 7–8 класів шкіл з угорською та румунською мовами навчання (1993 р., 1994 р.), був співавтором підручників української мови для 3 (1996 р.) та 8–9 класів (1999 р.) для шкіл України з угорською мовою навчання.

П.П. Чучка є автором низки словникових статей в «Енциклопедії: Українська мова» (2004 р.): «Андронім», «Ім'я особове», «Карпаторуська мова», «Метронім», «Патронім», «Прізвисько», «Прізвище», «Русинська мова», «Угроруська мова»,

біографічні статті про видатних мовознавців Е.Д. Балецького, К.Й. Галаса, В.О. Горпинича, Л. Деже, М.М. Кочиша.

Найвідомішою працею проф. П.П. Чучки є монографія «Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник» (2005 р.).

Фундаментальний та новаторський за своїм задумом словник увібрав у себе невтомну (понад сорокарічну) роботу науковця, його багатий життєвий і науковий досвід. Реєстр не вибіркового, а всеосяжного словника становить понад 11 500 назв прізвищ корінних жителів Закарпатської області в перші повоєнні роки, які тепер функціонують як прізвища корінних українців.

У книзі висвітлено теоретичні питання щодо прізвища як феномена, історії його становлення та специфіки функціонування на досліджуваній території. Аналізуються мовний та правовий статуси прізвища, глобальні національні, регіональні ознаки прізвищевих назв, їх варіантність, лексичне значення, морфемна будова, функції прізвищевих формантів, принципи етимологізування, правопис, вимова та відмінювання прізвищ.

З нагоди 90-річчя від дня народження великого лінгвіста у 2018 р. в Ужгороді було видано бібліографічний покажчик, присвячений П.П. Чучці.

Отже, мовознавець П.П. Чучка зробив величезний внесок у розвиток української ономастики й української мови загалом. Його професійні досягнення, науково довершені праці та щира самовіддача мові викликають глибоку повагу, захоплення, а також неймовірне відчуття гордості за нашого земляка. Науковця знають і глибоко шанують, його ім'я та праці відомі в Україні та далеко за її межами.

Література

1. Горпинич В.О. Павло Павлович Чучка. Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В.М. Русанівський [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. С.799.
2. Іваненко К. Ювілей українського вченого-ономаста. *Наше слово*, 1988. 20 березня.
3. Мишанич О. Покликання. (до 70-річчя професора Павла Чучки). *Новини Закарпаття*, 1988, 21 лютого.
4. Слов'янська ономастика: зб. наук. праць на честь 70-річчя професора П.П. Чучки. Ужгород, 1998.
5. *Studia Slovakistika*. Вип. 8. Ювілей / упоряд. і відп. ред.: С. Пахомова, Я. Джоганик. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2008. С. 5–7.

Василь Добош

В українському мовознавстві чимало постатей, які відомі світові своєю неперевершеною творчою біографією і чий науковий доробок сягнув небачених обширів. Серед них вивисується постать Василя Івановича Добоша.

Добош Василь Іванович – мовознавець, доктор філологічних наук, професор, учасник Другої світової війни. Закінчив Ужгородський університет. Працював у ньому (від 1953): професор кафедри української мови. Наукові дослідження у галузі української діалектології, синтаксису, зокрема семантики, складу та функцій приєднаних конструкцій пд.-карпат. говору української мови. Автор методологічних розробок практичних занять з діалектологічного синтаксису.

Василь Іванович – уродженець села Стеблівка (Салбодош) на Хустщині. Учні запам'ятали його, як бадьорого чоловіка із синіми очима, до котрого завжди горнулися люди. [Медіацентр]

Василь Іванович залишив значний слід на багато-багато років як учений, як викладач, як вихователь студентської молоді. Це була непересічна людина [Сабадош 2019, с. 6].

Як учений Василь Іванович вклав справді дуже багато праці, знань у розвиток української мовознавчої науки, передусім української діалектології. Обидві дисертації – і кандидатську, і докторську – він написав саме з діалектології.

Діалектний синтаксис української мови довгий час був найменше досліджений. І ось Василь Іванович узявся серйозно за цю справу і зробив дуже вагому в науковому плані синтаксичну працю. Він залишив значний слід в українській діалектології [Сабадош 2019, с. 6]. Саме тому доробок цього вченого надважливий для всіх, хто займається або вивчає діалектологію і синтаксис.

«Добош Василь Іванович залишив значний слід на багато-багато років як учений, як викладач, як вихователь студентської молоді. Це була непересічна людина. Мені довелося знати його кілька десятиліть. Не буду приховувати, що я був вхожий до його квартири, потім до його приватного будинку. Часто бував у нього вдома, був знайомий із його сім'єю – з дружиною, синами, невістками. Тому в мене є предметно-чуттєве уявлення про Василя Івановича і дуже теплі, незабутні спогади про нього», – так згадує про вченого доктор філологічних наук, професор Сабадош Іван Васильович [Сабадош 2019, с. 6].

Нелегкою була життєва стежа Василя Івановича Добоша. Народився він 9 жовтня 1924 року в прекрасному селі Салдобош, тепер село Стеблівка Хустського району, у працьовитій селянській родині. В 1930 році поступив в перший клас народної школи. Весело зростав Василько на березі швидкоплинної красуні Тиси, та рано зазнав великого горя у зв'язку зі смертю рідного батька. Тому ще малим хлопчиком пізнав нестатки, але любов до праці і жадоба знань допомогли йому закінчити народну школу [Видатні особистості... 2016, с. 46]. В навчанні проявляв старанність і мав добрі успіхи. Тому батьки мітили, щоб віддати його на навчання до Хустської гімназії, як би важко це не відбивалось на сімейному бюджеті. Хоч зробили цей крок не відразу. Лише в 1938 році В.І. Добош переступив поріг Хустської гімназії. Звикав до нових вимог, а вони були значно більшими, ніж в народній школі. Повсякденна настирливість в навчанні стала йому в пригоді. Він швидко освоївся, з кожним днем відчутно зростав в навчанні. Закінчив шість класів гімназії, бо сталося так, що 6 листопада 1944 року добровольцем вступив до лав Радянської Армії. Закінчив війну у Празі. За проявлену мужність і відвагу був нагороджений орденами Слави III-го ступеня та Вітчизняної війни 1-го ступеня, а також медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Після демобілізації продовжив навчання в Хустській вечірній школі робітничої молоді. В 1947 році успішно склав державні екзамени і цього ж року вступив на філологічний факультет Ужгородського державного університету. Пройшов шлях від студента (закінчив університет 1952 року) до професора. Протягом 1984–1987 років був деканом філологічного факультету [Видатні особистості... 2016, с. 46]. Демобілізований воїн вчився добре. До виконання завдань ставився серйозно. Особливий інтерес проявляв до мовознавства, брав активну участь в семінарських заняттях, писав змістовні курсові роботи. Відчутно виявив нахил до наукової діяльності, коли навчався на останніх курсах вузу. Мріяв про навчання в аспірантурі. Тому після закінчення Ужгородського державного університету в 1952 році вирішив зробити спробу поступити в аспірантуру Інституту мовознавства АН України імені О. Потебні. Склали екзамени і був зарахований на стаціонарне навчання.

Навчаючись в аспірантурі, В.І. Добош одноразово працює над темою дисертації: «Говори долини річки Тур'ї Перечинського району Закарпатської області». Із закінченням аспірантури в 1955 році майже завершив роботу над дисертацією. Тепер вже працював старшим викладачем Ужгородського державного університету. В 1956 році захистив дисертацію і йому було присвоєно наукову ступінь кандидата філологічних наук. У дисертації детально характеризуються фонетичні та морфологічні ознаки цих говірок, при цьому відзначаються як загальнонародні риси, властиві й більшості інших

українських діалектів, так і специфічні, наявні тільки в цих та деяких сусідніх закарпатських говірках. На тему кандидатської дисертації опублікував ряд праць у виданнях Ужгородського університету [Видатні особистості... 2016, с. 47].

В.І. Добош читав курс сучасної української мови. Його лекції змістовні, глибокі, багаті методикою викладання. Він відзначався в роботі сумлінністю, організаторськими здібностями. Тому в 1960 році його затверджують завідувачем відділу шкіл і вузів Закарпатського обкому Компартії України. Працюючи на цій посаді, Василь Іванович приділяє належну увагу роботі партійних організацій середніх шкіл і середніх спеціальних навчальних закладів, часто буває в педагогічних колективах, добре співпрацював із районними відділами народної освіти. Протягом трьох років багато зробив для розвитку народної освіти в області.

З 1963 року В.І. Добош знову працює на кафедрі української мови Ужгородського державного університету. Чимало робить, щоб дати студентам глибокі знання з сучасної української мови. Часто на сторінках журналів друкуються його наукові публікації. Водночас він займається збиранням матеріалів для докторської дисертації. У другій половині шістдесятих років йому присвоюють звання доцента.

У 1978 році В.І. Добош захистив докторську дисертацію на тему; «Синтаксис українських південно-карпатських говорів» і йому було присвоєно наукову ступінь доктора філологічних наук. В.І. Добош має понад 50 публікацій, головним чином з діалектології та різних питань сучасної літературної мови.

Праця «Синтаксис південнокарпатських говорів української мови (синтаксичні функції відмінків)» (1978) принесла йому широке визнання, адже в синтаксисі відмінків яскраво і самобутньо виявляється і національна, і діалектна синтаксична специфіка мови. Досліджуваний матеріал стосувався однієї з найбільш архаїчних периферійних груп українських говорів, що безпосередньо контактують з румунською, угорською, словацькою і частково з польською мовами. Джерелами дослідження стали в основному власні магнітофонні записи діалектного мовлення, а також матеріали кафедри української мови Ужгородського університету, записи колег по кафедрі і факультету, записи зразків живорозмовного мовлення, що належали Є. Сабову, В. Гнатюку, І. Верхратському, І. Панькевичу та ін., історичні матеріали, – фактів було фантастично багато: понад 80 тисяч синтаксичних конструкцій, що представляли більше 270 населених пунктів Закарпатської області і Східної Словаччини (Пряшівщини), де поширені закарпатські, південнолемківські і гуцульські говірки (Рахівщина).

Автор глибоко і переконливо доводить на діалектному матеріалі, що реальні синтаксичні функції відмінків зумовлюються цілою системою факторів, серед яких він виділив лексикосемантичні властивості відповідних словоформ і керуючих слів, частиномовну належність керуючих слів, конкретну форму відмінка для вираження певного значення та семантичні властивості службових слів, головним чином прийменників.

Учений встановив, що система синтаксичних функцій відмінків південнокарпатських говорів у всіх своїх основних рисах характеризується не лише генетичною спільністю з українською загальнонародною мовою, але й спільністю основних закономірностей її історичного розвитку, а також сучасного стану. Разом з тим дослідник підкреслює наявність багатьох архаїчних рис у синтаксичному функціонуванні відмінків та більшу консервативність південнокарпатських говорів у порівнянні з українською літературною мовою і багатьма її говорами, зумовлену специфічними умовами історичного розвитку – багатовіковою насильницькою ізоляцією українського населення Південних Карпат від основної української етнічної території, жорстоким соціально-економічним та національним гнобленням, безпосереднім контактуванням з мовами сусідніх народів – угорців, румунів, словаків, поляків...

Серед специфічних діалектних особливостей у системі синтаксичних функцій відмінків південнокарпатських говорів В. І. Добош простежив три основні групи за

походженням: 1) архаїчні, які стосуються давніх періодів української мови, – аж до праслов'янської мови; 2) самобутні, що виникли в процесі історичного розвитку говорів; 3) явища іншомовного походження. До речі, щодо останніх, то вчений висловився цілком однозначно: мовна інтерференція на синтаксичному рівні у діалектному мовленні стосується лише безпосередніх контактів з говорами близькоспоріднених мов; до проникнення елементів неспоріднених мов синтаксична система, як і морфологічна, виявляє стійкий імунітет [Вовченко 2014, с. 9].

Як ученого В.І. Добоша чи не найбільше характеризувала зразкова сумлінність, яка виявлялася і в доборі доброякісного фактичного матеріалу, і в об'єктивному аналізі мовних фактів, явищ, і в солідній аргументації висунутих ним наукових положень, висновків, рекомендацій, і у високій культурі оформлення наукових результатів тощо. Усі, кому доводилося виконувати під керівництвом професора курсову, дипломну чи дисертаційну роботи, сердечно вдячні йому за допомогу. Талановитий педагог, прекрасний методист, надзвичайно дисциплінована, енергійна людина, Василь Іванович умів зацікавити студента.

Протягом багатьох років професор В.І. Добош входив до керівництва спеціалізованої вченої ради із присудження наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук з українського мовознавства в Ужгородському університеті, спочатку виконував обов'язки члена, вченого секретаря, а потім і голови цієї ради. На її засіданнях захищено десятки кандидатських і докторських дисертацій. Дисертанти з особливою теплотою відгукувалися про доброзичливість Василя Івановича, для якого незрозумілими й чужими були неприступність, чиновницька чванливість, запопадливе, що межує з підлабузництвом, ставлення до його особи.

Суспільна вага вчителя – в його учнях. Учні у професора В.І. Добоша – величезна кількість. Це студенти, вчителі української мови і літератури в різних куточках нашого краю та України, молодше покоління викладачів філологічного факультету нашого університету, аспіранти та інші. Всі вони з вдячністю слухали і пам'ятають глибокі, змістовні й цікаві лекції свого вчителя і його щирі поради, що відзначалися колоритом людяності, доброти, гарячого бажання допомогти молодій людині розібратися в складних фахових питаннях чи життєвих ситуаціях, спрямувати її в русло інтенсивного навчання, активної наукової діяльності, громадянського бачення світу і т.д.

1 березня 2001 року Василя Івановича Добоша не стало, але світла пам'ять про нього назавжди збережеться в серцях його колег і друзів, колишніх його студентів, аспірантів, усіх, хто його знав, шанував, любив.

Основні праці – з українського діалектного синтаксису, зокрема з дослідження семантики, складу та функцій приймальних конструкцій південнокарпатського говору української мови.

Визнання у науковому світі принесло Василеві Івановичу його дослідження «Синтаксис південнокарпатських говорів української мови (синтаксичні функції відмінків)», за яке 1978 року йому було присуджено науковий ступінь доктора філологічних наук. Результати роботи опубліковані в десятках наукових праць, з яких три вийшли окремими виданнями: Синтаксис українських південнокарпатських говорів: Текст лекцій. Ужгород, 1971. 120 с.; Синтаксис українських південнокарпатських говорів (Прийменникові конструкції): Текст лекцій. Ужгород, 1972. 78 с.; Методичні розробки до практичних занять з діалектного синтаксису (Прийменникові конструкції, ч. 2). Ужгород, 1981. 64 с. Василь Іванович завжди радо відгукувався на будь-чиє прохання про допомогу. Посприяв він фахово і лексикографу П. Бунганичу в підготовці до видання першого в своєму роді «Словацько-українського словника» (Братислава, 1985. 675 с.), реєстр якого становить понад 35000 словникових статей. Свою вдячність проф. В.І. Добошеві за надану фахову і моральну підтримку П. Бунганич висловив у передмові до цього словника [Видатні особистості... 2016, с. 48].

В.І. Добош долучився і до укладання «Угорсько-українського словника» (Будапешт-Ужгород, 1961. 909 с.) у складі авторського колективу, до якого входили А.А. Владимир, К.Й. Галас, Б.М. Мейсарош, О.М. Рот, Ю.М. Сак, П.П. Чучка, С.С. Штефуровський. Угорську мову він вивчив у молодості, коли на Закарпаття повернулася угорська влада у кінці 30 – на початку 40-х років. Він добре розумів значення подібних праць, до того ж цей словник, що налічував до 28 000 лексем, був первістком серед таких словників в історії української лексикографії [Вовченко 2014, с. 9].

Як учений Василь Іванович вклав справді дуже багато праці, знань у розвиток української мовознавчої науки, передусім української діалектології. Обидві дисертації – і кандидатську, і докторську – він написав саме з діалектології. Його кандидатська дисертація – це монографічний опис фонетичної і морфологічної системи українських говірок Перечинщини. А докторська дисертація – особливо оригінальна праця, зрештою до сьогодні в українському мовознавстві це перша й, наскільки я знаю, поки що єдина докторська дисертація, присвячена синтаксису українських говорів. Доти були вагомими дослідження закарпатських говорів, але стосувалися вони фонетики й морфології, зокрема монографія Івана Панькевича «Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. З приложенням 5 діалектологічних мап. Частина 1. Звучня і морфологія» (Прага, 1938. 549 с.). Раніше вона була в спецфонді нашої бібліотеки, зараз загальнодоступна. Крім того, є вона в Інтернеті.

Діалектний синтаксис української мови довгий час був найменше досліджений. І ось Василь Іванович узявся серйозно за цю справу і зробив дуже вагому в науковому плані синтаксичну працю. Він залишив значний слід в українській діалектології. Результати свого дослідження опублікував у трьох окремих виданнях. Це, правда, невеличкі книжечки, бо в радянські часи (а захистив він докторську дисертацію 1978 р.) було дуже важко опублікувати велику наукову працю в одному томі, однією книжкою, у якій би помістився весь текст дисертації. Зараз, наприклад, дисертантів зобов'язують опублікувати окремою книжкою докторську дисертацію до її захисту, а тоді не те, що не зобов'язували, тоді науковцеві було дуже важко опублікувати свої праці, надто книжкою й особливо українською мовою. Це не підтримувалося.

Василь Іванович зробив геройський учинок, видавши своє докторське дисертаційне дослідження окремими, хай і невеликими книжечками, бо в ті часи мало хто спромігся це зробити. Праця Василя Івановича – не тільки перша і поки що єдина докторська дисертація з діалектного синтаксису української мови, але й неординарна, новаторська, вона внесла в синтаксичну науку багато нового. І це, звичайно, дуже важливо. [Сабадош 2019, с. 6].

В.І. Добош вказав, що словосполучення в українській літературній мові та в говорах переважно збігаються, проте в багатьох випадках вони відмінні.

Сполученню іменників жіночого роду першої відміни з числівниками дві-чотири типу дві руки, чотири дівки в південних волинських, подільських, наддністрянських, буковинських і частково гуцульських говірках південно-західного наріччя відповідають конструкції з іменниками у формі колишньої двоїни (дві руц'і, чо'тири д'іуц'і), що певною мірою відображено в західноукраїнському варіанті літературної мови. У всіх говорах зрідка фіксуються ненормативні словосполучення типу д'войерук, т'ройе д'і'вок, у степових говірках південно-східного наріччя – де'і, три д'і'вок.⁷⁹

Паралельно вживаним у літературній мові та в говорах словосполученням цих же числівників з іменниками середнього роду типу два відра і двоє відер у більшості південно-західних говорів відповідає конструкція дві в'ід'р'і, у східнополіських говірках – два вед'ри.

З наявних у літературній мові та в більшості говорів паралельних словосполучень на зразок два гарні парубки і два гарних парубки, три високі тополі і три високих тополі останні в карпатській групі говорів не вживаються.

Відповідно до нормативних словосполучень з прислівниками удвох, утрьох, учотирьох (вони ішли удвох) у закарпатських говірках уживаються конструкції з числівниками в називному відмінку (ми три манд'руємо, нас д'воє пушило) [Добош 1971, с. 12–13].

Василь Іванович займався й деякими іншими мовознавчими питаннями, зокрема назвами населених пунктів Закарпаття. До сьогодні дискусійними є написання назв населених пунктів, які за утворенням є прикметниками типу Порошково, Дубове і под. До недавнього часу їх відмінювали, як прикметники. Василь Іванович, проаналізувавши велику кількість таких назв, поділив їх на дві групи. Найпоширеніша – це назви, що мають форму прикметників, але вони субстантивувалися і зараз виявляють усі граматичні ознаки іменника, і, як справедливо вважав Василь Іванович, їх треба відмінювати, як іменники середнього роду твердої групи 2-ої відміни з закінченням -о типу село, напр.: Нанково, Королево, Кольчино і под. Друга група (кількісно менша) – теж субстантивовані прикметники, які хоч і перейшли повністю в іменники, проте відмінюються, як звичайні прикметники твердої групи: Дубове, Вучкове, Голубинне та ін. На думку І.В. Сабадоша, можна також погодитися з Василем Івановичем і в тому, що правильними є написання тих назв населених пунктів, у яких основа закінчується на м'який або шиплячий приголосний з о в суфіксі -ово (з колишнього -єво): Кошельово, Жденійово, Лисичово і т. ін., тому що це відповідає закономірностям розвитку фонетичної системи української мови і практиці живого мовлення місцевого люду. У радянські часи ці пропозиції, незважаючи на їхню наукову обґрунтованість, ігнорувалися і писалися наведені назви офіційно так: Кошелеве, Жденієве, Лисичеве, Мукачеве і под. та відмінювалися, як прикметники (до Кошелевого і т. ін.). Тільки в наш час узаконено назви типу Зняцьово, Зарічово і под. [Сабадош 2019, с. 6].

До кожного з явищ Василь Іванович підходив науково. Як писав Ю. Шевельов, до будь-якого явища можна підходити або науково, або нормативно. При науковому підході враховується роль явища в системі мови, його поширення, причини, тенденції розвитку. При нормативному підході враховується лише відповідність чи невідповідність явища стосовно зафіксованих чи усталених норм [Шевельов 2012, с. 34]. І хоча праці В. І. Добоша стосуються синхронії, він використовував і діахронний підхід, виявляючи першооснову, порівнюючи, зіставляючи описувані явища з системою сучасної української літературної мови та давнішими етапами функціонування української та праслов'янської мов [Вовченко 2014, с. 9].

«Усі наукові праці Василя Івановича Добоша, я би сказав, дуже виважені з погляду тексту. Він писав не тільки ясно, але й просто, доступно. Так може писати тільки людина, котра досконально розібралася в тому, про що пише.

Василь Іванович залишив добрий слід і в інших сферах діяльності. Свого часу він керував освітянською галуззю області, був головою профспілкової організації університету, деканом філологічного факультету. Де б він не працював, завжди і скрізь був людиною порядною, дружелюбною, надійною. На нього завжди можна було покласти в усьому, і він ніколи нікого не підводив. Він ставився толерантно навіть до тих людей, які йому шкодили, і він знав про це. Але особисте він не вип'ячував, не все погане брав до уваги, до пам'яті.

Був дуже пунктуальним, іноді навіть дуже пунктуальним, хоч це часом відіграло в його житті негативну роль. Василь Іванович народився під знаком Скорпіона. Здебільшого це люди з непростим характером. Але всі люди різні, кожен із нас має свій характер, свої звички, уподобання, має і позитивні, і негативні риси. Важливо, щоб позитивні значно переважали над негативними. Василь Іванович був саме таким, не ідеальним, не святим, але людським, справедливим, відвертим. Він завжди любив допомагати, коли до нього зверталися по допомогу, за порадою, він ніколи не казав, що не має часу, тому що зайнятий або поспішає, хто б до нього не звернувся – студент, колега, викладач. Він з людиною поговорив будь-де – на коридорі, на вулиці. Не

обов'язково було йти в деканат, на кафедру, сідати за стіл, будь-де він говорив по ділу, говорив прямо, відверто, без вибачень, говорив, як думав. Особисто я дуже вдячний йому за деякі поради, зауваження. Здебільшого вони були резонні, давали позитивні наслідки.

Таким був Василь Іванович Добош. Переді мною він вічно живий, я з ним бував у багатьох різних ситуаціях, зокрема й не простих, я його дуже добре пам'ятаю, і в мене про нього залишилися найкращі спогади.», - так відгукується про професора доктор філологічних наук, професор І.В. Сабадош [Сабадош 2019, с. 6–7].

Г. Вовченко так згадує про В.І. Добоша: «У нього був індивідуальний стиль. Це стосується синтаксису його праць, в яких переважали продумані й багаті солідні конструкції, точність, повнота, багатство фактичного матеріалу. Це стосується і його мовлення... Василь Іванович говорив повільно, роздумував над явищами, примушуючи студентів мислити, аналізувати і доходити правильних висновків. На практичних заняттях з синтаксису ми, студенти, аналізували повністю максимум 2–3 складних речення. Але доскіпувалися до найменших деталей, креслили схеми. До речі, зі студентських літ мною свідомо збережено всього декілька конспектів. Серед них найбільшу вагу для мене мають саме ті, які надиктовані Василем Івановичем... А ще десь у глибині душі я підозрюю, що натури він був запальної, пристрасної, проте зусиллям волі сформував оцю впевнену повільність мовлення і дій. «Не торохти!» – це було його озвучене правило, він учив нас думати і жити без поспіху. Усі роки, проведені у спільній роботі на кафедрі української мови, свідчать про авторитет і фаховість ученого, його глибоку порядність.

...Є одна історія, яку я добре пам'ятаю і часом розказую студентам, які не годні втямити функцій вказівних слів у складнопідрядному реченні. Синтаксис сучасної української мови нам читав Василь Іванович на третьому і четвертому курсах, синтаксис складного речення – на четвертому. Це було після студентської роботи на колгоспних нивах у вересні – так ми допомагали нашій державі «боротися за врожай». До речі, і там, на полі, нами керував Василь Іванович.

Ми були вже майже дорослі, хтось зустрів уже свою другу половину, на навчання часу загалом не лишалося... Однак дуже хотілося скласти так звані «атестації» на відмінно, бо тоді викладач міг поставити оцінку на іспиті «без іспиту». А тут контрольна робота і речення, які нам роздали для аналізу. Василь Іванович любив і знав українську літературу, особливо цінував Олеса Гончара, який писав про Велику Вітчизняну війну у своїх «Прапороносцях». Думаю, це була ностальгія за молодістю і військовим побратимством... Мені ж трапилося речення із творів М. Стельмаха. Воно було вбивче. Текст був такий: «Біля кого потрешся, того, значить, і наберешся».

Можна багато говорити про зміст і таємний код наведеної приказки, проте на тому занятті мені було поганенько. Щось я пропустила в лекціях, у підготовці, тому тип підрядного речення, як і його місце у конструкції, встановити не могла, а це було так легко, якби я звернула увагу на вказівний займенник у головному реченні, адже його синтаксична функція дублюється за логіко-граматичною класифікацією з видом підрядного речення. Двійка... Байдуже, що предикативні одиниці та члени речення розібрані належним чином.

Згодом, на іспиті, коли всі питання були розкриті, Василь Іванович запитав, чи пам'ятаю я речення з тієї контрольної... Авжеж. І тільки після правильної характеристики того речення він поставив мені «відмінно»... Тепер на заняттях з синтаксису складного речення мої студенти загалом добре знають, яка функція вказівних слів, де вони знаходяться і як визначати вид підрядного речення в межах логіко-граматичної класифікації...

...Добош був філософом. Він прожив гарне життя, знав і любив свою справу, вмів навчити, мав однодумців і вдячних учнів. Оті його річки – Тур'я, Тиса, гірські потоки, на берегах яких учений збирав говірки закарпатців – душу свого народу,

сплелися в єдину ріку його життя... Тепер ця ріка називається Вічність. Він пішов на порозі весни – 1 березня 2001 року. З того часу ми самі стали вчителями... Якими – скажуть потім...» [Вовченко 2014, с. 9–11].

А. Галас: «Василь Іванович асоціюється в мене, насамперед, із синтаксисом, як простого, так і складного речень. Це велике щастя, коли педагоги справді вміють навчити. Це, безперечно, умів наш викладач. Ми знаємо: завдання наукового керівника – спрямувати, але В.І. Добош мав дуже добру рису – не заважати. До того ж пропонував для досліджень дуже вдалі теми».

О. Пискач: «Після завершення університету Василь Іванович переконав мене вступати до аспірантури. Згадую, як я приходила на консультації... Він із розумінням ставився до всього. В.І. Добош – еталон академічного професора – був спокійним, ніколи не кричав, умів доступно пояснити. Міг розбирати одне речення впродовж усього заняття, доки кожен не зрозуміє. Думаю, що кожен учитель мріє мати вдячних вихованців. І я справді вдячна» [Медіацентр]. В.І. Добош – віомий український мовознавець, доктор філологічних наук з 1978, професор з 1981. Це дійсно видатна особистість українського мовознавства, яка зробила вагомий внесок у розвиток української діалектології та синтаксису.

Як учений Василь Іванович вклав справді дуже багато праці, знань у розвиток української мовознавчої науки, передусім української діалектології.

Василь Іванович опублікував своє докторське дисертаційне дослідження окремими, хай і невеликими книжечками, бо в ті часи мало хто спромігся це зробити. Праця Василя Івановича – не тільки перша і поки що єдина докторська дисертація з діалектного синтаксису української мови, але й неординарна, новаторська, вона внесла в синтаксичну науку багато нового.

Література

1. Видатні особистості з українського мовознавства. Хрестоматія / за заг. ред. Марини Навальної; укл.: Тетяна Левченко, Тетяна Чубань. Переяслав-Хмельницький: «Видавництво КСВ», 2016. 172 с.
2. Вовченко Г. Збирач скарбів народної мови (до 90-річчя від дня народження професора В.І. Добоша). 2014. – <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/23105/1/%D0%93%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D0%92%D0%9E%D0%92%D0%A7%D0%95%D0%9D%D0%9A%D0%9E.pdf>.
3. Добош В.І. Синтаксис українських південнокарпатських говорів. Ужгород. 1971. С. 12–13.
4. Добош Василь Іванович. Вікіпедія. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%88_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.
5. На філфаку УжНУ вшанували видатного мовознавця Василя Добоша. Медіацентр. 2019. <https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/na-filfaku-uzhnu-vshanuvaly-vydatnogo-movoznavtsya-vasylya-dobosha/2019-10-31-37199>.
6. Письменники нашого села. Стеблівська сільська рада. – <http://steblivka.rada.org.ua/pismenniki-nashogo-sela-11-54-52-28-12-2016/>.
7. Сабадош І.В. Слово про вчителя. Науковий вісник Ужгородського університету. 2019. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/28442/1/%D0%A1%D0%9B%D0%9E%D0%92%D0%9E%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%20%D0%92%D0%A7%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9B%D0%AF.pdf>.

8. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953). Київ: Темпора, 2012. С. 34.

Микола Грицак

В енциклопедії «Українська мова» П.Ю.Гриценко подає короткі відомості про життя і діяльність українського мовознавця із Закарпаття, проте наукова діяльність Миколи Андрійовича Грицака заслуговує справжньої пошани. Про Миколу Грицака згадує Іван Сабадош, професор кафедри української мови УжНУ: «Народився М.А.Грицак 18 грудня 1908 року в чудовому гірському гуцульському селі Росішка, що на Рахівщині, в селянській родині. Після закінчення початкової школи в рідному селі навчався в горожанській школі Великого Бичкова, а далі в 1926-1930-х роках в Ужгородській учительській семінарії. Здобувши диплом учителя неповної середньої школи, працює в школах сучасних Рахівського, Тячівського, Виноградівського районів. З приходом радянської влади на Закарпаття очолює відділ народної освіти Рахівського району, працює інспектором шкіл, завучем, директором Великобичківської, Солотвинської середніх шкіл, восьмирічки в Росішці. Протягом 1946-1951 років навчається заочно в Ужгородському державному університеті і здобуває спеціальність українського філолога. Активно займається громадською роботою, керуючи хорами в ряді населених пунктів Рахівщини та Тячівщини. У 1947 році керований ним шкільний хор Великого Бичкова в Києві зайняв перше місце. За педагогічні заслуги нагороджений 1948 року значком «Відмінник народної освіти» 1962 року, запрошений завідувачем кафедри української мови Ужгородського університету Й.О.Дзєндзелівським, Микола Андрійович переходить на викладацьку роботу в університеті, де до 1972 року працював на посаді викладача, а згодом виконуючого обов'язки доцента (з 1967 р.). Звільнений з роботи у зв'язку зі скороченням штатів, якийсь час працював тут викладачем-погодинником. Пенсію змушений був заробляти в школі села Богдан-Луки на Рахівщині. 1976 року важко захворів і за станом здоров'я вийшов на пенсію...» [Сабадош 2008, с.7].

Справою всього його життя був «Словник українських говорів Закарпатської області», над яким працював до самої смерті, — близько 50 років невтомної роботи. В.В.Німчук зазначав: «Укладена частина цього лексикона (букви А – К)...й картотека (близько 200 000 одиниць)...М.А.Грицака — це досі найбільше в історії української лінгвістики зібрання діалектного матеріалу. В ілюстраціях до укладеної частини та в картотечі М.А.Грицака в небувалій у нашій культурі повноті задокументовано стан усіх структурних рівнів закарпатського (середньозакарпатського) діалекту української мови та південнокарпатської частини гуцульського в ХХ ст. Разом із цим вони є неоціненним енциклопедичним джерелом для дослідження матеріальної й духовної культури українців Закарпаття, їх взаємин із представниками інших народів, вивчення природи й історії економіки цієї частини України» [Німчук 2008, с.16].

83

Увесь Словник Миколи Грицака міг би налічувати 560 друкованих аркушів, — про це свого часу писав Й.О.Дзєндзелівський [Дзєндзелівський 1993, с.96]. Як засвідчував сам автор, у середині 70-х рр. у його Словнику було більше 250 тисяч реєстрових слів, понад 60 тисяч пісень, прислів'їв та приказок, тисячі загадок, близько 300 казок, багато оповідань та притч, легенд, переказів тощо [Грицак 1966, с.54]. Однак з ряду важливих причин, загалом економічних, — убога радянська планова економіка, та й упертому

небажанні Миколи Грицака видавати Словник частинами, ця унікальна праця не побачила світ.

Урешті-решт, з ініціативи нинішнього директора Інституту української мови Павла Гриценка, який особисто займався перевезенням картотеки Словника М.Грицака з Ужгорода, у 2017 році перший том «Матеріалів до словника українських говірок Закарпатської області» Миколи Грицака нарешті побачив світ. У цьому томі представлена лексика на літери А-Б, набір параметрів опису лексики відзначається широтою, для ілюстрування автор переносив до словника більшість із наявних у картотеці зразків живого мовлення, тому ця праця може широко використовуватись для пізнання унікальних особливостей мови і культури Закарпаття...

Ця людина мала величезний життєвий досвід. Народився Микола Грицак в Угорському королівстві, свою освіту і фах здобув за Чехословаччини, пережив трагедію Карпатської України і гортіївську Угорщину, закопавши свої мовні скарби в землю, помер в часи брежнєвщини. Тяжко хворів у останні роки свого життя, відійшов у засвіти 7 квітня 1979 року у своєму рідному селі Росішка на Рахівщині.

За свідченням І.В.Сабадоша, Микола Грицак опублікував за життя 17 мовознавчих праць, більша частина цих робіт присвячена українській діалектній лексикографії. Прикметно, що ці дослідження опубліковані вченим в основному під час викладання на кафедрі української мови Ужгородського університету [Сабадош 2008, с.7]. Уже після розпаду Радянського Союзу окремі лексикографічні праці М.А.Грицака були надруковані, зокрема, це фрагмент словника «Латинсько-українська номенклатура грибів», який у 1997-1999 роках опублікував Й.О.Дзензелівський у часописі «Карпатський край». Машинопис цієї праці нараховував 176 сторінок і датований 1970-м роком, містив народні мікологічні назви переважно із 417 населених пунктів Закарпаття і певну кількість назв із Хмельниччини — усього близько 2430 номінативних одиниць [Там само].

У задумах був і «Латинсько-український словник медичної номенклатури», який Микола Грицак планував надрукувати з І.Ю.Коршинським, кандидатом медичних наук. Залишився машинопис словника — усього 55 сторінок. Діалектний матеріал стосувався 14-и областей України і був зібраний студентами Ужгородського університету з деталізацією назв населених пунктів, прізвищами самих студентів, а матеріали налічують 12500 народних назв 18 хвороб. І.В.Сабадош пригадує, що М.Грицак підготував також велику картотеку «Ботанічного словника українських говорів Закарпаття», її доля досі невідома.

Крім того, Й.О.Дзензелівський стверджував, що вчений залишив також машинопис «Словника українських говорів Закарпатської обл. (Ботанічна термінологія). 600 назв». Остання, 167-а сторінка датована 27.XII.1944 роком, а титульна сторінка позначена 1959 роком [Дзензелівський 1993, с.86-106].

Після смерті М.А.Грицака В.І.Статєєва підготувала й опублікувала його матеріали — «Назви метеорології українських говорів Закарпаття, зібрані М.А.Грицаком». Праця вийшла в Ужгороді у 1999 році, налічує 32 сторінки, вийшла також праця мовознавця «Лексика, пов'язана з житлом», підготовлена П.М.Лизанцем і опублікована у 12-му випуску наукового збірника «Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії» (Ужгород, 2008), присвяченому сторіччю з дня народження М.А.Грицака (с.44-47). На думку І.В.Сабадоша, у цих питальниках для збирання діалектної лексики мовознавцем зібрано

великий фактичний матеріал і вони на даний час є найгрунтовнішими в українській діалектології.

Однак досі залишаються неопублікованими матеріали двох великих лексичних збірань з українських закарпатських діалектів — Івана Панькевича (1887-1958) та Миколи Грицака (1908-1979). Обидва лексичні фонди — це унікальна діалектна інформація, зібрана протягом кількох десятиліть, яку опрацювати й завершити у вигляді словника авторам не судилося.

У статті «Українські говірки Закарпаття в дослідженнях М.Грицака», уміщеній у виданому першому томі «Матеріалів до словника українських говірок Закарпатської області» М.А.Грицака (К., 2017), підкреслено, що відданість ученого «його великій справі викликає щире захоплення, хоча його спадщина сьогодні ще не надається глибокій усебічній оцінці: це справа майбутнього, коли опубліковані матеріали посядуть належне місце в інформаційному просторі українського і слов'янського мовознавства, етнології, відтак — буде розкрита сутність і значущість відтворених у його працях свідчень про народну мову і культуру українського Закарпаття» (с.13).

Література

1. Грицак М.А. Евфемізми в українських говорах Закарпаття // *Тези доповідей до ХХ наукової конференції: Сер. мовознавча* / МВ і ССО УРСР, Ужгород. ун-т. Ужгород, 1966. С. 17-24.
2. Грицак М.А. Закарпатські фразеологізми з антонімами біда та гаразд // *Питання фразеології східнослов'янських мов: Тези доп. респ. наук. конф.* К., 1972. С. 153-154.
3. Грицак М.А. Засоби включення прислів'їв у мовний потік закарпатських говорів // *Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови: (Тези доп.)*. Чернівці, 1965. С. 155-158.
4. Грицак М.А. Латинсько-український словник номенклатури грибів говорів Закарпаття на загальноукраїнському тлі / За ред. Й. Дзензелівського // *Карпатський край*. 1997. № 6-10 (117). С. 52-58; 1998. № 1-2 (118). С. 50-53; 1999. № 1-3 (119). С. 34-35.
5. Грицак М.А. Літературна і діалектна лексика (З досвіду роботи) // *Міжвузівська наукова конференція з питань укладання обласних діалектних словників: (Тези доп.)*. Чернівці, 1960. С. 40-44.
6. Грицак М.А. Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясіня Закарпатської обл. // *Питання гідроніміки: Матер. III респ. ономаст. (гідронім.) наради*. К., 1971. С. 74-80.
7. Грицак М.А. Назви гідрорельєфу і гідронімія (Назви джерел і стоячих вод) // *III республіканська ономастична гідронімічна конференція: Тези*. К., 1965. С. 35-39.
8. Грицак М.А. Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках // *Тези доп. до XIX наукової конференції* / МВ і ССО УРСР, Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1965. С. 19-24.
9. Грицак М.А. Позначення територіальної поширеності слів у регіональних словниках // *Матеріали XXI наукової конференції: Сер. філології* / МВ і ССО УРСР, Ужгород. ун-т. Ужгород, 1967. С. 130-134.
10. Грицак М.А. Принципи пояснення значень реєстрових слів у «Словнику українських говорів Закарпатської обл.» // *Праці XII республіканської діалектологічної наради*. К., 1971. С. 374-381.
11. Грицак М.А. Румунські лексичні запозичення в говірці с. Росішка Рахівського району Закарпатської області // *Востоочнославянско-восточнороманские языковые, литературные и фольклорные связи: Тез. докл. и сообщ. межвуз. науч. конф.* (11-16 окт. 1966 г.). Черновцы, 1966. С. 12-15.
12. Грицак М.А. Словник українських говорів Закарпатської області // *XII*

- республіканська діалектологічна нарада: Тези доп. (квіт. 1965 р.). К., 1965. С. 154-157.
13. Грицак М. А. Стилiстичнi функцiї лексичних дiалектизмiв у новелах I.М.Чендея // *Розвиток української радянської новели: Тези доп. до міжвуз. наук. конф. (трав. 1966 р.) / МВ і ССО УРСР, Ужгород. ун-т. Ужгород, 1966. С. 111-113.*
14. Грицак М.А. Творення народних назв лікарських рослин // *Питання словотвору східнослов'янських мов: Матер. міжвуз. респ. наук. конф. К., 1969. С. 86-87.*
15. Грицак М.А. Українська лексикографія на Закарпатті в дорадянській і радянській періоди // *Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в повоєнний період: (Тези доп. респ. наук. конф.). К., 1967. С. 104-106.*
16. Грицак М.А. Українсько-румунські взаємозв'язки в ботанічній номенклатурі говорів району Карпат // *Культура та побут населення Карпат: Матер. респ. наук. конф. Ужгород, 1972. С. 112-115.*
17. Грицак М.А. Фольклорно-етнографічні матеріали у Словнику закарпатських говорів // *Народна творчість та етнографія. 1966. № 6. С. 54-59.*
18. Грицак М.А. Якого типу повинні бути регіональні словники? // *Тези доповідей та повідомлень XVIII наукової конференції: Сер. мовознавча (трав. 1964 р.). Ужгород, 1964. - С. 24-27.*
19. Грицак М.А. Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області. Випуск 1: А-Б / За ред. П.Ю.Гриценка. Київ: КММ, 2017. 380 с.
20. Гриценко П.Ю. Грицак Микола Андрійович // *Українська мова: Енциклопедія. 2-е вид., випр. і доп. К., 2004. С. 121.*
21. Дзензелівський Й. Латинсько-український словник медичної номенклатури М.А.Грицака та І.Ю.Коршинського // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: (Зб. наук. праць). Ужгород, 2000. Вип. 3. С. 122-126.*
22. Дзензелівський Й. Словникар з Росішки // *Тиса. 1993. № 1-2. С. 87-106.*
23. Дзензелівський Й. Словникар з Росішки: Микола Грицак зблизька // *Карпатський край. 1993. № 3 (92). С. 16-21; № 4-6 (93-95). С. 27-31.*
24. Дзензелівський Й. Словник українських говорів Закарпаття Івана Панькевича // *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті І.Панькевича. Ужгород, 1992. С. 176-178.*
25. Лизанець П. Микола Грицак як людина і лексикограф // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: (Зб. наук. праць). Ужгород, 2000. Вип. 3. С. 152-155.*
26. Назви метеорології українських говорів Закарпаття, зібрані М.А.Грицаком / Упор., автор передмови В.Статєєва. Ужгород, 1999. 32 с.
27. Німчук В. М.А Грицак і його «Словник ботанічної номенклатури» // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: (Зб. наук. праць). Ужгород, 2008. Вип. 12. С. 16-42.*
28. Сабадош Іван. Микола Андрійович Грицак як лексикограф, педагог, людина // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: (Зб. наук. праць). Ужгород, 2008. Вип. 12. С. 7-14.*

Михайло Сюсько

Михайло Іванович Сюсько – доктор філологічних наук, заслужений працівник освіти України, не один рік – завідувач кафедри української мови Ужгородського національного університету, також був деканом філологічного факультету.

Народився 29 травня 1937 року в селі Голятині Міжгірського району. Протягом 1955 – 1960 рр. навчався в Ужгородському державному університеті, отримавши тут кваліфікацію вчителя української мови та літератури.

Потім (1962 – 1965) навчався в аспірантурі на кафедрі української мови рідного університету. Далі – робота в Ужгородському університеті на різних посадах: проф.

М.І. Сюсько, пройшовши шлях від асистента до професора, працював тут заступником декана, завідувачем підготовчого відділення (1971 – 1977), п'ять років (1987 – 1992) був деканом філологічного факультету. З вересня 1993 р. до січня 1999 р. (два строки повноважень) очолював спеціалізовану вчену раду Д.15.01.03 із правом захисту докторських та кандидатських дисертацій з українського мовознавства. З 1992 р. до 2006 року завідувач кафедри української мови УжНУ. Упродовж 2007 року працював у Закарпатському державному університеті, де очолював кафедру філологічних дисциплін. З вересня 2009 року очолював кафедру філологічних дисциплін у Мукачівському державному університеті. Був членом Ради Закарпатського крайового товариства “Просвіта”.

Кандидатську дисертацію на тему «Система іменних частин мови у говорах Закарпатської області» М. Сюсько захистив ще в 1969 році у Львівському університеті, а докторську «Сучасна українська народна зоонімія (Зоонімікон українців району Карпат)» – у червні 1991 року в Новосадському університеті колишньої Югославії. Доцент із 1974 року, професор з 1995 року, а з грудня 1993-го – академік АН Вищої школи України (відділення філології та мистецтвознавства).

Професор М.І. Сюсько активно працював як ономаст, а також у межах комплексної теми кафедри: «Історія української літературної мови та мовознавства на Закарпатті в загальноукраїнському контексті». Цікавими є його публікації «Мовознавчі зацікавлення В. Гренджі-Донського» (1999), «Мовний світ О. Духновича: живорозмовна і книжна стихія в творчості письменника» (2001), «Демонічна лексика в спадщині Володимира Гнатюка» (2002), «Євмен(ій) Іванович Сабов: 145-річчя з дня народження літературознавця і фольклориста (1859–1934)» (2003) та інші. Науковець має чимало окремих видань — «Займенник у говорах Закарпатської області» (1968), «Взаємовідношення власних і загальних імен (зооніми і апелятиви) в українській мові» (1985), «Статус зооніма в онимической системе: ономаσιологический аспект» (1988) та інших.

У викладацькому повсякденні зазвичай вів спецкурс «Традиційні і сучасні погляди на природу власного імені», а також, звісно ж, дисципліни спеціалізації – «Методика лінгвістичного аналізу тексту», лекційні та практичні заняття з основного курсу «Сучасна українська літературна мова».

Крім згаданих на початку праць, професор із чистогірної Міжгірщини підготував до друку два лінгвістичні атласи та словник зоонімів українців району Карпат, забезпечив до трьох десятків офіційних відгуків на автореферати кандидатських і докторських дисертацій, виступав офіційним опонентом.

У межах кафедри професор М.І. Сюсько координував роботу, пов'язану з експертизою дисертацій, очолював комплексну міжкафедральну наукову тему: «Історія української літературної мови та мовознавства на Закарпатті в загальноукраїнському контексті». Водночас він був членом редколегії цілого ряду наукових видань, окремі з яких зареєстровані ВАКом України як провідні фахові. Професор також був редактором цілої низки монографічних видань.

Кафедра української мови, очолювана проф. М.І. Сюськом, була і залишається однією з найбільших в університеті, на якій зосереджено значний викладацький та науковий потенціал. За час його завідування на кафедрі працювало 17 викладачів, чотири з яких – доктори наук, професори, а решта – кандидати наук, ⁸⁷дв'єнти. В останні роки роботи на факультеті, найчастіше через аспірантуру, професор Михайло Сюсько готував кандидатів наук, які успішно захистили дисертації.

Упродовж роботи в УжНУ проф. М.І. Сюсько забезпечував різні самостійні теоретичні курси, які завжди відзначалися високим рівнем виконання, розробив чимало спецкурсів та спецсеминарів з урахуванням як своїх наукових інтересів, так і побажань самих студентів, які спеціалізувалися по кафедрі, постійно керував дипломними і курсовими роботами, усіма видами практик, дбаючи при цьому про підвищення якості

навчання, а отже, й про належне його методичне забезпечення. Під його безпосереднім керівництвом як завідувача кафедри за останні роки роботи там викладачі кафедри підготували та видали понад двадцять різних методичних посібників, зокрема й з грифом Міносвіти і науки. Завдяки особистим зусиллям М.І. Сюська кандидатські дисертації захистили багато молодих науковців і з-за меж Закарпаття. Більшість із них уже самі давно працюють на посадах доцентів та викладачів кафедри, а також у інших навчальних закладах у системі вищої школи.

Після роботи в УжНУ професор М.І. Сюсько очолює кафедру філологічних дисциплін у Мукачівському держуніверситеті, на якій значна кількість її членів у науковому плані об'єднана комплексною темою «Лексико-семантична система (системи) сучасної української літературної мови й живорозмовного мовлення у їх зв'язках з іншими слов'янськими (і неслов'янськими) мовами». Крім того, кафедра колективно опрацьовує матеріали до «Словника невідмінюваних іменників сучасної української літературної мови».

За багаторічну діяльність в університеті та значний внесок у розвиток освіти на Закарпатті, підготовку науково-педагогічних кадрів для народного господарства професор Михайло Іванович Сюсько неодноразово відзначався. У червні 2000 року йому присвоєне звання «Заслужений працівник освіти України», в грудні 2002 року нагороджений знаком «Відмінник освіти України», а з жовтня 2005 року він – заслужений професор Ужгородського національного університету. Професор Михайло Сюсько, крім того, у зв'язку з 20-річчям нагороджений орденом «Народний рух України за перебудову».

Одна з найвідоміших праць М. І. Сюська – монографія «Питання сучасної української літературної та живорозмовної мови», яка вийшла друком у видавництві «Гражда» 2014 року. Цю вагому працю він присвятив своєму науковому вчителю – професору Й.О. Дзендзелівському. До видання увійшли вибрані матеріали з наукового доробку відомого вченого-мовознавця Михайла Сюська. У передмові до видання Михайло Іванович вказує, що сюди ввійшла лише четверта частина написаних ним праць. Зокрема, не внесена монографія «З народного джерела: карпатоукраїнський зоонімікон у контексті інших слов'янських (і неслов'янських) мов » (Ужгород: Гражда, 2011. 272 с.), низка дрібніших публікацій.

У першу групу опублікованого ввійшли праці, присвячені здебільшого діалектній морфології, як і його власна кандидатська дисертація «Система іменних частин мови в українських говорах Закарпаття». У цих дослідженнях на цікавих матеріалах висвітлюються питання категорії роду іменників у закарпатських говорах, збереження на закарпатських теренах архаїчних залишків та сліди аналогії в іменниках жіночого роду колишніх ъв-основ, особливості ступенювання прикметників у говорах Закарпаття, система займенника у говорах Закарпаття та багато інших публікацій, присвячених народній зоонімії району Українських Карпат. Це друга група опублікованого, присвячена ономастичній проблематиці, що також в основному узгоджується з докторським дослідженням «Сучасна народна зоонімія (Зоонімікон українців району Карпат)». Автор звертає увагу і на угорські запозичення в українській карпатській народній зоонімії, українсько-словацькі, українсько-польські паралелі в цій галузі, розглядає способи і типи деривації в зоонімії, позначаючи карпатоукраїнський зоонімікон як компонент історії духовної культури народу. У перших двох частинах подано матеріали, що стосуються діалектної морфології та всього комплексу ономастичної проблематики. Більшість праць базується на фактах саме українського живорозмовного мовлення не тільки Закарпаття, але й карпатоукраїнського ареалу взагалі, де у зв'язку з відомими в минулому причинами (колонізаційні рухи, регіонально-міграційні процеси, етнічно-етнографічні взаємовпливи тощо) склалася багата й розгалужена мовна система (системи).

Окремо представлені матеріали про українських мовознавців, культурно-освітніх та інших діячів краю, чий погляд на нашу історію та мову в непоодиноких випадках ще донедавна оголошувалися ідейно шкідливими або й взагалі заборонялися (А.Волошин, В.Гренджа-Донський, Зореслав, І.Панькевич та інші).

Вибране містить також інформацію про автора видання (енциклопедичні дані, журнально-газетні статті, різні задокументовані свідчення тощо), що дасть читачеві уявлення як про нього самого, про коло його наукових зацікавлень, так і про його стосунки з іншими людьми, ставлення й оцінку певних подій, явищ культурно-освітнього життя тощо.

Оформлення наукового апарату відібраних для передруку публікацій із технічних міркувань залишені у тому вигляді, що був чинним на момент їх першої появи в друкованих джерелах.

М.І. Сюсько у дослідженні «Займенник у говорах Закарпатської області УРСР» (1968) описав займенники, які функціонують в українських говорах Закарпатської області, за розрядами, відмінками, числами і родами, звернув увагу на їх варіантність та паралелі в говорах південно-західного наріччя.

Поза сумнівом – поважний доробок Михайла Сюська матиме вдячного поціновувача й читача у науковому середовищі, також добре прислужиться багатьом небайдужим до рідного слова й вітчизняної науки.

Література

1. Белей Л.О. Михайло Іванович Сюсько. Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В.М. Русанівський [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. С. 675.
2. Венжинович Н. Професору Михайлові Сюську – 80. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2017. Вип. 22. С. 102–104.
3. Сюсько М. Питання сучасної української літературної та живорозмовної мови. Вибране. Монографія. Ужгород: Гражда, 2014. 624 с.

Василь Лавер

Василь Іванович Лавер народився 23 листопада 1930 року в с. Зняцьово Мукачівського району Закарпатської області в хліборобській родині. Був не єдиною дитиною в сім'ї. Мав ще трьох старших братів і сестру, яка, як і батьки, з настанням радянської влади працювала в місцевому колгоспі¹⁸.

У рідному селі навчався в народній школі, згодом, після закінчення Мукачівської середньої школи ім. Пушкіна у вересні 1949 року, вступив до Ужгородського державного університету на історико-філологічний факультет (згодом окремо виділилися історичний і філологічний факультети). У 1954 році Василь Іванович успішно закінчив університет і отримав диплом зі спеціальності «Філолог. Викладач української мови та літератури». Отримавши диплом, Василь Іванович Лавер за направленням працює вчителем української мови та літератури у Хустській середній школі. У 1957 році обласний відділ народної освіти направляє його на роботу у відому Хустську школу-інтернат, де він проявив свої глибокі знання з української мови та літератури і брав активну участь у громадській роботі.

Відомий на всю область директор школи-інтернату, заслужений вчитель України Іван Магула дав Василю Івановичу таку характеристику: «До роботи ставиться добре, уроки проводить на високому ідейно-політичному рівні, дисциплінований, витриманий, бере активну участь у роботі школи ...».

¹⁸ Пам'яті В.І. Лавера . *Новини Закарпаття*. 1998. 26 листоп. С. 8.

20 вересня 1960 року В.І. Лавер написав заяву на ім'я виконувача обов'язків ректора УжДУ доцента В.П. Головатого такого змісту: «*Прошу призначити мене викладачем кафедри української мови*». На заяві є резолюція завідувача кафедри української мови С.П. Бевзенка і резолюція декана. З травня 1966 року його призначають старшим викладачем кафедри, з лютого 1967 року – доцентом кафедри. З 1975 по 1977 рр. працює заступником декана заочного факультету (деканом був І.М. Мешко)¹⁹.

Кандидатську дисертацію захистив в Одеському державному університеті 30 червня 1969 року, диплом кандидата наук отримав 17 жовтня цього ж року. Диплом доцента кафедри української мови отримав 2 березня 1971 року. 1 липня 1992 року В.І. Лавер успішно захистив докторську дисертацію і отримав диплом доктора філологічних наук. 5 лютого 1993 року його обирають на посаду професора кафедри. Диплом професора отримав у травні 1995 р. За сумлінну працю в університетському колективі В.І. Лаверу неодноразово оголошувалися подяки. Як авторитетного працівника вищої школи його часто запрошували в інші вузи України головою державної екзаменаційної комісії.

За словами П. Лизанця, В.І. Лавер запам'ятався як доброзичливець і життєлюб, як соліст капели професорсько-викладацького складу Ужгородського університету і турботливий батько-сім'янин. Важка хвороба і невблаганна смерть забрали його від нас 26 листопада 1998 року. До останніх своїх днів він намагався бути корисним людям, продовжував вести важливі університетські лекційні курси, керував курсовими і дипломними роботами, підготовкою аспірантів, брав участь у роботі спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій з українського мовознавства, що діє на базі кафедри, підтримуючи нові молоді наукові сили.

Василь Іванович Лавер був людиною скромною, трудолюбивою, відданою справі підготовки висококваліфікованих спеціалістів. Він володів кількома мовами. У своїй рукописній автобіографії, яка зберігається у відділ кадрів УжНУ, він писав: «... розмовляю, крім української та російської мов, чеською, угорською і з словником англійською». Прагнення до знань не залишає Василя Івановича Лавера у спокої. Він активно включився у наукову роботу²⁰.

Перші його наукові статті з'являються у 1964–1965 роках: «Про короткі форми дієприкметників минулого часу в говорах Закарпаття». Це була його перша стаття, в якій розглядає поширення у говорах Закарпаття нечленної форми пасивних дієприкметників минулого часу *прошч'ун, машч'їн, печі'н* тощо. Зокрема відзначає, що коротка форма *прошч'ун* засвідчується в південних центральних районах Закарпаття, зокрема в Берегівському, південно-східній частині Мукачівського і в говірках Хустського району та західній частині Тячівського району.

У 1965 році виходять з друку такі його статті: «Наказовий спосіб дієслів у говірках Закарпаття»; «Умовний спосіб дієслів у говорах Закарпаття»; «Форми минулого та давноминулого часу дієслів у говорах Закарпаття»; «Майбутній час дієслів у говорах Закарпаття». Автор у цій статті виділяє три форми майбутнього часу дієслів у говорах Закарпаття; 1. Просту форму (*поклич, накоси, пой, дай*); 2. Складену форму (*буду робити*); 3. Складну форму (*му ходити*). Складних синтетичних форм типу “*ходитиму*”, “*буду ходив*” у досліджуваних говорах немає.

У 1966 році публікує статтю «Деякі зауваження до дієслів з суфіксами *-к-, -ка* - у говорах Закарпаття». У цій статті автор відзначає, що дієслівні утворення з суфіксами *-к-, -ка* – у досліджуваних говорах не завжди утворюють однакові ареали. Пояснює, мабуть, це тим, що не у всіх дієсловах суфікси *-к-, -ка* – у говорах Закарпаття виконують однакову функцію.

¹⁹ Лизанець П. Лавер Василь Іванович (до 80-річчя від дня народження). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2010. Вип. 14. С. 192–196.

²⁰ Лизанець П. Лавер Василь Іванович (до 80-річчя від дня народження). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2010. Вип. 14. С. 192–196.

У 1967 році виходить стаття «Особливості інфінітива в говорах Закарпаття» та інші статті, що увійшли складовою частиною до його кандидатської дисертації на тему «Система глагола в говорах Закарпатської області УССР». Дисертація складається із загального аналізу дієслівного словотворення і словозміни, а також додається 76 лінгвістичних карт з відображенням на них морфологічних особливостей дієслів в українських говорах Закарпаття та 6 зведених карт з відповідними коментарями. Автор робить висновок, що класифікація закарпатських говорів на підставі дієслівних особливостей в цілому співпадає з класифікацією, зробленою попередніми дослідниками на підставі лексики²¹.

З 70-их років В.І. Лавер основну увагу приділяє питанням фразеології. У 1972 році з цього питання з'являється, мабуть, перша його стаття «Спостереження над фразеологізмами в говорах Закарпаття», в якій подається загальний огляд і особливості зібраних автором фразеологізмів в українських говорах Закарпаття.

У 1973 році з-під пера Василя Івановича виходять ще дві статті «Семантико-структурные варианты диалектных фразеологизмов в южнокарпатских украинских говорах и их лингвогеографическая интерпретация»; «Фразеологізми в українських говорах Закарпаття, пов'язані з народними обрядами заручень і весілля», а у 1974 році «Из наблюдений над диалектной фразеологией в украинских говорах Закарпатской области УССР».

Уже в 1975 році він публікує свої дві нові статті «Об одной семантической группе фразеологизмов в украинских говорах Закарпатской области УССР», «Фразеологізми в юго-западных украинских говорах со значением “*бить баклуши*”». Цікавою і важливою була його стаття «Фразеологізми в південно-західних українських говорах ареалу Карпат із значенням акту мовлення» (1977), у якій автор відзначає, що народна фразеологія на сьогодні ще мало вивчена, хоч дослідження усталених виразів живої розмовної мови є одним з важливих завдань сучасної діалектології. У статті розглядаються фразеологізми із значенням акту мислення, які були зібрані автором за спеціально підготовленим питальником на 823 контрольні запитання. Виходячи із співвідношення однозначних діалектних і літературних фразеологізмів, їх семантики і структури, автор виділяє два типи фразеологізмів: 1) діалектні лексичні варіанти фразеологізмів (78%), до складу яких входить хоча б один діалектний компонент (*смачно говорити, держати бис'їду*) та 2) діалектні синоніми, які семантично однозначні з літературними, але мають іншу внутрішню форму і структуру (*добрий на рот, ціны в'язати*). За змістом та категоріальними ознаками представлені усталені вирази – це дієслівні, дієслівно-пропозиціональні, компаративні фразеологізми, до складу яких входять два, три і більше компонентів (*язык фурт свербит*)²².

У цьому ж 1977 році автор публікує ще нову статтю: «Семантико-структурные особенности фразеологизмов со значением “*прийти к согласию*” в украинских говорах ареала Карпат», в якій вказує, що такого типу фраземи на досліджуваній території досить обмежені.

Після деякої перерви у 1982 році виходить з друку його стаття «Інтерпретація традиційних та іншомовних нашарувань у сфері фразеології українських говорів району Карпат». У ній автор розглядає цікаве питання – своєрідні нашарування у народній фразеології району Карпат, які свідчать про давні контакти української мови, її діалектів з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами. Василь Іванович⁹¹ виділяє три типи нашарувань:

1) Кальки книжномовних класичних фразеологізмів: *держати камінь за пазухов* (древньоримське), *бити на семому небі* (грец.); 2) Кальки зслов'янських і

²¹ Лизанець П. Лавер Василь Іванович (до 80-річчя від дня народження). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2010. Вип. 14. С. 192–196.

²² Лизанець П. Лавер Василь Іванович (до 80-річчя від дня народження). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2010. Вип. 14. С. 192–196.

неслов'янських мов: *держ губу* “мовчи” (чеське), *кі вод'ок мі вод'ок* (угор. *ki vagook, mi vagook*); 3) Українські фразеологізми, які виникли в результаті фразеологізації компонентів: *надуті темби* (укр. + пол.); *креста крижом* (*пішов*) ‘невідомо куди піти’ (укр. + словац. і чеське *křížem* ‘хрест’) і т.д. Автор у кінці статті приходиться до висновку, що проведені ним спостереження підтверджують думку дослідників, що для фразеологізмів характерне явище міграції. У своєму складі вони зберігають давні традиційні, іншомовні елементи споріднених і неспоріднених мов, які поза фразеологізмом уже не функціонують. Інтерпретація фразеологізмів та їх компонентного складу дає цінний матеріал про їх джерела виникнення, про міжмовні та міждіалектні контакти²³.

В.І. Лавер і надалі ще з більшою активністю досліджує різні аспекти фразеологічних особливостей. У 1985 році видає статтю «Відображення в народній фразеології древньої матеріальної і духовної культури Українських Карпат», а в 90-х роках з-під його пера виходять нові наукові статті «Взаємодія української діалектної і літературної фраземіки» (1989), в якій відзначає, що літературна і діалектна фраземіка на будь-якому етапі свого історичного розвитку знаходяться в постійному взаємозв'язку. У результаті послідовних, паралельних, гетерогенних, гомогенних та інших семантичних зрушень утворюються нові полісемічні, омонімічні фраземні значення, нові елементи синонімічних рядів фразем. Виходячи з цього, автор виділяє у досліджуваних говорах співвідносні внутрісистемні фраземи і співвідносні міжсистемні фраземні значення (*бігл'овати гроші* ‘заощаджувати гроші’; *піти під хрест* ‘покаятися’; *піти під хрест* ‘вінчатися’; *піти під хрест* ‘по жєбри’ (піти)) і т.д.

У кінці 70-их і початку 90-их роках В.І. Лавер активно взявся за картографування фразеологізмів, тобто розпочав дослідження зібраного багатого фразеологічного матеріалу в лінгвогеографічному аспекті. Тут можна назвати такі його наукові статті: «До питання про дослідження діалектної фразеології методом лінгвогеографії» (1978). У цій статті уперше автор розглядає можливість укладання фразеологічних карт і відмічає, що зібраний ним фразеологічний матеріал дає підставу говорити про кілька типів лінгвістичних карт діалектних фразеологізмів, а саме: карти на виявлення фразеологізмів, карти фразеологічних явищ і зведені карти. Перші два типи передбачають збір матеріалу і його картографування за наявністю тих чи інших фразем і їх картографування за двома ступенями опозицій. На зведених картах за допомогою ізоглос вивчаються межі та ареали поширення багатьох фразеологічних явищ, які подані на картах перших двох типів. У коментарях до карт наводиться ілюстративний матеріал, загальні і часткові зауваження семантичного, структурного, історико-часового характеру, які не відбито на карті, паралелі з друкованих джерел, посилання на інші карти тощо. У статті «Лингвогеография как метод исследования междиалектной полисемии и омонимии в сфере фразеологии украинских говоров района Карпат» (1984) йдеться про наявність у одному і тому ж фразеологізмі декількох, пов'язаних між собою значень, які звичайно виникають в результаті розщеплення його семантики, напевно, слід кваліфікувати як полісемантичний фразеологізм. Якщо ж однорозрядні, однотипні фразеологізми, з однаковою структурою, лексикограматичною характеристикою розрізняються за значеннями, – це фразеологізми-омоніми. Автор доходить висновку, що лінгвістичні карти дають можливість наглядно представити процес утворення міждіалектних фразеологізмів – омонімів, шлях розпаду полісемантичних значень одного фразеологізму.

В.І. Лавер приділяє певну увагу і дослідженню фразеології в міждіалектному (міжмовному) аспекті. Так, наприклад, у 1973 році з-під його пера виходить наукова стаття «Русско–украинско–белорусские лексические варианты диалектных фразем»

²³Там само..

(1973), в якій порівнює лексичні діалектні фразеологічні звороти у споріднених трьох мовах.

У 1987 році виходить друком його дослідження «Украинско–венгерские лексические варианты фразеологизмов в говорах Закарпатской области УССР». У цій статті відмічає, що діалектні усталені словосполучення, міждіалектні зв'язки в галузі фразеології зокрема, на сьогодні ще мало вивчені. У цьому плані ідіоматичні вирази говорів Закарпаття, де безпосередньо контактують українці і угорці, становлять науковий інтерес. Василь Іванович виділяє три групи фразеологізмів: 1) діалектні фразеологізми, що з'явилися в українських говорах Закарпаття із угорських і, навпаки, в результаті транслітерації або калькування (*ki vagyok, mi vagyok* 'азнайка', л'убить, як пес палиць'у – *szereti, mint kutya a botot*); 2) лексичні варіанти усталених словосполучень, в яких є запозичення (в угорських говорах українські, а в українських – угорські) і вони вживаються а) тільки із запозиченим компонентом (гаром по натроїе 'якнебудь', де угорське *három* 'три') і українське по натроїе; б) як із запозиченим компонентом, так і з його однозначним українським дублетом (мати сириччу (угор. *szerencse* 'щастя'); в) з компонентом, утвореним від запозиченої основи (ковдушська тайстра 'бідний', угор. *koldus* 'жебрак').

У 1982 році В.І. Лавер публікує статтю «Построение словарной статьи в русско–украинско–венгерском фразеологическом словаре» в якій відзначає, що фразеологізми як лінгвістичні одиниці за своєю природою мають специфічні національні особливості у кожній окремій мові. Тому навіть для спеціалістів переклад усталених словосполучень як на неспоріднені, так і на споріднені мови – питання досить складне. Від якості підбору міжмовних фразеологізмів-дублетів і т.д. іноді дуже багато залежить від правильного розуміння тексту, взаєморозуміння при спілкуванні в усній розмовній мові. Автор відзначає, що на сьогодні ще немає єдиної думки про те, які лінгвістичні одиниці повинні стати об'єктом дослідження фразеології. Далі подається побудова словникової статті: кожна словникова стаття складатиметься із заголовного російського словосполучення, що подається напівжирним шрифтом, після нього ставиться тире і подаються українські та угорські відповідники. Наприклад: для отвода глаз – щоб відвести очі; про людське око; щоб відвернути увагу – *hogy elterelje a figyelmet, megtévesztés céljából; hogy port hintsen vkinek a szemébe; szemfényvesztésből*. Далі подаються російською мовою речення з цим фразеологізмом (Ведь же ведёте же вы ваши записки для отвода глаз, как говорится! (Горький)²⁴).

У 1992 у році журналі Центру гунгарології «Acta Hungarica», № 2 опублікована обширна стаття Василя Івановича під назвою «Трансформація гунгаризмів у фраземіці українських говорів Карпатського регіону», де вперше автор виділяє п'ять типів фраземних одиниць. 1. Фраземні одиниці (ФО) дериваційною базою яких є словосполучення з формально незмінним угорським компонентом: *ни в сак / ни в бовт* (зневаж. безвольний; угор. *bolt* 'крамниця'); *тко в хижі носит калап* (угор. *kalap* 'капелюх', жарт. 'хто керує в хаті' і інші). 2. ФО, твірною базою яких є словосполучення з дериватом від угорського кореня (*бечалован'і гроші* 'гарантований заробіток' (угор. *becsül* 'цінити' кого-н., що-н.). 3. ФО, твірною основою яких є словосполучення з компонентами від угорського кореня, що зазнали фонетичних та дериваційних видозмін (*шуга нігда* 'ніколи', угор. *soha* 'ніколи'). 4. Запозичені ФО у тому вигляді, в якому вони функціонують в угорській мові чи в угорських закарпатських говорах (*шого вілат* 'ніколи' угор. *soha* 'ніколи' + *világ* 'світ' – 'ніколи в світі'). 5. Фразеологізми кальки та напівкальки, тобто дослівний переклад фраземних одиниць за частинами (*говорити дурниці* (з черева), угор. *hasból beszél* – тс.). Автор приходить до висновку, що українсько–угорські міждіалектні контакти є продуктивним засобом поповнення фраземної системи українських говорів Карпатського регіону.

²⁴ Лизанець П. Лавер Василь Іванович (до 80-річчя від дня народження). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2010. Вип. 14. С. 192–196.

У VI номері журналу *Acta Hungarica* за 1997 р. вийшла з друку стаття Василя Івановича Лавера «Дериваційна база фразем українських говорів Карпатського регіону», в якій відзначається, що в українських говорах Карпат функціонує чимало різновидів дериваційних баз утворення діалектних фразем, а саме: шляхом нарощування інтеграції утворюється фразема на базі окремого слова. Так, наприклад, іменник *талпа* (угор. *talp* 'підощва') у середньозакарпатських та лемківських говорах, крім прямого значення 'підощва', функціонує також із переносними значеннями 'твердий', 'дурний' (*дурний як талпа* 'дуже глупий'); можуть бути і мінімальні ФО (*на бетон* 'обов'язково'). Автор відзначає, що шлях від речення до фраземи – це складний процес, коли, відриваючись від конкретної ситуації від конкретного змісту, в структурі речення відбувається стирання, переосмислення прямих значень усіх (або частини) слів, у результаті чого формується своєрідна внутрішня форма. В.І. Лавер доходить такого висновку: у досліджуваних говорах для утворення фразем функціонують такі ж типи дериваційних баз, як і в загальнонародній мові: окремі слова, прийменниково-відмінкові конструкції, вільні словосполучення, речення, паремії, фольклор, народні звичаї, ритуали, назви явищ природи, існуючі фраземи, запозичення, але для кожного із цих типів властиві «свої» семантичні, структурні, формальні, стилістичні, функціональні, ареальні та інші особливості, які характерні для діалектної фраземіки Карпатського регіону. Це були, на жаль, останні його наукові статті²⁵.

Крім цього, В.І. Лавер видав у 1993 році конспект лекцій з спецкурсу «Українська фразеологія» (для студентів гуманітарних відділень університету) та «Атлас фраземіки українських діалектів карпатського регіону» (на правах рукопису) як додаток до докторської дисертації (Ужгород, 1991. Ч. I–II)²⁶.

Усі ці напрацювання професора В.І. Лавера з фраземіки лягли в основу його докторської дисертації на тему «Фраземіка українських діалектів Карпатського регіону», яку автор успішно захистив у 1992 р. і опублікував автореферат (50 с.) У докторській дисертації, яка складається з п'яти розділів, розглядається цілий комплекс проблем діалектної фразеології за укладеною автором програмою у 55-ти населених пунктах району Карпат і опрацьовано у лінгвогеографічному аспекті. При аналізі фраземних явищ автор виходить із розуміння системного характеру мови в цілому, в тому числі і окремо взятого діалекту, що в певній групі діалектів, говорів (у цьому випадку у говорах Карпатського регіону) наявні міжсистемні ареальні (наддіалектні) зв'язки, відношення, взаємозв'язки між діалектною фраземікою і фраземікою літературної мови. В.І. Лавер виділяє в дисертації понад 30 семантико-граматичних типів фразем, в яких у першу чергу відображаються різні сторони життя і діяльності людини, її навколишній світ. Автором чітко і переконливо розкриті такі складні питання діалектної фразеології як полісемія, омонімія, антонімія, синонімія і дериваційні бази фразем у досліджуваних говорах, що подано у змісті III, IV, V розділів. У п'ятому розділі дисертант виділяє продуктивні дериваційні бази фразем в українських говорах Карпатського регіону і на детальному аналізі конкретних фразем підтверджує їх походження. Автор відзначає, що із загальної кількості (10 000) аналізованих фразем цього регіону переважна більшість фразем (1976) східнослов'янського походження є загальнонародним українським джерелом, наявні також фраземи з архаїчними слов'янськими елементами (385), запозичення західно-слов'янські – 143, романські – 157, угорські – 213, германські – 111, грецькі та інші – 20 фразем. В.І. Лавер до основної теоретичної частини дисертації додає й лінгвістичний атлас, який містить 242 лінгвістичні карти фраземних явищ і 19 зведених карт із відповідними коментарями. Атлас подає чітке поширення різних фразем та їх розмежування. Автор доходить думки,

²⁵ Лизанець П. Лавер Василь Іванович (до 80-річчя від дня народження). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2010. Вип. 14. С. 192–196.

²⁶ Лизанець П. Лавер Василь Іванович (до 80-річчя від дня народження). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2010. Вип. 14. С. 192–196.

що дослідження фраземних одиниць українських говорів карпатського регіону методом лінгвогеографії підтверджує, що при визначенні структурних особливостей конкретних говорів і меж їх поширення необхідно враховувати і фраземіку.

Безперечно, що докторська дисертація В.І. Лавера на тему «Фраземіка українських діалектів Карпатського регіону» – це вагомий внесок у мовознавчу науку, нова сторінка у фраземній лінгвогеографії.

У 1985 році у видавництві «Радянська школа» (Ужгород) вийшов з друку «Русско–украинско–венгерский фразеологический словарь», укладачами якого були доцент кафедри української мови В.І. Лавер та доцент кафедри угорської філології УжДУ Імре Зийкань. Вони були першопрохідцями. Словник вийшов із друку накладом 2000 примірників і через кілька місяців став бібліографічною рідкістю. Це було свідченням того, що потреба у цьому словнику, зокрема на Закарпатті, дуже велика. Працівники редакцій двомовних газет, видавництв, радіо і телебачення конче потребували таких словників. Правда, завданням цього словника була пропаганда російської мови, яка повинна була стати єдиною державною мовою народів Радянського Союзу, тому й заголовні фраземи подані російською мовою і до них наводились українські та російські відповідники. Згаданий словник нині вже не зовсім відповідає сучасним вимогам лексикографії.

Як зазначає П. Лизанець: «В.І. Лавер був автором і ряду рецензій на наукові праці Ткаченка О.Б. та на мої монографії. Так, у 1994 р. у журналі «Acta Hungarica», № III опублікована його рецензія на I том нашої монографії «Атлас венгерських говорів Закарпаття». 884 с., а в 1998 році у цьому ж журналі вийшла його друга рецензія у співавторстві з доц. кафедри української мови І.І. Фекетою на другий том «Атласа венгерських говорів Закарпаття». 952 с. Це була його остання публікація, бо в цьому ж 1998 році він від нас відійшов²⁷.

Василь Іванович Лавер протягом 38 років на посаді викладача, ст. викладача, доцента, професора кафедри української мови Ужгородського державного університету читав різні мовознавчі курси, а в останні роки – історичну граматику української мови, курс «Старослов'янської мови», спецкурс «Українська фразеологія», методику викладання української мови в середніх школах, керував курсовими та дипломними роботами студентів, керував студентським мовознавчим гуртком, виступав з доповідями на міжнародних, всесоюзних, республіканських, міжвузівських та внутрівузівських наукових конференціях. Василь Лавер добре розумів, що тільки той педагог може досягти відповідних висот, який постійно займається й науковою роботою».

За словами М. Сюська, В. Лавер одноосібно тільки за останні п'ять років роботи на кафедрі видав більше п'яти методичних розробок для потреб в основному-студентів заочників, у роботі з якими він завжди докладав особливих зусиль (його жартома на кафедрі нарекли батьком заочників)²⁸.

П. Лизанець зауважує: «Професор Лавер В.І. був людиною ніжною, скромною, трудолюбивою, відданою справі підготовки висококваліфікованих спеціалістів. Уперше я зустрівся з Василем у 1949 році, коли він поступив в УжДУ. Я був тоді на другому курсі, і ми часто зустрічалися, розмовляли, займалися громадською роботою, тобто ми почували себе добре разом. З нами був у найкращих стосунках і Поп Василь Степанович, відомий письменник, критик, а згодом професор кафедри української літератури нашого університету. Коли у 1966 році мене обрали завідувачем кафедри угорської філології, наші дружні відносини залишилися надзвичайно міцними. Я ніколи від нього не почув підвищений голос ні на студента, ні на інших колег. Я не можу не сказати й про те, що у

²⁷ Лизанець П. Лавер Василь Іванович (до 80-річчя від дня народження). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2010. Вип. 14. С. 192–196.

²⁸ Сюсько М. Василь Іванович Лавер (до 75-річчя з дня народження). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Сер. Філологія. Ужгород, 2005. Вип. 11. С. 182–184.

Василя Івановича був перекрасний голос (баритон) і він дуже часто із Марсом Панченком, що вчився на російському відділенні, виступав у художній самодіяльності на факультеті й університеті. Ніжним, гарним голосом виступав він і як соліст. Цей його талант був високо оцінений, і ми ще з більшою повагою ставилися до нього.

У 1991 році я запропонував Василю Івановичу бути співавтором «Угорсько–українського словника», і він з радістю погодився. До 1997 року ми уклали картотеку, і я приступив до редагування Словника. Він до мене підійшов одного разу і каже: «Пробач, Петре, але я далі допомагати тобі не зможу, бо почуваю себе дуже погано». Я йому сказав: «Вася, ти свою роботу виконав, тепер мені треба словник відредагувати і підготувати його до видання. Ти спокійно відпочивай і лікуйся». Виданого у 2001 році Словника, на жаль, він уже не побачив, але його побачила дружина Нінель Павлівна та його діти, з якими він прожив багато років у любові і повазі один до одного. У передмові до «Угорсько–українського словника» написано: «Рукопис картотеки Угорсько–українського словника підготували науковці Ужгородського державного університету Ангеліна Гедеш, Василь Лавер, Петро Лизанець». Щоденна наша спільна робота над Словником допомагала Василю Івановичу легше переносити свою важку хворобу, давала йому наснагу і, мабуть, продовжила йому життя, бо він до цієї роботи ставився дуже сумлінно, з любов'ю.

Про Василя Івановича Лавера, доктора філологічних наук, професора Ужгородського державного університету, можна було б говорити дуже багато, але найголовніше, що для всіх тих, які його знали, він залишився в пам'яті людяним, трудолюбивим, скромним і чуйним. Його наукова та педагогічна спадщина буде ґрунтовніше досліджуватися його учнями та прийдешнім поколінням філологів й унгаристів»²⁹.

Література

1. Лизанець П. Лавер Василь Іванович (до 80-річчя від дня народження). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2010. Вип. 14. С. 192–196.
2. Пам'яті В. І. Лавера. *Новини Закарпаття*. 1998. 26 листоп. С. 8.
3. Сюсько М. Василь Іванович Лавер (до 75-річчя з дня народження) *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Ужгород, 2005. Вип. 11. С. 182–184.

Валентина Статєєва

Доктор філологічних наук, професор, авторитетна сучасна дослідниця історії української літературної мови, історичної соціолінгвістики, історії українського мовознавства, Валентина Іванівна Статєєва народилася 6 листопада 1949 році у селі Смідин Ковельського (тепер Старовижівський) району Волинської області. Після закінчення 1966 р. Смідинської середньої школи вступила на українське відділення філологічного факультету Ужгородського університету. Закінчивши з відзнакою 1971-го року університет, з 1972-го до 1974-го року працювала коректором газети "Закарпатська правда". З 1974 р. Валентина Іванівна працює на кафедрі української мови Ужгородського університету: спочатку старший лаборант, викладач-погодинник, паралельно протягом 1976-1980 рр. навчається в заочній аспірантурі; з 1980 р. — асистент, з 1985 р. — доцент кафедри української мови. Учене звання доцента їй присвоєно в 1988 році. Починаючи з 1999-2015 рр. — на посаді професора кафедри української мови. Учене звання професора присвоєне В.І.Статєєвій у 2001 р. В Ужгородському університеті пропрацювала понад 40 років, звільнилася за власним

²⁹ Лизанець П. Лавер Василь Іванович (до 80-річчя від дня народження). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2010. Вип. 14. С. 192–196.

бажанням у квітні 2015 р. у зв'язку з тодішньою пенсійною "реформою".

В.І. Статєєва написала близько півтори сотні наукових праць — з історії української мови, дериватології, лінгвостилістики, діалектології. Серед головних наукових зацікавлень професора — статус української мови в XV - на початку XX ст., боротьба за її рівноправність, функціонування в різних сферах, стильова диференціація старої і нової української літературної мови тощо.

Науковим керівником кандидатської дисертації В.Статєєвої на тему "Демінутивация в українській мові" був професор Й.О. Дзензелівський. Успішно захистившись у 1982 р. в Ужгородському університеті, В. І. Статєєва вперше в україністиці та славистиці всебічно дослідила появу не демінутивних значень у демінутивах (зменшувальних формах слів) на зразок *ручка* (дверей), *ніжка* (стола), *миска*, *річка*, *книжка* тощо.

У 1997 р. В. І. Статєєва видала в Ужгороді монографію "Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX - початку XX ст. (на матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Л. Українки, Б. Грінченка та ін.)", а в 1998 р. в Інституті української мови НАН України захистила докторську дисертацію на тему "Світоглядно-мовна концепція українських письменників кінця XIX - початку XX ст. (на матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Л. Українки, Б. Грінченка)". У цьому дослідженні В. І. Статєєва вперше системно й комплексно проаналізувала погляди українських письменників, актуальні питання української літературної мови кінця XIX – початку XX ст., розглянула їх діяльність щодо забезпечення рівноправного й різнобічного функціонування української мови, окреслила внесок цих діячів в унормування нової української літературної мови.

Дослідниця на основі переважно нехудожньої спадщини письменників проаналізувала мовні позиції, світогляд і мовотворчість й інших видатних українських діячів - Т. Шевченка, І. Могильницького, М. Костомарова, Я. Головацького, Л. Глібова, М. Драгоманова, П. Морачевського, І. Франка, М. Старицького, І. Нечуя-Левицького, О. Кобилянської, М. Драгоманова, Дніпрової Чайки, Модеста Левицького, С.Черкасенка, Д. Мордовця, П. Стебницького, Є. Чикаленка та ін.

Василь Шаркань, учень і аспірант В.І.Статєєвої, пише, що стилю наукової роботи В. І. Статєєвої притаманна надзвичайна скрупульозність, уважність до деталей, дослідниця часто помічає речі, на які не звертали увагу інші вчені. Один із основних принципів ученої — робота з автентичними джерелами, а не з осучасненими виданнями текстів.

В.Шаркань зазначає, що у ряді публікацій професорка переосмислила традиційний погляд на формування сучасної української літературної мови: за слушним спостереженням дослідниці, нова українська літературна мова почала формуватися не в кінці XVIII ст. з художньої літератури в підросійській Україні ("Енеїда" І. Котляревського), а в другій половині ХУІІІ ст. на підавстрійських українських землях — з науково-популярних та науково-публіцистичних текстів (див., наприклад: Статєєва В. І. Українська мова в західноукраїнських шкільних підручниках другої половини XVIII - першої половини XIX ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : філологічна. Вип. 10. Ужгород, 2004. С. 62-68).

Грунтовні наукові напрацювання з історії мови професор В. І. Статєєва активно впроваджувала в навчальний процес. Як зазначає В.Шаркань, один із ⁹⁷основних курсів, які впродовж кількох десятиліть дослідниця викладала в Ужгородському університеті, — історія української літературної мови. За умов відсутності загальноприйнятої концепції цієї дисципліни, браку підручників, у яких би з сучасних методологічних позицій була цілісно описана ця історія, відсутності академічної історії української літературної мови В. І. Статєєва розробила чи не найкращий в Україні комплексний курс, методичні рекомендації до вивчення якого видала удвох частинах ("Історія української літературної мови", 2001 р.), а окремі аспекти дисципліни детально

розробила в кількох десятках наукових статей, у курсі лекцій "Роль Тараса Шевченка в історії української літературної мови" (2001 р., у співавт.).

Досліджувала В.І.Статєєва й є питання функціонування літературної мови на Закарпатті, — відповідний навчальний курс професорка запровадила на філологічному факультеті Ужгородського університету ще в середині 90-х рр. ХХ ст., зокрема вживання української мови в підручниках ХVІІ - першої половини ХІХ ст. (І. Кутки, О. Духновича та ін.), питання мови в закарпатській періодиці другої половини ХІХ-початку ХХ ст. тощо.

Як науковий керівник студентів та аспірантів, професор В. І. Статєєва завжди пропонувала для вивчення актуальні й цікаві теми, передаючи свій досвід із провадження досліджень, ділячись напрацюваннями з методології лінгвістичного аналізу з урахуванням екстралінгвальних чинників, широкого культурологічного контексту створення пам'яток. Різні покоління студентів знають Валентину Іванівну як вимогливого, принципового й справедливого викладача.

Значну увагу В. І. Статєєва приділяла атестації наукових кадрів найвищої кваліфікації, працюючи в спеціалізованих учених радах із захисту кандидатських і докторських дисертацій в Ужгородському й Чернівецькому університетах. Скрупульозне прочитання дисертацій та авторефератів, завжди активна участь у роботі спеціалізованих учених рад, принципова позиція як на етапі експертизи, так і під час захистів (у ролі члена спецради чи офіційного опонента) — усе це створило В. І. Статєєвій імідж авторитетної і чесної вченої, до думки якої прислухаються.

В. І. Статєєва була членом редколегії періодичних наукових видань "Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства", "Studia slovakistika", офіційно рецензувала ряд наукових видань монографій, навчальних посібників, котрі з'явилися в різних містах України.

Перебуваючи на заслуженому відпочинку, дослідниця продовжує цікавитися проблемами українського мовознавства.

Література

- 1.Статєєва В. Євген Чикаленко як лексикограф: (до 80-річчя з дня смерті Є. Чикаленка) / В. Статєєва // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія*. Вип. 21. Ужгород, 2009. С. 15-24.
- 2.Статєєва В. Кирило Галас : [про вченого,, педагога, письменника, публіциста] / В. Статєєва // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 6. Ужгород, 2002. С. 3-20.
- 3.Статєєва В. Маловідомі праці І. Панькевича та І. Огієнка про українські говори Закарпаття / В. Статєєва // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 12. Ужгород : Вид-во УжНУ "Говерла", 2008. С. 185-189.
- 4.Статєєва В. Питання історії українського мовознавства ХІХ ст. в працях Й. О. Дзендзелівського : [у даній ст. проаналіз. праці вчен., присвяч. О. Павловському, В. Довговичу, Я. Головацькому, І. Вагилевичу, Т. Витвицькому, Ю. Федьковичу, Є. Желехівському, М. Руберовському] / В. Статєєва // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія. Соціальні комунікації*. Вип. 24. Ужгород : Вид-во УжНУ "Говерла", 2011. С. 13-27.
- 5.Статєєва В. Праці Федора Потушняка з історії літературної мови на Закарпатті / В. Статєєва // *Науковий вісник Ужгородського університету. - Серія : Філологія. Соціальні комунікації*. Вип. 27. Ужгород, 2012. С. 11 -16.
- 6.Статєєва В. Проблеми історії українського мовознавства на Закарпатті в працях Й. О. Дзендзелівського : [про публікації професора з історії укр. мовознав. ХVІІІ—ХХ ст., у яких проаналізовано праці А. Коцака, В. Довгови ча, М. Лучкая, Ю. Венеліна, Ю.

Ставровського та ін.] / В. Статєєва // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 16. Ужгород: Вид-во УжНУ "Говерла", 2011. С. 404-408.

7. Статєєва В. Тарас Шевченко на Закарпатті в другій половині XIX - на початку XX ст.: мовний аспект / В. Статєєва // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 19. Ужгород, 2014. С. 88-102.

8. Статєєва, В. Федір Потушняк — дослідник граматики Михайла Лучкая / В. Статєєва // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 14. Ужгород: Вид-во УжНУ "Говерла", 2010. С. 107-119.

* * *

9. Висіцька Таміла. Статєєва Валентина Іванівна : (н. 6.11.19490 ; д-р філ.- лол. наук) / Т. Висіцька // Висіцька, Таміла. Жіночі постаті в історії Закарпаття : біобібліогр. довід. Кн. 1 : наука, культура, мистецтво / Т. Висіцька ; бібліогр. ред. Л. Ільченко. Ужгород : Вид-во Валерія Падяка, 2004. С. 303-309 .

10. Єрмоленко С. Я. Статєєва Валентина Іванівна / С. Я. Єрмоленко // *Українська мова : енциклопедія*. Вид. 3-є, зі змінами і допов. К.: Вид-во "Укр. енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2007. С. 667.

11. Статєєва Валентина Іванівна // *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Філологія. Вип. 5. Ужгород, 2000. С. 151-152.

12. Шаркань В. Валентина Іванівна Статєєва. 70-річчя від дня народження доктора філологічних наук, професора кафедри української мови УжНУ // *Календар краснавчих пам'ятних дат Закарпаття на 2019 рік : рекомендаційний бібліографічний посібник*. Ужгород: Тіпрані, 2018. С.187-192.

Любомир Белей

Потужний мовознавець, громадський діяч, невтомний трудівник, професор кафедри української мови філологічного факультету Ужгородського національного університету. Відомий не лише в Україні, а й за межами нашої держави. Народився Любомир Омелянович 18 березня 1962 року в селищі Войнилів Калуського району Івано-Франківської області. У 1983 закінчив українське відділення філологічного факультету Ужгородського державного університету. Любомир Омелянович пройшов славетний трудовий шлях від аспіранта, викладача вишу до доктора філологічних наук, професора. Він реалізувався як талановитий науковець, захистивши 1986 року кандидатську дисертацію «Варіантність антропонімів на різних рівнях української мови», а 1997 року – докторську дисертацію «Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII – XX ст.». З 1986 по 2000 рр. Любомир Омелянович – викладач, доцент, професор кафедри загального і слов'янського мовознавства, з 2000 р. – професор кафедри української мови УжНУ, в 2005–2007 рр. – проректор з навчально-виховної роботи УжНУ. 22 лютого 2007 року Л.О. Белей заснував науково-дослідний інститут україністики ім. Михайла Мольнара, який провадив гуманітарні дослідження і видавав унікальні праці з призабутої спадщини. Разом із вченими словацького університету з Банської Бистриці успішно реалізував Міжнародну українсько-словацьку НДР „Трансформація українського та словацького ономастиконів в посттоталітарний період”. Співробітниками НДІ україністики імені М⁹ Мольнара було реалізовано три НДР, фінансовані МОН України, а саме: «Сучасний ономастикон України та національна, соціальна і правова специфіка його відтворення», „Еколінгвістичний аспект взаємодії мови та її носіїв в оновленому соціальному середовищі”, „Соціокультурна та естетична зумовленість нового українського літературно-художнього ономастикону”. Важливим напрямком діяльності НДІ україністики ім. М. Мольнара стала підготовка та перевидання передруків маловідомих праць визначних україністів в спеціальній серії «Ucrainica: ad fontes». У цій серії побачило світ 7 книг, зокрема: М. Мольнара «Від Влтави до Дніпра» (2009),

«Українсько-словацькі культурні взаємини» (2011), Д. Дорошенка «Євген Чикаленко» (2009), Є. Маланюка «Шлях до Шевченка» (2010), Г. Костельника «Ultra posse. Вибрані твори» (2008), А. Животка «Подоння» (2010), «Стилос проти стилетів. Карпатська Україна у журналі «Пробоем» (1934-1943). Книга творів Ю. Шевельова «Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947-1953), підготовлена в НДІ україністики імені М.Мольнара, стала переможцем Всеукраїнського рейтингу «Книга2012» в номінації «Гуманітаристика». Любомир Омелянович досліджував українську та слов'янську ономастику, історію української літературної мови, старослов'янську мову, мову та культуру української діаспори, а працював у царині лексикографії та перекладу. Найпомітнішими серед його наукового доробку в цій галузі є праці: «Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX–XX ст.» (1995); «Старослов'янсько-український словник» (2001); «Нова українська літературно-художня антропонімія» (2002); «Українські імена колись і тепер» (2010); книга «Ім'я дитини в українській родині» (2011); «Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови» (2015); «Русинський» сепаратизм: націєтворення *in vitro*» (2017). Любомир Белей був талановитим педагогом і наставником, зробив значний внесок у підготовку кадрів вищої кваліфікації, його праці лягли в основу багатьох дипломних та дисертаційних робіт. Під чуйним керівництвом професора захистили кандидатські дисертації 7 перспективних науковців. Олександр Гаврош у статті «Цінний заповіт професора Любомира Белей» писав: «Це був видатний філолог з серцем публіциста. Він – чи не єдиний в Ужгородському університеті, який постійно друкувався у поважних загальнонаціональних часописах „Український тиждень“, „Дзеркало тижня“, видавав книжки у відомих видавництвах „Темпора“, „Фоліо“». Слово Любомира Омеляновича в науці, суспільному житті краю високо цінувалося. Талановитий педагог і науковець, він мав глибоку шану і повагу серед колег і студентів. Найкращі людські риси визначали його особистість. Він був дбайливим сином, люблячим чоловіком, зразковим сім'янином, батьком трьох прекрасних дітей. Л. Белей – професіонал, доброзичливий і толерантний Учений та Учитель. Останньою книжкою професора став „Русинський“ сепаратизм: націєтворення *in vitro*“, що побачила світ у 2017 році у видавництві „Темпора“. Майже 400-сторінкова монографія на науковому рівні викриває таке небезпечне явище, як неорусинство, його генезу і причини, головних дійових персон і особливості функціонування в різних країнах. Подібної всеохопної книжки про цей політичний рух, що вмilo маскується під етнічний, в Україні ще не виходило. Професор Л. Белей у своїх працях наголошує, що не сміє бути загравання з неорусинами. Україні слід заборонити вживання слів „русинський“, „русин“ у значенні „не український“, „не українець“. Адже це давні самоназви українського народу на всій території його проживання... „Хочете створити з пробірки новий народ – ваша справа, але не на українській культурній спадщині“ – наголошує професор Л. Белей. Ми не можемо віддати свою тисячолітню історичну спадщину українофобам, які, прикриваючись нашою давньою самоназвою „русини“, ведуть ідеологічну війну проти нас. Українська держава мусить нарешті прийняти розумне і тверде рішення» Особливе місце в книжці Л. Белей відведене питанню створення так званої «русинської» мови. Заперечуючи існування й функціонування на українських теренах різноманітних діалектів і говірок, П.-Р. Магочі та його прибічники (ймовірно, з геополітичних міркувань¹⁰⁰ – щоб нічого українського не залишилось на західних тренах Карпат), скерували свої зусилля на доведенні факту існування самобутньої мови – «русинської». Оскільки таке завдання не має нічого спільного з лінгвістикою та не лежить у науковій площині, для його розв'язання ідеологи неорусинства послідовно використовують технологічні прийоми, що лише імітують наукові методи. Із цією метою вони намагаються маніпулятивно довести відрубність граматики, фонетики та лексики найзахідніших українських говорів або ж місцевої літературно-мовної традиції тощо» [с. 222]. Різноманітні русинські

активісти протягом XIX–XX ст. намагалися не лише видавати твори неіснуючою мовою, але й створили безліч різноманітних граматик, які по суті своїй заперечують одна одну. Чітко і лаконічно прослідковує професор Л.Белей мовотворчі потуги «лінгвістів» від русинства: від вживання російських літер, для передачі звуків, і прагнення максимально наблизити «русинський» правопис до норм словацької літературної мови, до пропозицій перейти на латинську абетку. Підсумовуючи правописну діяльність неорусинів, автор влучно цитує закарпатського гумориста Марка Бараболю, «який ще в XX ст. висміяв тутешняцькі мовні преференції: Дайте нам язик у школы Всякій – хоч и хінський, Хоч мадярський, хоч кацапський, Лем не український» [с. 239] Особливо цікавим і фахово зробленим є третій розділ книги «Технології неорусинського націєтворення in vitro», власне, його підрозділи мовознавчого змісту, в яких Л. Белей аргументовано доводить, що від самого початку розвитку русинської ідеї зусилля її провідників були спрямовані на фальсифікації, маніпуляції з мовним матеріалом, на штучне витворювання «русинської мови», існування якої не має під собою жодного реального лінгвістичного і націологічного підґрунтя й мотивації. Учений підтримував тісні наукові стосунки з українознавчими й славістичними осередками в Словаччині, Чехії, Сербії, Польщі, співпрацював з Інститутом мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, брав участь у наукових конференціях, що відбувалися в інституті, публікувався в збірниках наукових праць і журналі «Мовознавство». Будучи чесною, чуйною і надзвичайно порядною людиною, маючи лагідну вдачу, Любомир Омелянович мав пошану в наукових колах, серед колег-педагогів і серед студентів. Помер Любомир Омелянович Белей 12 травня 2018 року в м. Ужгород. Залишилися його праці, на яких навчаються уже нові покоління студентів.

Література

1. Вегеш А., Лавер О. Видатний учений із серцем публіциста. Любомир Белей [Електронний ресурс]: до 60-річчя від дня народж.: біобібліогр. покажч. Департамент культури, національностей та релігій Закарпат. облдержадмін.; КЗ «Закарпат. обл. універс. наук. б-ка ім. Ф. Потушняка» Закарпат. облради; уклад.: М.Б. Бадида, О. Д. Гаврош, І.В. Когутич-Гаврош. Ужгород, 2022. С. 6–12.
2. Вегеш М.М. Белей Любомир Омелянович. Енциклопедія сучасної України: у 30 т / ред. кол. І.М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. Київ, 2003. Т. 2: Б – Біо. 872 с.
3. Вовченко Г. Постаті в ономастиці: Любомир Белей. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2021. Вип.1 (45). С. 142–149.
4. Гаврош О. Заповіт професора Белея: [про проф. каф. укр. мови філолог. ф-ту УжНУ Л. Белея]. *Укр. літ. газ.* 2018. 13 лип. С. 2: фот.
5. Любомир Белей. «Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro. Київ: Темпора, 2017. 392 с.

Перелік питань із курсу історії українського мовознавства

1. Формування українського мовознавства як багатогалузевої науки про мову в ХХ ст.
2. Основні періоди українського мовознавства радянської доби. Мовознавчі наукові осередки 1917–1934 рр.
3. Найважливіші праці з історії української мови на поч. ХХ ст. Діалектологічні дослідження 1917–1934 рр.
4. Наукове вивчення фонетичного рівня української мови.
5. Фундаментальні наукові розвідки з граматики української мови.
6. Робота над унормуванням української термінології в період «золотого десятиріччя».
7. Головні напрямки роботи над кодифікацією українського правопису на поч. ХХ ст. «Найголовніші правила українського правопису» (1921 р.).
8. Історія укладання та видання «Українського правопису» 1928 року.
9. Основні зміни в правописі 1933 р.
10. Розвиток української лінгвістичної науки за межами України в 1917–1934 рр. Основні напрями наукової діяльності мовознавців-емігрантів.
11. Головні тенденції розвитку мовознавства 1935–1990 рр. на тлі політичної ситуації в Україні.
12. Українські лінгвісти про походження та основні етапи розвитку української мови.
13. Погляди українських мовознавців на статус давньоруської мови.
14. Основні напрями розвитку термінологічної системи в 30-х – 40-х роках ХХ ст. Термінотворча праця в 50-х – 70-х рр. ХХ ст.
15. Історія укладання та видання правописів 1946р., 1960 р.
16. Лінгвістичні дискусії щодо літери Г.
17. Лексикографічна робота в 40-х – 80-х рр. ХХ ст.
18. Наукова діяльність А. Кримського.
19. Лінгвістична спадщина Є. Тимченка, його найважливіші граматичні праці.
20. Основні напрями наукової роботи М. Грунського.
21. М.Я. Калинович як представник порівняльно-історичного мовознавства.
22. Лінгвістична діяльність О. Синявського.
23. Л.А. Булаховський – визначний учений-мовознавець.
24. Коло наукових зацікавлень І. Огієнка як мовознавця.
25. Ю. Шевельов – видатний учений ХХ ст., основні напрями його наукової діяльності.
26. Мовознавча спадщина західноукраїнського мовознавця В. Сімовича.
27. Наукова діяльність В. Ганцова.
28. Основні напрями наукової роботи О. Курило.
29. Відомий український мовознавець С.П. Бевзенко.
30. Лінгвістична діяльність М.Ф. Наконечного.
31. Основні напрями лінгвістичної діяльності О.С. Мельничука.
32. Наукова спадщина І.І. Ковалика.
33. Внесок А.П. Грищенко в сучасне українське мовознавство.
34. Вагомий внесок В.В. Німчука в українське та світове мовознавство.
35. Й.О. Дзендзелівський – визначний учений-діалектолог. 102
36. В.І. Добош – знаний дослідник діалектного синтаксису.
37. М.А. Грицак та його мовознавча діяльність.
38. М.І. Сюсько – відомий в Україні та за її межами вчений-ономаст.
39. П.П. Чучка – відомий в Україні та за її межами вчений-ономаст.
40. В.І. Лавер – знаний дослідник закарпатської діалектної фразеології.
41. В.І. Статєєва та її мовознавчі праці.
42. Л.О. Белей – відомий ономаст та історик мови.

